सर्वसंग्रह

स्कभानंतस्वामी·

भीष्मपर्व·

ओंव्या·

माधवचंद्रोबा·

यांनीं·

शुद्ध करून·

लोककल्याणार्थ

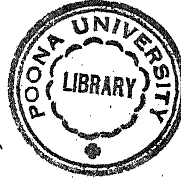
स्वतांच्या

शिलाछापखान्यांत छापिल्या·

मुंबई.

शके १७८८

सन १८६६

स्कभानंतस्वामीकृतभीष्मपर्वओव्या १

अध्याय १

आदीं वंदिला विघ्नेश्वर जो सकळ-कळा ईश्वर
ज्याचे स्मरणें विघ्नांधकार हरे हरिभक्त-जनाचा १
जो विघ्न-कुंजरातें केशरी जो विघ्नतमा सूर्य निर्धारीं
जो विघ्न-तृणाग्नी चराचरीं यालागीं विघ्नेश्वर नाम तुझें २
ऐसा स्तविला विघ्नेश्वर ठेविला तेणें मस्तकीं अभयकर
म्हणे रचीं ग्रंथ सुंदर मत्प्रसादें काव्यटीका ३
प्रसन्न होतां ज्ञानगणेश मग नमिलें शारदेस
माते कृपा करीं अशेष भारथ वदवीं ममसुखें ४
भारथामाजी भीष्मपर्व श्रीकृष्ण-वाक्याचें लाघव
युद्धारंभ-गती अपूर्व वदवीं सर्व ममसुखीं ५
तव शारदा प्रघटली अंतरीं म्हणे ग्रंथ करावा बरवियापरी
म्हणोनि हस्त ठेविला शिरीं कृतकृत्यता निर्धारीं मी मानीं ६
आतां नमु तो सद्गुरु जो परमात्मारूप ईश्वरु
जेणें फेडिला भवांधकारु स्वहस्त माथां ठेवुनी ७
सर्वदेवमय सद्गुरु कोणा नेणवे ज्याचा पारु
त्यासी दीर्घ दंडनमस्कारु केला म्या निर्धारीं ८
प्रत्यक्ष आला ध्यानांतरीं प्रेरिता झाला मदंतरीं
ग्रंथारंभ करीं निर्धारीं म्हणे कृपेनें आपुल्या ९
ऐसें सद्गुरुचें वरदान झालें तेणें मन्मन उल्हासलें
एवं संत-परंपरेतें नमिलें एकाभावें साष्टांगीं १०

तेव्हां म्हणे मनमोहन धर्मा उपाय नचले आन
शिष्टाई न मनीं दुर्योधन मरणा धरणें घेतलें ३१
नाइके पितयाचें वचन नाइके गांधारीचें वचन
नमानी भीष्म-द्रोण-श्रवण विश्वासी पूर्ण कर्णादी ३२
तयांनीं सांगीतलें कारण भीमार्जुनाचें आम्हीं करुं हनन
जय साधूनी तुजलागुन देवुं राया निश्चयें ३३
ऐसें धर्मासी कथन करुन म्हणे निघावें कुरुक्षेत्रालागुन
ऐकोनि सेनादि राजनंदन घेवुनी पंडुनंदन निघाले ३४
कौरव-हेर जावुन वार्ता जाणविती राया कौरवनाथा
सैन्य घेउनी पांडव तत्वता कुरुक्षेत्रा पावले ३५
ऐकोनि दूत मुखींची वार्ता दुर्योधन आज्ञापी सैनिकां समस्तां
रथ-कुंजर-हय-पायदळ-गणिता गणिलें असे पूर्वींच ३६
ऐसें कौरव-सैन्य-चालत गगनीं धुळोरा झाला बहूत
तों दुर्योधनादी नृप समस्त आपुले पितरां नमिती ३७
स्त्रिया पुत्रादीक अप्रबुद्ध माता पिता मेच वृद्ध
यांसी आज्ञा मागोनि सिद्ध चालिले कुरुक्षेत्री सर्वही ३८
पावले सर्वही कुरुक्षेत्रा सेनापटल गंगापुत्रा
देवोनि रचिली सेना पात्रा-सागरातुल्य विशाळ ३९
इतुकी कथा गताध्यायीं राया तुम्हीं श्रवण केली सर्वही
उद्योगपर्व तेथोनि पाहीं संपूर्ण झालें पांचवें ४०

आतां सादर ऐकें करुनी श्रवण जें भीष्मपर्व रसाळ पूर्ण
श्रीकृष्ण-लीळा अद्भुत जाण ऐकें सावधान होउनी ४१
ऐसीं दोन्हीं दळें कुरुक्षेत्रासी तों श्रीकृष्ण म्हणे धर्मासी
रणासी भूमी पाहिजे जैसी पाहुं तैसी निजांगें ४२
म्हणोनी पार्थ हृषीकेशी जाती दोघे ब्राम्हणवेशीं
हिंडुनी पाहती भूमीसी जे कठोर निर्दय तेकाळीं ४३
तंव पिता पुत्र एके ठाईं खनन करीत पाहिले पाहीं
तों व्याळरूपें श्रीकृष्णें पाहीं डंसिलें तया कुणबिया ४४
तो पडला निचेष्टित पृथ्वीवरी दुःखें तळमळे त्या अवसरीं
पीतवास नपाहे त्यासरी आपुल्या विचारीं तो वर्ते ४५
बाप नपाहे तयाअवसरीं म्हणोनी पुसताहे सुंदरी
पुत्र व्याळें दंशितां निर्धारीं तुम्हीं अंतरीं उगे कैसे ४६
त्यासी कांहीं उपाव करीं मग येर बोले ते अवसरीं
म्हणे ऐकें वल्लभे सुंदरी सरला ऋणानुबंध पैं याचा ४७
तव म्हणती हे दोघेजण पुत्राच्या विषासी करीं निवारण
येर म्हणे तुम्हीं ब्राम्हण होउन लोभीं मन गुंतविलें ४८
मिथ्या माया मिथ्या संसार स्त्री-पुत्र गृहादी भ्रमाकार
कोण वांचला मरता विस्तार मृगजळन्याय असे कीं ४९
नदीसी पूर आलियावरी वाहोनि काष्ठें मिळती एकसरीं
वियोगें विघडती मग दुरी तयापरी हा संसार ५०

याचा आमुचा ऋणानुबंध तुटला सर्वेचि भुजंगें डंश केला
ब्राम्हण म्हणे गा भलाभला परमार्थवंत तूं होसी ५१
पार्थालागीं म्हणे पाहीं रणस्तंभ घालावा या ठाईं
बोलत चालतां तयाच्या गृहीं गेले झडकरी ते धवां ५२
तयाची भार्या अति सुंदर तिसीं सांगितला विचार
सर्प डंशीला तव भ्रतार ते म्हणे थोर नवल काय ५३
जैसे अस्तमानी एके वृक्षीं येऊनि बैसती अनेक पक्षी
प्रभाते उडोनी जाती दृक्षी आहारार्थ मेदिनी कमोनी ५४
तैसाचि असे हा संसार स्त्री पुरुष आणी कन्या कुमर
श्रीकृष्ण म्हणे पार्थासीं विचार ऐकें साचार इयेचा ५५
इतुकियांत पुत्राचें प्रेत पिता घेऊनि आला त्वरित
कांता येऊनि त्यासी नपाहत मग म्हणत रण येथ करूं ५६
मग देवें विष उतरविलें तों त्या कृषीवळा प्राण परतले
श्रीकृष्णार्जुन त्यावेळें धर्मापासीं पैं आले ५७
म्हणती तीक्ष्ण स्थान वहिलें रणस्तंभासि असे विलोकिलें
मग वर्तमान सांगीतलें त्या कृषीवळ भूमीचें ५८
निष्ठुर पुत्रासीं पिता स्त्री म्हणे कैंचा भर्ता
ऐसिया स्थळीं संग्राम करितां क्षण न लगतां जय लाभे ५९
रण स्तंभ पुरावा तयेस्थानीं कौरव समूळ जाती नाश होवोनी
पशुप्राय वधवितां महारणीं यश तुम्हांलागोनी येइल ६०

धर्म म्हणे जगजीवना सूत्रधारका मनमोहना
आधीन असतां सकळरचना पुतळे आम्ही नाचविसी ६१
तों श्रीकृष्ण भीमातें म्हणे तुझिया पुत्रा बभ्रीतें
पाताळाहोनी या युद्धातें पाचारोनी आणिजे ६२
भीम म्हणे पत्र पाठवितां बभ्री येइल क्षण नलगतां
बाणाग्रीं पत्रिका लिहूनि देतां येइल जाण कृष्णनाथा ६३
मग पत्र लिहुनी त्वरित बाणाग्रीं खिळिलें असत
पाताळपथें सोडिला जात वेगेंकरुनी तेसमयीं ६४
तेव्हां राजा म्हणे ऋषीप्रती तयाची कैसी झाली उत्पत्ती
ते सविस्तर वाक्यपंथीं बभ्रीची उत्पत्ती सांगावी ६५
वैशंपायन म्हणे नृपती पांडुराजा निमाला वनाप्रती
पांचही कुमर आणी कुंती ब्राम्हणीं हस्तिनावतीं आणिले ६६
विशाळ पांडुरायाचें सदन दीधलें सर्व संपत्ती भरुन
कुमरांसहीत कुंतीसी जाण नेमोनि दीधलें धृतराष्ट्रें ६७
पंधरा दिवस लोटतां जाण धृतराष्ट्र येउनी आपण
कुमरांसि करुन इच्छितार्पण करी समाधान कुंतीचें ६८
दिवसेंदिवस कुमर प्रबुद्ध झाले कौरवांसंगें खेळतां रमेले
पैजेपण जिंकी भीम बळें म्हणोनीं वैर करिते ६९
फळें तोडितां कौरवांतें अवघे पाहोनी वृक्षावरुते
तोची द्रुम ताडितां लाते तळीं पडती भडभडे ७०

ऐसी भीमाची आंगवण शकुनी दुर्योधन आणी कर्ण
खेळतां देखोनि कौरवगण म्हणती दारुण दिसताहे ७१
हा होइल महा पराक्रमी आमुतें जिणेल संग्रामीं
आतांचि यासी विचार आम्हीं शीघ्रकाळें योजिजे ७२
म्हणूनि मांडिली विवंचना त्यांत म्हणती करूं वनभोजना
भोजनामाजी भीमसेना घालोनि विष मारावा ७३
म्हणोनि वन-भोजन गंगातटीं सहसामोग्री सिद्ध ताटीं
पाचारोनि पांचहि मंडपानिकटीं तेथें क्रीडतां बहु श्रमले ७४
रात्रिभोजन आरंभिलें भीमासि विषमोदक वाढिले
ऐशापरी पैं भोजन झालें शय्या रचिली भिन्नभिन्न ७५
तों विषें घेरला भीमसेन मग चौघे मिळाले दुर्जन
नागपाशीं कूटबांधोन गंगेंत लोटुनी दीधला ७६
तेव्हां वाहवत गेला पाताळा विखार झोंबले सर्वांगाला
हा कथाभाग आम्हीं पहिला आदिपर्वी कथियेला ७७
तेथ पाताळगंगा हाटकेश देव तेव्हां नागकन्या तप करी अपूर्व
भ्रतार इछोनी बळिया मानव पद्मावती यानामें आराधी ७८
तेव्हां गौरी प्रत्यक्ष झाली म्हणे ऐकें तक्षकबाळी
वाहोनि येइल त्या माळ घाली तें पित्यासि तीणें सांगीतलें
त्याणे तक्षका आज्ञा केली पुरुष वाहोनि येइल गंगाजळीं
तयासी काडोनी थडी ते वेळीं आम्हा कारणें सांगों या ८०

आज्ञेसरिसे दूत गेले तों तेथें भीम-शरीर पाहिलें
विखारीं विष उतरीलें पूर्वील जें कां सर्वही ८१
मग चेतना आली भीमा पाश तोडोनी पाहे स्वधामा
दिशा विलोकितां घातकर्मा कौरवीं केलें जाणवलें ८२
तो चमत्कार तक्षक-दूतीं जाऊनि कथिला वास्रकीप्रती
प्रेतत्व लोपुनी सजीव मूर्ती मनुष्य एक पातळा ८३
मग वास्रकी येऊनि आपण म्हणे हा होय कृष्णप्रियरत्न
स्तवन करोनी आठवी वरदान कन्या बोलिली जें कांहीं ८४
म्हणे हेंतों पाताळभुवन कृष्णसेवक आम्हीं सर्पस्थान
तुं मृत्युलोकिंचा असती कोण मानवा जाण दुर्घट येणें ८५
मग भीमें सर्वही समाचार श्रुत केला कौरव-अविचार
वास्रकी म्हणे तुं साचार भय नमानीं सर्वथा ८६
मग संभ्रमें नेउनी स्वस्थाना सुमुहूर्तें कन्या भीमसेना
लग्नसोहळा करोनी जाणा दीधली पद्मावती राजें या ८७
अमृत प्राशूनी पद्मिणीसंगीं क्रीडतां गर्भ धरिला तिजलागीं
तोचि बभ्री जाण निःसंगीं पराक्रमी पूर्ण बळियादा ८८
तया बोलवावया साठीं श्रीकृष्णें पत्र पाठविलें उठाउठीं
तुवां प्रश्न केला म्हणोनि गोमटी कथा पूर्वील बोलिलों ८९
ऐसें बभ्रीचें कथन जन्मोत्पत्ती कथिली संपूर्ण
जन्मेजया सादर श्रवण करुनी ऐकें निजप्रीती ९०
पुढें बाणाथीं पत्र देखोन तिनीं बाणें मृत्युलोका जाण
येइल मातृ-आज्ञा वंदोन तें रसाळ कथन पुढें परिसें ९१
प्रभु विश्वंभर-प्रसादें श्रोतयां श्रवणीं निघती दोंदें
कृष्णानंत प्रेमानंदें संतचरणा विनटला ९२

अध्याय २

राजा म्हणे जी वक्तया वैशंपायना विज्ञान-सूर्या
पार्थध्वजीं हनुमंत बैसाया काय कारण सांगिजे १
सविस्तरें सांगोन मग पुढील करावें निवेदन
ऋषी म्हणे राया धन्य धन्य श्रोता सज्ञान तुं होसी २
तरी द्रौपदीस्वयंवरापूर्वी कथिलें जें व्यासें आदिपर्वी वर्णिलें
मग पांडव इंद्रप्रस्था स्थापिले धृतराष्ट्रराजें राजया ३
तेव्हां नारदें नियमिलें येवोनी पांच पुरुषां स्त्री एक म्हणोनी
तरी स्त्रियांपासोनी पुरुष गुणी अनर्था प्राणी पावले ४
म्हणूनि मद्वाक्यें नियमबंधन करितों तुमच्या हिताकारण
उलंघिल्या होईल पतन राजश्रिये एकतप ५
आणि तो दोष निवारणा करावी लागेल भूप्रदक्षिणा
सकळ तीर्थें करितां स्नाना राज्यस्थाना मग मिळे ६
म्हणूनि नेम तो आइका एक-मास एकाघरीं देखा
असतां चौघीं मानावी मातृका तैसेंच परंपरा पांचांहीं ७
गुरूदरज्यांचे[1] मंदिरीं तेथेंचि असावी हे सुंदरी
प्रसूत झालिया दुजे मंदिरीं जावें तिणें समाज्ञे ८
आणि एकाघरीं असतां जाण दुजा पाहील पापदृष्टीकरुन
तरी मच्छापा योग्य जो पूर्ण तेणे तीर्थाटण मग कीजे ९
तुम्हीं सात्विक पांडव बंधु तेथ येईल लोकापवादु
स्त्रीपासूनि लांछनशब्दु नये ऐसें वर्तावें १०
ऐसें नेमें वर्ततां एके दिनीं ब्राम्हण आला आक्रंदोनी
गाई नेल्या म्हणे चोरटीं म्हणूनि करुणा भाकित ११
हाक करीत नगरीं आला ती श्रुत झाली पार्थाला

---

१ गुरु- उदरज- गुरुपुत्र, यांच्या-

मग ब्राम्हणा म्हणे उगला आपूनि गोधनें पैं देतों १२
करूनि ब्राम्हणाचें समाधान आपण प्रवेशे शस्त्रां लागुन
धर्म द्रौपदी एकांत स्थान तेथें धनुष्यबाण पैं होतें १३
तेथें जातां निद्रिस्थें दृष्टीस पडलीं अवचितें
मग धनुष्यबाण घेऊनि त्वरितें तस्करांसी दंडिलें १४
गोधनें आणूनि ब्राम्हणासी देऊनि पाठवी स्वस्थानासी
मग नारद-नेमवचनासी स्मरूनि तीर्थासी निघाला १५
घेऊनि धर्मादिकांची आज्ञा पार्थ निघाला तीर्थाटणा
सकळ तीर्थें हिंडूनि भुवना दक्षिणरामेश्वरा पातला १६
तेथें तीर्थविधी करावयासी अर्जुन निघे सेतुबंधासी
सकळ तीर्थ-माहात्म्य ब्राम्हणापासी विधियुक्त ऐकिलें तधवां १७
मग रामेश्वरा आराधिलें राम महिमा पुराण वाचिलें
त्यांत वानरीं सैन्य उतरिलें पाषाणीं सेतु बांधोनी १८
रावणवधासीं लंके जातां ऐसी ऐकिली पुराणकथा
मग पार्थ पुसे श्रोत्यां वक्त्यां संशय चित्ता आणूनि १९
श्रीराम धनुर्धर-शिरोमणी तरी सेतु बांधिला कां पाषाणीं
बाणीं न बांधिला म्हणूनि संशय आला मानसीं २०
तेथें श्रवणासि बैसला हनुमंत त्याणें सांगितला वृत्तांत
म्हणे वानर असंभाव्य अद्भुत पर्वतप्राय पैं होते २१
त्यांच्या पद-घातेंकरून बाण-सेतू होईल चूर्ण
म्हणोनियां श्रीरघुनंदन पाषाणीं बांधोन उतरिले २२
ऐकूनियां ऐसी वचनोक्ती विश्वास न वाटे पार्थाप्रती
म्हणे कोण तुम्हीं हें निश्चिती मजला प्रीतीं सांगावें २३
मारुती म्हणे मी श्रीराम-भृत्यु वायुवीर्यज अंजनी-सुतू
श्रीराम-स्मरणीं अहोरातू असतों रक्षीतू पैं येथें २४

मग मारुती म्हणे धनुर्धरा तुमचा कोण ग्राम कोण थारा
येथ आलासी कोण विचारा मजला चतुरा तें सांगें २५
पार्थ म्हणे मी श्रीकृष्ण-दास हस्तनापुरीं सोमवंश
पुरुषार्थी पंडुराजा नरेश असें तनुज तयाचा २६
कांहीं नारदोक्तीचे गुंतीं भूप्रदक्षिणेसी सकळतीर्थी
करितां रामेश्वर देखोनि चित्तीं आनंद झाला सर्वांगीं २७
परी एक नवल वाटतें बाणसेतु वानर-पाद-घातें
चूर्ण होईल म्हणीतलें मातें शब्द पुरुषार्थातें लागला २८
श्रीरामाऐसा धनुर्धर नाहीं झाला पृथ्वीवर
असतां पाषाणीं श्रम थोर व्यर्थ केला मज वाटे २९
ऐसें ऐकोनी पार्थवचन आम्हीं वानर बळियाढे पूर्ण
बाण-सेतूची काय आगवण शस्त्रधर पूर्ण जाणती ३०
वचन ऐकोनी मारुतीचें पार्थ म्हणे ऐक साचें
त्या बांधिल्या शरसेतुचें पिष्ट कैसें पैं होतें ३१
ऐकतां कोपला वानर म्हणे ऐक रे तुं धनुर्धर
सेतु बांधीं तुं सत्वर करितों चूर एक मी ३२
आणि सेतुभंग केला जर दास तुं जाण माझा निर्धार
न मोडिला त्या सेतु दुर्धर तुझा साचार मी दास ३३
ऐसें दोघेही अनुवादोन दोघे सरसावले घालुन पण
सेतु बांधोनियां अर्जुन झाला पूर्ण म्हणतसे ३४
मारुतीस म्हणे करीं चूर्ण म्हणतां केलें उड्डाण
भुभुःकारें करूनि गर्जन श्रीरघुनंदन म्हणतसे ३५
घालितां सेतूसि पादघात चूर्णची झाला अकस्मात
म्हणे यशस्वी श्रीरघुनाथ म्हणे सामर्थ्य तयाचें ३६
मग पार्थ करी अधोवदन आश्चर्य निश्चय झाला पूर्ण

वानर बळियाढे म्हणून सत्यचि बोलिला वानर ३६
मारुती म्हणे रे धनुर्धरा तुं दास झालासी किंकरा
आतां नेईन लंकापुरा रक्षण कराया बिभीषणा ३७
ऐकूनि तयाचें वचन चिंताक्रांत झालें पार्थमन
म्हणे हे द्वारकावासी श्रीकृष्ण जिंकिलें मजलागून वानरें ३८
धांव धांवगा यदुराया कृपासागरा करुणालया
भक्तवत्सला संकटीं या सोडवीं काया पैं माझी ३९
ऐकूनि अर्जुनाचें वचन गजबजोनि आले जगजीवन
ब्राम्हणवेष वृद्ध घेऊन समीप आले तयाच्या ४०
म्हणे रे कासया बैसले येथ योजूनि कोण तो कार्यार्थ
मारुती घालूनि दंडवत सांगे वृत्तांत सर्वही ४१
सेतु भग्न केला म्या पणीं म्या जिंकिलें यालागुनी
दास्यत्व कराया लंकाभुवनीं नेइन निर्धारें मी आतां ४२
ऐकोनि म्हणे वृद्ध ब्राम्हण यासि साक्षी नव्हते कोण
मज सत्य नवाटे म्हणुन बोले जगजीवन तेकाळीं ४३
मग म्हणे रे वानरोत्तमा साक्षी कोण तो सांग आम्हा
दोघे म्हणति साक्षि या कर्मा कोणी नव्हतें स्वामिया ४४
ब्राम्हण म्हणे अवघें असत्य आतां मी राहतों साक्षिभूत
तुंवा बांधिजे अखंड सेतु म्हणतां पार्थ उमजला ४५
अर्जुन म्हणे पावला श्रीकृष्ण म्हणूनि हर्षें सेतुबंधन
करूनि म्हणे झाला संपूर्ण तों जगजीवन काय करी ४६
कूर्मरूपें सेतुतळीं पृष्ठी लावी श्रीवनमाळी
मग येऊनि वानराजवळी सेतुची होळी-करी कीं ४७
मग मारुती म्हणे जी द्विजवरा साक्षी तुं म्हणूनि सत्वर
उड्डाण करितां श्रीरघुवीरा स्मरोनि अंबरा पैं गेला ४८

---

१ नाश.

पुन्हा लोटला सेतुवरी सत्राणें पादप्रहार करी
तों चेंडु उसके जयापरी तयापरी मारुती उसळला ४९
सेतु अभंग जाणोनी मारुती विचारी आपुल्या मनीं
पर्णी जिंकिलें मजलागुनी विचित्र करणी हे झाली ५०
ब्राम्हणें सांगीतलें वानरा तुं भृत्य झालासी खरा
मारुती म्हणे सत्यची द्विजवरा स्वामित्व वीरा पें आलें ५१
अर्जुना मनीं आल्हाद थोर म्हणे मज पावला यदुवीर
तों निजरूप प्रघटूनि श्रीधर भेटे अर्जुना ते काळीं ५२
अर्जुनें धरिले दोनी चरण श्रीकृष्णें दीधलें आलिंगन
सवेंची रामरूप धरुन कपीस दर्शन दीधलें ५३
कपीनें पाहोनी श्रीरामा म्हणे दीधलें दर्शन मेघश्यामा
पूर्ण दयाळू म्हणूनि पादपद्मा धरिलें सद्गद होउनी ५४
कपीसी ओलिंगोनी रघुनंदन म्हणे अवतार नरनारायण
दोनी रूपें कृष्णार्जुन त्याचि धरिलीं जाण पैं ५५
त्रेतीं दुष्ट राक्षस वधिले तेचि द्वापारीं क्षत्रिय जन्मले
त्यांच्या संहारार्थ अवतार धरिले साक्षात् त्याची पैं दोन्ही ५६
तरी नर विजयी हा पार्थ नारायण तो मी श्रीकृष्णनाथ
नराहस्तें दुष्ट समस्त भविष्यार्थ नाश असे ५७
आणि अर्जुन माझा सखा मेत्र जो नरावतार स्वतंत्र
दोघीं भूभार हरावया सर्वत्र चरित्र विचित्र ऐसें असे ५८
ऐसें बोलतां श्रीरामराणा कपी लागे अनन्य चरणा
म्हणे जयजया सीतारमणा महिमा तुझा तूं जाणसी ५९
पुन्हा बोले श्रीरघुनाथ म्हणे तुझें भाग्य झालें सुफल
कृष्णावतारीं सेतुबंधीं निश्चित भेटी देईन म्हणोनी ६०
तेंचि हें आजी तुज कारण रामरूप अवगलों मी जाण

करावया हेत तुझा पूर्ण म्हणूनि जगजीवन आलिंगी ६१
मग म्हणे अंजनी-सुता नंदीघोक रथ इंद्रें पार्था
दिधलासे वैरीवधार्था मजला सारथ्यता करणें असे ६२
तरी तुवां असावें ध्वजावरी वैरी वधूं नानापरी
भूभार हरूं पार्थकरीं साह्य निर्धारीं आम्हीं तुम्ही ६३
जिष्णु होइल माहारथी आम्हीं मिरवुं सारथ्य-युक्ती
तुवां ध्वजीं राहोनि निश्चिती रक्षं रणपथीं अर्जुना ६४
राज्यीं स्थापूनि धर्ममूर्ती सुखी करूं प्रजा वसुमती
अवश्य म्हणूनि कपीपती चरण प्रीती वंदिले ६५
मग श्रीकृष्णरूप धरून कपीस म्हणे ऐक वचन
राम तो मी श्रीकृष्ण जाण अभिन्न मारुती ६६
ऐसें बोलतां यादवराणा मस्तक ठेविला श्रीकृष्णचरणा
म्हणे पार्थे स्मरतां त्याक्षणा येईन जाणा स्वामिकार्या ६७
ऐसें बोलुनि मारुती आज्ञा घेतली श्रीकृष्णाप्रती
पार्थासी आलिंगूनि प्रीती कर्दळीरण्या पैं गेला ६८
श्रीकृष्ण गेले द्वारावती पार्थ हिंडे तीर्थेतीर्थी
सकळही भूप्रदक्षिणा प्रीती द्वादशाब्दपर्यंत पैं केली ६९
हेंचि कारण जन्मेजया हनुमंत-ध्वजीं बैसावया
पुढील कथा ऐकावया सादर कर्णीं परिसिजे ७०
मागुती राजा प्रश्न करी वैशंपायन वदेल निर्धारीं
तेंचि प्रेमें ऐकिजे चतुरीं रसीक निर्धारीं पैं असे ७१
इति श्रीमन्महा भारथे भीष्मपर्व विश्वंभर-चरितें
आळस टाकूनियां श्रोते सुभानंत म्हणे श्रवण करा ७२

अध्याय ३

जन्मेजयासि म्हणे वैशंपायन कौरवीं कुरुक्षेत्रीं सकळ सैन्य

रक्षिलें दुर्गहूडे रचोन धान्यादि संग्रह संग्रहिले १
सेनापती गंगानंदन देखोनि दुर्योधन आनंदघन
मग चौघे मैत्री बोलावुन मांडिला विचार तो ऐका २
म्हणे पांडवांसी सांगोनी वर्मशब्द बोलेल वचनीं
ऐसा पाठविजे कोणी तें विचारूनी सांगिजे ३
तों पुढें उलूक-नागातें देखोनि बोलाविलें त्यातें
म्हणे मैत्रा जाऊनि पांडवांतें सांगावें तुतें जें सांगेन ४
म्हणे उलूका हीणवचनीं तुवां बोलावें त्यांलागुनीं
तैसें चि श्रीकृष्णा वर्मवचनीं निभर्यपणीं तूं बोलें ५
म्हणावें तुम्हीं नपुंसक साचार मत्स्यराजयाचे किंकर
ऐसें अनेक बोलोनी अंतर–त्रासी होणार तें बोलें ६
भीष्मादीक समर्थ शूर यांसीं करितां काय समर
पळूनि जातां शोधूनि सत्वर बोलें साचार मारीन मी ७
मग उलूकें जाऊनि धर्मसभेंत बोलणें दुर्योधनाचें बोलत
ऐकूनि क्षोभले समस्त भीमादि सहोदर तेकाळीं ८
त्यासीं शांत करी विधिजनक उत्तर वदे नागासी देख
म्हणावें सिद्ध रणीं निःशंख कोण पळेल तें पाहूं ९
तरी उलूका दुर्योधनासी सांग जाऊनि कपटियासी
आम्हीं सिद्ध असों रणासी ऐसें त्वरेसी सांगावें १०
उलूकें येऊनि दुर्योधना सांगितली धर्माची आज्ञा
तों इकडे रणांगणा श्रीकृष्ण स्वयें पातले ११
जयवेळ-शुभ-मुहूर्तें रणस्तंभ रोविला रणातें
पाहोनि विस्तीर्ण-महीतें युद्धारंभा कारणें १२
तैंव्हा बभ्री पाताळाहुनी तिनीं बाणीं मृत्युलोका येउनी
कुरुक्षेत्री सर्वांसी विलोकुनी पांडवांकडे जातसे १३

---

१ किल्ला इत्यादि संबंधी बुरुज.

तीनीं बाण तयाचे करीं देखूनि आश्चर्य करी मुरारी
म्हणे तुं युद्ध करिसी कैसेपरी तें निर्धारीं मज सांगें १४
बभ्री बोले पुरुषार्थें तीं बाणीं जिंकिन त्रैलोक्यातें
श्रीकृष्ण म्हणे प्रत्यय मातें दावीं येथें भीमसुता १५
मग बाणाचीं शेंदूर भरिला म्हणे लावितों तुझ्या वर्मीला
बाण चापांतूनि सुटला तो लागला श्रीकृष्णपद्-पद्मीं १६
बाण पुन्हा आला हातीं वर्मांगीं खुणा पाहूनि श्रीपती
म्हणे सामान्य नोहे निश्चितीं म्हणूनि प्रीती बोलिला १७
उद्यां जिणावें कौरवांतें तों बभ्री बोले श्रीकृष्णातें
पाळीन मातेच्या आज्ञेतें कौरव-पांडवांतें नोळखुं १८
श्रीरंग म्हणे ते आज्ञा कैसी बभ्री म्हणे स्वामी परियेसीं
जेव्हां पत्र गेलें पाताळासी बाणसुरवें मज आणुं १९
त्यांत लिहिलें वर्तमान कौरव-पांडवां युद्ध दारुण
त्यांत शतसंख्या धृतराष्ट्रनंदन आम्ही पांचजण पंडुचे २०
मातेनें मजप्रती केली आज्ञा वेगें जाईं मृत्युभुवना
मग त्यां सांगीतली विवंचना नोळखें कोणा मी तेथें २१
यावरी मातेनें बोलिली खुणा कीं शत कौरव जय साधिती रणा
मोडती पांच पांडव या कारणा साह्य त्या रणा तुं होईं २२
तरी उद्यीक मोडेल जें रण त्याचें साह्य मी निश्चयें करीन
मग श्रीकृष्ण म्हणे सद्य विघ्न वर्मे कर्मे हा विंधिल २३
तरी मोडेल कौरवांची सेना हा घात करील पांडुनंदना
ऐसें कल्पूनि यादवराणा आदरें मरण त्या पुसे २४
समीप बैसविलें बभ्रीतें म्हणे सर्वांचें वर्म कळे तूतें
तरी तुझें वर्म तुज नकळतें ऐसें नसे महावीरा २५
मग बभ्री म्हणे भीमकरें मज मृत्यु ऐसें निर्धारें

---

१ तत्क्षणींच.

ऐकूनि श्रीकृष्ण म्हणे सत्वरें रणस्तंभ पाहिजे रक्षिला २६
कांहीं कौरव करिती कुटिळ त्यां जाऊनि तें रक्षिजे स्थळ
पूजा अर्पूनि रणस्तंभा सकळ आजि रात्रीं केवळ रक्षावा २७
अवश्य म्हणूनि भीमसुत निघाला रणस्तंभ असे जेथ
पूजा अर्पूनि बैसला रक्षित तों अभ्रें गगनांत उदेलीं २८
तेणें झाला अंधकार तों श्रीकृष्णें पाहिला वृकोदर
तयासीं सांगे तुवां सत्वर रणस्तंभ साचार रक्षिजे २९
कौरवांचे कुटिळ थोर शकुनी कांहीं करील मकर
यालागीं जाऊनि सत्वर कुटिळ-संहार करावा ३०
त्यां नबोलतां तयासी गदाघात ओपिजे मस्तकासी
अवश्य म्हणूनि गदेसी घेऊनि भीम चालिला ३१
दुरूनि पाहे जंव तेथ तंव एक पुरुष आहे अद्भुत
मग घालूनियां गदाघात पाडिला मूर्छित भूतळीं ३२
तेव्हां श्रीनारायण म्हणूनि बभ्री बोलोनि पडतांक्षणीं
भीमें वचन ऐकूनि कानीं समीप पाहों पातला ३३
जंव पाहे न्याहाळूनि त्यातें तंव बभ्री बोळखिला तेथें
मग ललाट धरूनि मेदिनीतें आपटी भीम तडतडां ३४
आक्रोशें फोडिली हाक तों धर्मादि चौघांनीं ऐकून शोक
सत्वर येऊनियां रणस्तंभीं देख पाहिला विचार तेथींचा ३५
मग धर्में शांतविलें अनुजातें म्हणे प्रारंभ असे रणातें
कोण वांचे मरे नेणूनि शोकातें किमर्थ बापा करितोसी ३६
रणीं जिंकिलिया विचक्षणा आपण मग केला जाईल शोक दारुण
मग सत्य मानूनियां भीमसेन उगाचि राहिला तेकाळीं ३७
उपरी प्रातःकाळ तेथें झाला तों गांधाराचा दूत येऊनि बोलिला
म्हणे धर्मराजा सत्वर युद्धाला पाचारिलें रणांगणीं ३८

धर्म म्हणे बभ्रीचें दहन आजि करणें असे आम्हालागुन
उदईक युद्धा येऊं म्हणोन दुर्योधनासी सांगावें ३९
मग सकळ सैन्य मिळालें बभ्रीचे प्रेताजवळी आलें
तंव बभ्रीनें वचन बोलिलें निचेष्टितपणें असतां कीं ४०
म्हणे मी युद्ध पाहेन सकळ देह-दहन नकरा तोंकाळ
मग शमीचे वृक्षीं भीम-बाळ धर्मरायें राखिला करसें ४१
ते मार्गशीर्षशुद्ध एकादशी पारणें सारूनि दुसरे दिवशीं
लगबगें सिद्ध होऊनि युद्धासी राहिले पांडव त्याकाळीं ४२
श्रीकृष्ण विचारी आपुले चित्तीं बळराम असतां कौरवसंगती
तरी अजिंक्य पांडवांसी रणपथीं धृतराष्ट्र-नंदन म्हणतसे ४३
म्हणूनि सभेवतें जों पाहतां तों सूत पुराणिक पाहिला अवचिता
त्या श्रीकृष्णें पाचारूनि सांगतो वचन तत्वतां तेसमयीं ४४
म्हणे भीष्मसभेसी तुम्हीं जावें क्षणभरी पुराण सांगावें
तोंपर्यंत आम्ही अवघे सिद्ध शस्त्रास्त्रीं पैं होतों ४५
नातरी ते सिद्ध असती नयेतां आम्हां शब्द ठेविती
तरी भीष्मासि विलंब होय ती रीती करावी सत्वरीं द्विजवरा ४६
अवश्य म्हणूनि ते समयीं पुस्तक पुराणाचें घेऊनि लवलाहीं
पुराणीक भीष्मसभेसी पाहीं आला लगबगें त्या क्षणीं ४७
भीष्म बैसला पारयें करुनी अनेक वीर बैसले त्या स्थानीं
बळिभद्र यादवेंसी तेक्षणीं वाट पाहे भीष्माची ४८
तों पुस्तक सोडून पुराणिक सभेसि इतिहास सांगे अलौलिक
तो संपूर्ण ऐकावया नावेक भीष्माचार्य बैसला ४९
क्रोध आला बळिभद्रातें दूत पाठविला भीष्माचार्यातें
भीष्म म्हणे ऐकूनि प्रसंगातें येतों ऐसें सांगावें ५०
पूर्ण प्रसंग ऐकूनि जाणा पुराणिकासी देऊनि दक्षिणा

ऐसें दूतीं सांगतां त्याक्षणा बळभद्रराणा क्षोभला ५१
मग रथाखालीं उतरोन आला भीष्म-सभेलागून
देखूनि उठिले अवघेजण पुराणीक आपण तुठेची ५२
पहिला क्रोध त्याचा होता विशेष आला न ऊठतां
म्हणून मुसळें तळतां मारोनियां टाकिला ५३
हाहाकार वर्तला तेथ जाहाला ब्राम्हणाचा घात
हत्या घडली अत्यद्भुत इतुक्यांत अनंत पातला ५४
बळभद्र म्हणे श्रीकृष्णातें ब्राम्हणहत्या घडली मातें
काय कीजे ऐसिया दोषातें परिहार निश्चित वदावा ५५
श्रीकृष्ण म्हणे नकळे मातें पुसावें आपण ब्राम्हणवर्यातें
तों वेदव्यास पातले तेथें शिष्य सांगातें घेउनी ५६
सर्वीं करूनि प्रत्युथ्थान चरण वंदिती सकळ सभाजन
तों विनविलें श्रीकृष्णाग्रजान कीं ब्रम्हहत्या मज घडली ५७
तरी या दोषाचा परिहार मजला सांगावा जी साचार
मग श्रीवेदव्यास उत्तर सांगती परिहार तो ऐकें ५८
व्यास म्हणे बळदेवजाणा करावी लागे भूप्रदक्षिणा
विलंब नकरीं अर्धक्षणा तैसें श्रीकृष्णराणा बोलिला ५९
ब्रम्हहत्या दोष दारुण आतांचि जावें निघोन
ऐकूनि उठिला संकर्षण तीर्थाभिगमन करावया ६०
तें ऐकूनि दुर्योधन येऊनि धरिले दोनी चरण
म्हणे कोपाकरीं देऊन आम्हांसीं टाकुन जातां जी ६१
तंव बळदेव आदरें बोले अष्टादशदिवसीं येईन वहिलें
श्रीकृष्णासीं नेमवाक्य बोलिलें जाण निर्धारें सुयोधना ६२
मग विचारिलें भीष्मद्रोणा कर्ण-शल्यादी-विकर्णा
तुम्हीं रक्षावा कौरवराणा अष्टादश दिन संग्रामीं ६३

मग नेमूनि दीधले दिवस दाहा रोज भागिले भीष्मास
द्रोणाचार्य पंचदिवस युद्धीं रक्षील गांधारा ६४
कृपासि म्हणे दोनी दिवस रणीं रक्षिजे कौरवांस
शल्यासि म्हणे अर्धदिवस तुवां राजयास रक्षिजे ६५
गदायुद्धीं दुर्योधन नृपती अर्धदिवस युद्ध करिती
मी येतसें मध्यरातीं अठराविया दिवसीं ६६
मी आलिया निश्चितें भय नाहीं गांधारातें
पराभवूनि पांडवांतें राज्य दुतें देईन मी ६७
जरी एक रणीं पडेल पांडव तरी त्यांसीं राज्य सुख नाहीं वैभव
आणि एकटा उरलिया कौरव निश्चयें राव तो जाणे ६८
ऐसें सांगूनि दुर्योधना बळदेव निघे भूप्रदक्षिणा
तों यादव म्हणती संकर्षणा आम्हीं येऊं तवसंगीं ६९
तुजवीण आम्हीं सर्वथा नराहों येथ यादवनाथा
भूप्रदक्षिणा करूनि युद्धार्था येऊं परतुनी तवसंगीं ७०
अवश्य म्हणूनि यादव नृपती चालिला भूप्रदक्षिणे निदोषार्थी
अश्वत्थामा कृपाचार्याप्रती आज्ञा मागूनि म्हणतसे ७१
तुम्हीं सकळही भूपाळ-गणीं कौरव रक्षावे समरंगणीं
अठरादिवसीं परतोनी प्रदक्षिणा करूनि येतसों ७२
अवश्य म्हणूनि समस्त नृपती नमस्कारिलें बळदेवाप्रती
मग पुसोनियां श्रीकृष्णाप्रीती चालिला मनोगती बळराम ७३
बळदेव गेलियावरी भूप्रदक्षिणा श्रीकृष्ण आला पांडव-सदना
धर्मासि निवेदिली सकळ रचना आतां विलंब रणा नलाविजे ७४
तंव पांडव उतावीळ बोलती उदईक संग्राम करूं जी निश्चिती
सर्वसिद्धा त्रयोदशी तिथी आरंभूं संग्राम कदिनीं ७५
ऐसी ब्रम्हहत्या बळदेवातें घडली म्हणूनि पुराणातें

द्वादशीसी नाइकती श्रोते वक्तेही नवाचिती अद्यापी ७६
असो बळदेव यादवांसहित भूप्रदक्षिणे आज्ञापूनि सुगंधीसूत
व्यासदेव गेले गजपुरांत कुरुअंधासी पुसावया ७७
देखोनियां व्यासमूर्तीतें विदुर आणी अंबिकासुतें
नमस्कारूनि चरणातें पूजोपचार अर्पिले ७८
मग व्यास म्हणे अंबिकासुता उदईक युद्ध माजेल कुरुक्षेत्रा
सकळ मृत्यु पावती आतां राहती तखता पांडव ७९
जरी तुं पाहसी तरी चक्षुतें देईन तुजला मी निश्चितें
धृतराष्ट्र म्हणे नलगे मातें नपाहवे क्षयातें माझेनी ८०
ऐकून बोले व्यास भगवान तरी बद्रिकाश्रमीं जाउन
सत्यवतीसंगीं तप आचरून हरिस्मरणें सार्थक करीं ८१
मग म्हणे धृतराष्ट्र अंध भारती आइकावें वाटे युद्ध
व्यास म्हणे मनोरथ सिद्ध करीन तुझा पैं आतां ८२
अंध म्हणे मज नसांगे कोणी अवघे गेले युद्धाकारणी
अपरोक्ष ज्योतिषी मत्सन्निधानी ठेवी रणवृत्त सांगेसा ८३
परिसूनि अंधाच्या वचना व्यासें संजयासी केली आज्ञा
येथ राहूनि रण-क्रम-रचना निवेदीं वार्ता युद्धाची ८४
कुरुक्षेत्रींचें सर्वही वर्तमान तें निवेदीं धृतराष्ट्रा लागुन
तुज श्रम न होती गमनागमन करितां जाण महाक्ष्यें ८५
महाप्रसाद म्हणूनि येरें चरण वंदिले संजयें चतुरें
ऐसी आज्ञा करूनि व्यासेश्वरें गमन केलें स्वाश्रमा ८६
यापुढें युद्ध गहन होईल भूभार-निरसन
तत्पूर्वी गीता अर्जुनाकारण कथील श्रीकृष्ण आवडी ८७
तो श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर भीष्मपर्व वर्षेल रस अपार
श्रोते चातक निरंतर आवडी श्रवणीं प्राशिती ८८

इति श्रीमन्महाभारत प्रेमळ श्रवणीं धरूनि आर्त
श्रोते परिसोत कथा अद्भुत स्कभानंत विनवीतसे ८९

अध्याय ३

उपरी प्रातःकाळीं पंडुनंदन साधिलें स्नानसंध्यादि भोजन
परिवारासहित नृपनंदन सिद्ध शस्त्रास्त्रीं जाहाले १
कवचें आंगीं लेइलीं युक्त तुळसी बिल्वमाळा गळां विराजित
नाना शृंगार लेऊनि मंडित रत्नमाळादि शोभती २
नमस्कारूनि माता पिता तैसेंचि माधिलें धौम्यपुरोहिता
पूजोनियां श्रीकृष्णनाथा धर्मरायें ते काळीं ३
म्हणे तुं आयुष्यजयदाता तुजेनी उपजे बल-शौर्यता
शतधा चरणीं माथा सदोदीत सर्वथा पैं तुझ्या ४
यापरी नमस्कारूनि श्रीकृष्णासी धर्मराज बैसे जाऊनि रथासी
तयामागें भीमसेन त्वरेसी जाऊनि रथीं बैसला ५
हरहरशब्दें करूनि गजर सकळही निघाले महाशूर
धर्मासी शुभ शकुन वारंवार विजय देणार ते होती ६
चाष गेला वामभागीं वायस निघाला दक्षिणमार्गीं
धर्म सांगे श्रीकृष्णालागीं शकुनवार्ता संतोषें ७
मग बोले श्री पुरुषोत्तम तुं होसी राजा सार्वभौम
धर्म म्हणे तुं निःसीम कर्ता करविता सर्वही ८
यावरी अर्जुन निघाला नंदीघोषरथीं आरूढला
मारुतीचें स्मरण करिता आला भुभःकारें करूनियां ९
नमस्कारूनि श्रीकृष्णचरणासी जाऊनि बैसला ध्वजस्तंभेंसी
सारथी मिरवला हृषीकेशी तयाच्या भाग्यासी पार नसे १०

श्वेत हय रथासीं जुंपिले कमळावरें वाग्दोरे धरिले
रथदीप्तीनें गगन भरे महारथी कृभद्रावर शोभत ११
धुरेसीं बैसला मदनतात जो त्रिभुवन-सौंदर्याचा कोंभ दीप्त
भक्तकाजासी करी दास्यत्व आपुल्या दासाचें प्रेमांगें १२
अनंतअवतारीं अनंत भक्तरक्षणा सारथी होत
बाप भक्तांचा कृपाइत करी सारथ्य पार्थाचें १३
सभाग्य वीरश्रियेचा कांत जो भवसारथी श्रीअनंत
ध्वजीं शंकर मूर्तिमंत विजयी पार्थ शोभला १४
वरी शोभती छत्र-पताका चामरें श्वेतगंगे सारिखीं चीरें
भाट गर्जती बीदें गजरें वाद्यें धुरे वाजती १५
देव इच्छिती पद-पद्म-धूळी तो निजकरें पार्थाचे अश्व कवळी
अधरामृतासी रमा तळमळी तो मुखीं आकळी वाग्दोरे १६
जें करयुग कुचीं रमेचे नख उमटती अर्धचंद्रापरींचे
त्याकरीं अश्व पार्थरथींचे थापटी वाचे हो हो म्हणुनी १७
राजे आपापुले समभारीं सिद्ध होऊन चालिले समरागारीं
तेव्हां जन्मेजयो प्रश्न करी वैशंपायन-ऋषीप्रती १८
राजा म्हणे जी महामुनी श्रीकृष्ण-सारथी केशिया कारणीं
जरी मैत्र तरी पृथक्-स्यंदनीं सन्मानें रणीं पैं जाता १९
राजयासी म्हणे ऋषी ते कथा सांगेन तुजसी
ऐकूनि तुझिया प्रश्नासी आनंद मानसीं हेलावे २०
तरी तुं महाविचक्षण होसी सादरें ऐक श्रवणीं कथेसी
श्रीकृष्णें सारथ्य करावयासी कारण त्यासी तें ऐक २१
श्रीकृष्ण आणी नकुळ तें दोघे गुंतले भाकेतें
कैसे म्हणसी तरी तूतें तेंही सांगतों राजया २२
मागां विद्याभ्यास करितां निगुती द्रोणगुरु प्रसन्न नकुळाप्रती

होऊनि शस्त्र माहेश्वरी चक्र नियुनीं आणि पाश शक्ती दीधली२३
पार्थ आणी तो नकुळ धनुर्धर विद्ये झाले कुशळ
धनंजयाहूनि माद्रेय सबळ शस्त्रास्त्र-साधनीं निपुण२४
तेव्हां नकुळ होय महारथी जिष्णु मिरवतसे सारथ्ययुक्ती
तेव्हां अजिंक्य स्फशस्फर दानवांप्रती इतरां नगणी मानवां२५
तंव धृतराष्ट्रें ठेविलें वारुणावतीं इतुकियांत आली पितृतिथी
धर्मराजें सहोदरांप्रती आज्ञा केली तें ऐक २६
सहदेवासी म्हणे हस्तिनावती तुवां जाऊनि सत्वरगती
भीष्म द्रोणादी कुरुवृद्धांप्रती आणावें पितृपिथी सर्वांतें२७
पाचारावें कृप विदुरातें दुर्योधनादी-लाहान-थोरांतें
अवश्य म्हणूनि हस्तनापुरातें गेला तांतडी सहदेव २८
भीमासी म्हणे धर्मराज द्वारके जाउनि तुवां यदुराज
सकळयादवांसीं पितृतिथीकाज सांगूनि सत्वर आणावें२९
आज्ञा वंदून भीमसेन सत्वरें निघाला द्वारकेलागुन
नमूनि श्रीकृष्ण संकर्षण सकळ सुहृदजन नमियेले३०
देवें बैसवूनि आसनीं विचार पुसिला तेक्षणीं
म्हणे कवण कार्य योजुनी आलां आम्हांलागुनी तें सांगें३१
भीम म्हणे जी श्रीपती आमंत्रण धर्में तुम्हांप्रती
सर्वांसि सांगून पितृतिथी बोलाविलें निश्चिती पैं आतां३२
मग हांसूनि बोले श्रीयदुपती कवणपित्याची वाटितां तिथी
ऐसें विनोदार्थ बोलूनि पुढती हास्य करीत तेधवां ३३
तें ऐकूनि भीमसेन क्रोधा चढुन बोले वचन
म्हणे तुजही पिते दोघेजण जाणूनि कां नेणेची ३४
आणि खिल्लारी नंदाचा आणि आम्हां म्हणासी कवणपित्याचा
तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणे उपहासोनि वाचा बोलिलासी मज कैसी३५
आतां मी नयेतसें तिथीसी जावूनि सांगें धर्मासी

गदा घेऊनि अतिवेगेसी वारणावतीसी पातला ३६
धर्मा म्हणे नयेत श्रीकृष्ण सकळ निवेदूनि वर्तमान
ऐकूनि धर्म बोले वचन पार्थाकारणें तेकाळीं ३७
म्हणे जाऊनि द्वारावती सन्मानें आणावा श्रीपती
विवाद नकरितां पितृतिथी जाणूनि कार्यार्थी आपुल्या ३८
मग पार्थें द्वारावतीसी जाऊनि पाचारिलें श्रीकृष्णासी
म्हणे स्वामी पितृतिथीसी आलें पाहिजे मजसंगें ३९
धर्मराजें स्नेहादरें बोलाविलें जी निर्धारें
रुसणें टाकूनि सत्वरें वारणावती चालिजे ४०
श्रीकृष्ण म्हणे केसें आमंत्रण रुसूनि गेला कां भीमसेन
तरी मी नयें तेथें जाउन सांग धर्मासी आतांची ४१
आंत राखूनि मोह वरी जननी बाळकासी क्रोध करी
तैसाचि श्रीकृष्ण पांडवांतरीं पाहूं निर्धारी पुरुषार्थ म्हणे
हे पुरुषार्थी कीं कवण ते स्थिती पाहावयासी मनीं कल्पिली युक्ती
मग धिःकारूनि म्हणे पार्थाप्रती तुजाय निश्चिती मी नये ४३
ऐसें ऐकूनि श्रीकृष्णवचन धनंजय गेला परतुन
धर्मराजासी वर्तमान सांगून श्रीकृष्ण नये म्हणे ४४
धर्मासी अंतरीं कळली खुण कीं श्रीकृष्ण पाहे आगवण
तरी संतोष करूनि त्याचें मन आणुं ऐसें विचारीत ४५
तेव्हां नकुळासि म्हणे पाचारून ऐकें माझें आज्ञावचन
तुवां तत्काळ लगबगें जाउन द्वारावती लागून आतांची ४६
श्रीकृष्ण यादवांसहित सामोपचारें बोलवावा येथ
नयें म्हणेल तरी बळें निश्चित आणावा त्वरित उद्दक ४७
परंतु आपुलिया कार्याकारण सोम्यत्वें आणिजे श्रीकृष्ण
नयें म्हणेल तरी निर्वाण करून सत्वर मजलागुन आणावा ४
तरीच तुझा पुरुषार्थ सुरासुर वर्णितील यथार्थ

ऐकूनि माद्रीचा ज्येष्ठसुत धनुष्य कवळीत निजमुष्टी ४९
धर्मासि करूनि नमस्कार रथीं बैसला माद्रीकुमर
मनीं म्हणे श्रीकृष्ण यदुवीर आणीन सत्वर पुरुषार्थें ५०
ऐसा प्रताप मनीं धरुन आवेशें जाय द्वारावती लागुन
मार्गी जातां विजय शकुन झाले सूचना तेकाळीं ५१
सत्वर पातला द्वारकावती श्रीकृष्णा म्हणे वारुणावतीं
धर्में तुम्हांसीं निश्चिती बोलाविलें तिथीं पितरांच्या ५२
उदईक श्राद्ध म्हणूनी भीमार्जुना पाठविलें परतूनी
मग मजला आज्ञा वचनीं केली तुम्हांकारणें न्यावया ५३
श्रीकृष्ण म्हणे वारुणावतीं नाहीं कारण जाणा निश्चिती
नयेउं म्हणूनि धर्माप्रती माझी वचनोक्ती सांगावी ५४
नकुळें ऐकूनि श्रीकृष्ण वचन क्रोधें क्षोभला जैसा अग्न
म्हणे धर्में सामोपचारें आमंत्रण करितां अजून नजासी ५५
तरी नेइन मी बळेंकरुन तुझा समूळ झाडूनि अभिमान
ऐकतां क्षोभला यदुनंदन म्हणूनि रण माजविलें ५६
वेगा येऊनि बाहेरी दोघे उठिले झुंझारी
सकळ यादव ते अवसरीं युद्धासीं समरीं पैं आले ५७
श्रीकृष्ण म्हणे हस्त आकर्षुन नकुळासि आणारे बांधून
समस्त-यादवीं ऐकूनि वचन खवळले संपूर्ण तेकाळीं ५८
बाण त्रिशूळ कोंतीयाळे तोमर गदा खड्ग-शूळें[1]
नकुळावरी वर्षती बळें परी तो नाकळे कवणासी ५९
सात्यकी कृतवर्मा गद सारण अवघे टांकिती निर्वाण बाण
मग नकुळें धनुष्य चढवून खेचरास्त्र मंत्रून स्थापिलें ६०
तो बाण सोडितांचि जाण एकापासूनि होती द्विगुण
द्विगुणाचे होती चौगुण बाणें बाण पैं होती ६१

---

१ शस्त्रविशेष.

ऐसी बाणवृष्टी होतां द्वारका व्यापिली क्षण नलगतां
आकाश भूमितूनि तत्वता सव्यापसव्य शर येती ६२
अचुक यादवांसी भेदिती जैसे वारुळीं सर्प निघती
उरीं शिरीं लागतां क्षिती पडूनि आरंबळती यादव ६३
यादवांचे सकळही बाण निरसूनि वर्मीं भेदिती कठीण
तेणें यादव हाका फोडुन पळती रण टाकुनी ६४
बाणमय झाली द्वारावती मांडलें महाविघ्न सर्वही म्हणती
सांब गद निशठादी प्रद्युम्न क्षिती थारों नशकती महाशूर ६५
सात्यकी कृतवर्मादि यादव रणीं पळती सांडून शस्त्र हाव
तें पाहूनियां बळदेव[1] पातला नागर मुसळ घेउनी ६६
सवेंचि सांडूनि तीक्ष्ण बाण चूर्ण करूनि टाकिलें मुसळ जाण
नांगर हातींचाही छेदुन समुद्रजीवनीं टाकिला ६७
अपमानला कामपाळ म्हणे हा अवघा श्रीकृष्णाचा खेळ
तंव आवेशूनि श्रीगोपाळ चक्र तेजाळ सोडिलें ६८
नकुळें चक्र देखिलें येतां तों माहेश्वर सोडी धगधगीतां
सुदर्शन बांधूनि तत्वतां आणिलें हातां नकुळें रणीं ६९
चक्र पावलें नकुळाजवळी उगाचि पाहे वनमाळी
तेव्हां नकुळें वरुणपाशीं तेकाळीं बाणें रथासीं बांधिलें ७०
अश्व हाकूनि निश्चितीं घेऊनि चालिला वारणावतीं
तंव अकस्मात गगनपंथीं नारदमुनी पातला ७१
नमस्कारिलें दोघींजणीं तों नारद बोले तयांसी तेक्षणीं
म्हणे किमर्थ संग्राम मांडूनी युद्ध केलें मज सांगा ७२
श्रीकृष्ण म्हणे यांची आंगवण म्याचि करूनि पाहिलें रण
शूर आणीक नसती कोण ऐसें जगजीवन बोलिले ७३
नकुळें सांगूनि विचार म्हणे पितृतिथी उद्यां साचार

---

१ बळराम.

म्हणूनि धर्मराजें यदुवीर आवंतिला भोजना ७४
प्रथम पाठविलें भीमातें तयामागूनि पाठवी पार्थातें
दोघांसी नमानूनि परतें धिकारिलें स्वामिया ७५
मग मातें केली धर्मराजें आज्ञा सामोपचारें बोलावीं यादवराणा
नयेईल तरी पुरुषार्थें रणा जिंकूनि बळें आणिजे ७६
ऐसी मजला केली आज्ञा सौम्यत्वें पाचारिलें यदुनंदना
नायकूनि आला रणा गर्वें सेना घेउनी ७७
यया श्रीकृष्णाचा गर्वाभिमान खंडूनि नेतों धर्मकारण
धर्माज्ञा तेची प्रमाण म्हणूनि बंधन पैं केलें ७८
सन्मानें नये म्हणूनि आतां अपमानें नेतों श्रीकृष्णनाथा
यांत अन्याय मुनिनाथा काय तो आमुचा सांगिजे ७९
ऐकूनि नकुळाचें वचन नारद करी हास्यवदन
म्हणे नकुळा सांगतों खुण भक्तभूषण हा हरी ८०
तरी तुमचा जिवलग श्रीकृष्ण श्रीकृष्णाचे तुम्हीही पंच प्राण
ऐसें असतां तुवां यदुनंदन अपमानें न न्यावा मज वाटे ८१
मग बोले श्रीकृष्णनाथ म्यां पाहिला याचा पुरुषार्थ
म्हणूनि यांसी म्याचि परत नयें म्हणूनि पाठविलें ८२
ऐकें नारदा निर्धारीं भक्ताधीन मी परोपरी
पांडव पुरुषार्थी कीं कैसेपरी पाहिलें समरीं विंदाण ८३
सवेंचि नकुळासी हरी बोले म्हणे तुं नरकेशरी हें कळलें
यालागीं संतोषलों येवेळे अतुळ बळें तुं एक ८४
तरी तुं मागसी तो एक वर कृपेनें देईन हा निर्धार
नकुळ म्हणे ऐसा विचार नकळे मजला श्रीकृष्णा ८५
म्या जिंकूनियां नेतों तुतें असतां म्हणे वर माग मातें
तरी तुंवा मागावा कीं मातें देईन निश्चितें तेथेंची ८६
ऐकूनि नकुळाचें वचन श्रीकृष्ण बोले त्याज कारण

म्हणे तुवां आज्ञेवेन युद्ध कोणासी न कीजे ८७
आणी आज्ञेवीण शस्त्र तुवां नधरावें निःशेष
ह्या वर देऊनि संतोष करीं मातें येक्षणीं ८८
ऐसा वर मागतां नकुळासी नकुळ म्हणे आपुले मानसीं
श्रीकृष्णें बांधिलें वचनपाशीं तरीजीवें यासी गुंतवावें ८९
आम्ही दोघे धनुर्धर मी आणि पार्थ वीर
माझे युद्धाचा याणे विचार येथूनि अडविला निर्धारें ९०
मग नकुळ म्हणे श्रीकृष्णासी तुझा वर देई मजसीं
मग तो भक्तभूषण हृषीकेशी इच्छितें माग देतों म्हणे ९१
नकुळ म्हणे श्रीकृष्णानाथा तुवां युद्ध नकीजे कोणासि आतां
पार्थरथासी सारथी तत्वतां येथूनि होणें श्रीकृष्णा ९२
पार्थ होईल महारथी तुवां सारथ्यें रक्षिजे निगुती
उपेक्षा नकीजे कल्पांतीं भाक प्रमाण देउनी ९३
ऐकूनि नकुळाचें वचन श्रीकृष्णें दीधली भाक प्रमाण
यासी साक्षी ब्रम्हनंदन नारदस्वामी दोघांतें ९४
मग नकुळवीरें दारुण पाश छेदूनि मुक्त केलें श्रीकृष्णास
धनुष्यसहित बाणास श्रीकृष्णाचरणीं अर्पिलें ९५
सन्मानें घेऊनि श्रीकृष्णातें नकुळ आला वारणावतातें
भेटूनियां धर्मराजातें सकळ वृत्तांतें निवेदिलें ९६
मग आनंदूनि धर्मराव श्रीकृष्णास भेटले पांडव
करूनि बहूत गौरव पितृतिथी सारिली ९७
याकारणें करुनी भाकेसि गोविला चक्रपाणी
तो भक्तभूषण भक्ताभिमानी सारथी झाला पार्थाचा ९८
अर्जुन तो स्वयें नरावतार नारायण तोचि श्रीकृष्ण यदुवीर
दोघे ऐक्यरूपें साचार भेदविचार तेथ नसे ९९

आणि सख्यभक्ति जिष्णूची नवविध भक्तींत उक्त साची
असे राजया सारथी होणेची श्रीकृष्णें भाक दीधली १००
त्याहीवरी सुभद्रा बहीण अर्जुनासी दीधली प्रीतीकरुन
तेणें प्रीति आप्तता झाली दूण धर्मासि पालन कर्ता तो १०१
ते अवतार पुरुष दोघे अवतरले भूभार उतरिला निजबळें
यालागीं श्रीकृष्णें सारथ्य केलें स्वयें आपण मुनी म्हणे १०२
ऐसें मागील कथानक तूवां पुसिलें म्हणूनि देख
कथा चालिली महारसिक सादर तुवां ऐकिली जे १०३
मागील कथेचा अभिप्राव तेथें मधें पूर्वपक्षाचा ठाव
झाला तो होऊनि संदेह कराव्या कथार्थ राहिला १०४
दीर्घ दृष्टीच्या तेजेंकरुन कथार्थ विलोका श्रोतेजन
कौरव पांडव कुरुक्षेत्रासि सैन्य समभारें करुनी पावले १०५
दळपती भीष्म कौरवांत पांडवदळीं दळपती द्रुपदसुत
विभु रचूनि सैन्य रचित भीष्म धृष्टद्युम्न दोंभागीं १०६
वाद्य गजरेंकरून ब्रम्हांड दुमदुमिलें संपूर्ण
कंपित शैल शिखरें होउन कोसळुनी पडती खाळुती १०७
त्या अनेक-वाद्य-नादेंकरुन प्रळय भावित त्रिभुवन
शेष कूर्म वराह भीतमान झाले तेव्हां सर्वही १०८
सप्त-समुद्रांचीं नीरें तप्त होऊनि एकसरें
धराभार धराधरें टाकू म्हणे क्षणाक्षणा १०९
नवखंड सप्तद्वीपा वसुमती वरी राहती अनेक जीवयाती
स्थिर-चर सप्त स्वर्गावरौती प्रळय भाविती तेक्षणी ११०
तया गजरें-करून बधिरत्व पावलें त्रिभुवन
सरिता-ओहळाचें जीवन आटलें तेव्हां सर्वही १११
दोहीं दळीं एकमेकां दृष्टी होतां झाले सुखसंतुष्टी

जयजयकारें सकळ सृष्टी गाजविली महाभूरीं ११२
युद्ध आवांका समान दोंहीं दळीं आनंदघन
भीष्मबळें दुर्योधन परसैन्य नाणी दृष्टीसी ११३
अर्जुन म्हणे मानसीं सारथी असतां हृषीकेशी
महाकाळ आलिया रणासी निजबाणें फोडीन सामर्थ्यें
आणि कौरव वीर जे सकळ जेकां पुरुषार्थी नृपाळ
यांसीं यमराष्ट्रासी एकवेळ पाठवीन सामर्थ्येंकरूनि ११५
ऐसें अर्जुनाचें मनोगत जाणूनि बोले श्रीकृष्णनाथ
म्हणे सखया बोल निश्चित सैन्य किती दिवसां मारिसी
पार्थ म्हणे तुझ्या कृपेकरुन सैन्य माराया नलगे क्षण
सामान्य झुंझतां प्रतिदिन क्षोणी मारीन निश्चयें ११७
ऐकूनि अर्जुनाचे बोल पाठी थापटी घननीळ
गौरव शब्दें श्रीगोपाळ अर्जुनासी करीतसे ११८
मग बोले अर्जुन कर्ता करविता जनार्दन
तुवांची मांडिला हा संपूर्ण कौरव पांडव- खेळकीं ११९
निमित्त करुनी आमुचें सूत्र हालविशी विश्वाचें
जन्मेजयासी म्हणे साचें अर्जुनें यांचे बोलिलें १२०
आतां क्षत्रिय-धर्म कथन रणीं सांगेल गंगानंदन
त्या कथेसी श्रोतीं अवधान द्यावें म्हणे स्कभानंत १२१

अध्याय ५

कुरुक्षेत्रामाजी सबळें सिद्ध असती दोनी दळें
जैसे अग्नीचे कल्होळें खांडवदहनीं नउठिले १
व्यूहरचनेची रचना धृष्टद्युम्नें रचिली सेना

प्रथम पदाती दुर्ग नाना यंत्रमार वरी जोडिले २
तयामागें अश्व स्वार सकळ सामग्रीसीं महाशूर
बाबर झोंठी सोडिल्या थोर मुकुट अपार बहुरंगी ३
कवचें बाणलीं निजांगीं करीं आयुधें शूळ खड्गीं
असिलता दुधारा झळकती स्वर्गीं देव विमानें पळविती ४
जैसे गिरिराजवळी गिरिवर तैसे अनेक कुंजरांचे भार
सुवर्णझूलिया विचित्र वर शोभती नेपुर चतुष्पदीं ५
तयामागें महारथी त्यावरी विक्रमी नृपती
चारी दिशा व्यापूनि क्षिती सिद्ध झाले संग्रामा ६
जैसें कां पूर्णिमेसी भरतें दाटे सागरासी
लहऱ्या धांवती आवेशीं जळ आकाशीं पैं उसळे ७
हस्तीप बैसले हस्तीवरी सूत्र-यंत्रास्त्र-शस्त्र-सामग्री
पुढां अंकुश घेऊनि करीं कुशळ महावत बैसले ८
स्वार बैसले अश्वांवरी दिव्य शस्त्रें घेऊनियां करीं
अश्वगमनीं वायु सरी नपवे ऐसे चवताळले ९
वीर उद्भट-पायांचे महाबळी भ्यासुर तेजशस्त्रें झळाळी
करीं घेऊनि रणमंडळीं आनंदें गर्जती एकदां १०
ऐसें पांडव-सैन्य रचिलें धृष्टद्युम्नें ठाण सज्जिलें
हें दुर्योधनें पाहिलें करी वहिलें आश्चर्य ११
भीष्माचार्यासीं सांगत युद्धारंभासी पांडव उदित
आमुचे सैन्यासी जेथतेथ योजूनि ठेवावें विभूसी १२
अकराक्षोणी सैन्य सेनापती गंगानंदन
बावीस महारथी गहन त्यांत दोघेजण चिरंजिव १३
दोघे इच्छामरणी वीर अनेक बळाढ्य नृप शूर
धृतराष्ट्र आणी विदुर हस्तनापुरीं हे दोघे १४

लाहान थोर कुरुक्षेत्रासी अनेक राजे स्व-सैन्येसीं
येऊनि व्यूह रचिला देवांसी अटक सकळांसी भेदावयाा १५
अकरा अक्षौहिणी सेना पसरली जैसीं भूरजें जाणा
नातरी उल्हासतां समुद्र-जीवना कोण आवरूं शकेल १६
रजें उसळती आकाशीं दिवसा वाटली निशी
वीर धावती आवेशीं मेघ गगनीं ज्यापरी १७
त्यांत महारथी कोणकोण तेही ऐकें राया सावधान
समरीं महाकाळ करिती-चूर्ण पराक्रमें आपुल्या १८
भीष्म प्रथम द्रोण कर्ण शकुनी कपटी जाण
कृतवर्मा जयद्रथ गहन धृतराष्ट्र-जामात होय तो १९
भूरिश्रवा आणि बाल्हिक भगदत्त सोमदत्ती देख
शशबिंदु कृपाचार्य निःशंख अश्वत्थामा चिरंजीवी २०
वृषसेन आणी सुशर्मा विकर्ण कलिंग ताम्र अनामा
मद्रराज शल्यनामा महापराक्रमी बळियाढा २१
दुःशासन आणि चित्रसेन मुख्य राजा दुर्योधन
ऐसे बावीस रथी महागहन सामर्थ्यीसी सिद्धले २२
याही विरहित अन्य नृप शूर समर्थी बोलिजेत विस्तार
जे रणशौर्ये महावीर युद्धविशारद पंडित पैं २३
सिद्ध शस्त्रास्त्रें प्रज्वलित कवच-कुंडल-मुकुट-विराजित
नाना अलंकार लेऊनि मंडित रणनोवरे रणांगणीं २४
हस्ती शूर अश्व शूर रहंवरीं शोभती महावीर
शस्त्रें मंडित दिव्य कर महा भ्यासुर परसेने २५
पायदळाची मांडणी यंत्रमारीं जोडिले तेक्षणीं
त्यांत वाद्यें अनेकध्वनी तेणें अवनी नादवली २६
जैसी वर्षाऋतुकाळीं जान्हवी यमुनाजळातें कवळी

कीं वडवानळ सागरातें गिळी तैसे पांडवाजवळी पैं आले १७
हेमंतऋतु-प्रथम-मासीं मार्गशीर्ष शुद्ध त्रयोदशी
यमनक्षत्र लागलें ते दिवसीं कौरवीं युद्ध आरंभिलें १८
दोनी सेना दो भागीं अद्भुत मध्यें भीष्में उभा केला रथ
हस्तसंकेतें वाद्यें राहवीत रणभूमीस तेकाळीं २९
दोनी दळांसी विलोकुन म्हणे ऐका हो क्षत्रियवीर निपुण
तेव्हां कौरव पांडव तटस्थ होउन ऐकती गहन भीष्मबोल
म्हणे युद्धसमयींच करावें वैर शिबिरा गेलिया मग निर्वैर
सेनेंत हिंडावें निःशस्त्र भय मनीं सांडुनी २१
कितेक राजे सेनेसहित भोवतें युद्धकौतुक विलोकित
त्यांवरी जाऊनि शस्त्रघात सहसाही न करावा २२
पळे तयातें न मारावें शस्त्रें टाकी त्यासि रक्षावें
शरण आलियांसी पाळावें एकावरी न जावें बहुतीं २३
उपचार घेऊनि तांबुलादिउदक हिंडती मध्यें जे कां सेवक
त्यांसी न मारावें निःशेख ऐका समस्त क्षत्रधर्म २४
वार्तिक हेर येत जात देख सूत्रधारी लोहकर्मकारक
भूमी समानकर्ते खनक न मारावें तयां कदांही २५
वरी हस्त करूनि गंगानंदन आणि ऐका म्हणे संपूर्ण
पांडव दळींचे वीर सावधान ऐकती नृपनंदन सर्वही २६
म्हणे माझा भीष्माचा नेम निश्चितीं नित्य मारीन दाहासहस्र रथी
निर्वीर करीन सकळ क्षिती स्वसामर्थ्यें करूनियां २७
द्रोणाचार्य कृपाचार्य कर्ण अश्वत्थामा हे वळार्य
ऐसे अनेक रणपंडित प्रतापसूर्य दळसहीत तुम्हां आटिती २८
तरी आम्हांकडे जे कोणी येणार त्याणीं आतांच यावें सत्वर
पांडवदळींचे ऐकूनि महाशूर नेदिती उत्तर सर्वही २९

मग आपुल्या सैन्याकडे पाहून बोले शंतनु नंदन
म्हणे जिकडे असे कृष्णाऽर्जुन जय-लाभ तिकडेचि निश्चयें
विजय चाप विजय तूणीरें विजय ध्वज विजय वायुकुमर
विजय रथावरी विजय वीर विजय देणार श्रीकृष्ण तेथें ४१
भीमसेनाची ऐकतां हाक चळचळां कांपती तिनीं लोक
गदाघायें सेना सकळिक निवडील निश्चयें हा जाणा ४२
धर्म तपस्वी सत्य-परायण नयनें पाहील क्रोधें करुन
सर्व पृतना जाळील पूर्ण उमारमण दुसरा जो ४३
तैसेच सहदेव आणि नकुळ उताविळे पाहती युद्धकाळ
सौभद्र सात्यकी प्रत्यक्ष काळ सकळ दळ ने देती उरूं ४४
द्रुपद पांचाळादि महारथी ऐसा जय पांडव लाधती
कोणी जाणार ते ऐका नृपती त्वरितगती जावें आतां ४५
तों युयुत्सव धृतराष्ट्रनंदन जो वैश्येउदरीं पावला जनन
जोकां भागला एक शताहून उठोनियां तो चालिला ४६
निजसेनेसहित जात देखूनि सुयोधन संतप्त
मग बोलिला गंगासुत तूं कां व्यर्थ राहविसी त्या ४७
आपणाकडे आला युयुत्सव जाणूनि तोषले पांचही पांडव
गजाखालीं उतरूनि धर्मराव भेटूनि तया गौरविलें ४८
धर्म बोले प्रिय वचन संकटीं बंधू आलासि धांऊन
तुं मज आवडसी प्राणाहून ऐकूनि युयुत्सव तोषला ४९
असो यावरी भीष्म महाबळी जेणें दाहा दिवस सेना रक्षिली
दुर्योधनें सैनिकां आज्ञा केली नृपवरीं रक्षावें भीष्मातें ५०
सिखंडीसी धरा अवघेजण अथवा सत्वर टांका मारुन
देवव्रत त्यावरी न टाकी बाण स्त्री म्हणूनि पूर्वीं तो ५१
इतुकें दुर्योधन आज्ञापित तों दोन्ही दळीं वाद्यघाय बहूत

१ भाता.

वीर वाहनारूढ होऊनि अद्भुत संग्राम सिद्ध करूं पाविती५२
शशिवदना भेरी धडकत दुंदुभी वाजल्या बहूत
स्फुरणें उरगें असंख्यात नाहीं अंत पणवासी ५३
फुटलें जैसें समुद्रजळ तैसे गज अश्व रथ पायदळ
हाके फोडिती ब्रह्मांडगोळ तेणें भूगोळ डळमळी ५४
जैसा उगवला सूर्यनारायण त्यासमचि भासे गंगानंदन
दुरीं विलोकूनि वीर कर्ण सांभाळुं नेमवचन आपुलें म्हणे
भीष्माचा जों होय अंत तोंवरी मी न जाय कदा युद्धांत
असो देव ऋषी समस्त कल्याण वांछिती पांडवां ५६
महारथी वीर समस्त सादर भीमाचे पाठीसी उभे दुर्धर
वज्र व्यूह दृढ साचार रचिला असे धृष्टद्युम्नें ५७
मध्यभागीं युधिष्ठिर जैसा भगणें वेष्टित रोहिणीवर
कीं निजकिरणीं वेष्टिला भास्कर नातरी देवीं शक्रजयारीती
दोंहीं दळींची अपार धुळी गेली ऊर्ध्व गगनमंडळीं
निबुजले पक्षी सकळीं वायुही फिरूं नलाहे ५९
कौरवांसी अपशकुन जाणा अकल्याण सुचविती क्षणक्षणा
विजय कल्याण पंडुनंदना शकुन चिन्हें सूचविती ६०
केवळ देवाऐसी सेना पांडवांची दिसों लागली नयना
दैत्य राक्षस ऐसी कौरवपृतना मलीन तेजहीन पैं दिसे६१
केशव म्हणे किरीटी ऐकें शुचिर्भूत होऊनि देखें
दुर्गास्तवन करितां सौख्यें जयलाभ निके तेणें तुम्हां६२
मग हस्त पाद प्रक्षाळुन कर जोडूनि ठाके उभा श्वेतवाहन
करीत दुर्गेचें स्तवन तेणें प्रसन्न अंबा होय ६३
जयजय दुर्गे आदिजननी भयच्छेदके वरदायिनी
भवप्रिये भयमोचनी रक्षें समरंगणीं आम्हांतें ६४

इंद्र उपेंद्र आणी कमळासन शिवे करिती तुझें चिंतन
ऋषि-गण गंधर्व मानव जाण तुझेचि स्तवनें यशस्वी ६५
अनंत-तरणी दिव्य पंक्ती तवप्रभेमाजी गुप्त होती
प्रणवरूपिणी मूळस्फूर्ती त्रिपुरसुंदरे जगदंबे ६६
ऐसें ऐकतां स्तवन देवी अंतरिक्षि बोले वचन
तुज साह्य मी आणि श्रीकृष्ण रक्षूं सर्वदां रणांगणीं ६७
ऐसी होतां वरद्वाणी आनंदला पार्थ आपुल्या मनीं
नमस्काररूनि श्रीकृष्णचरणीं रथासमीप पैं आला ६८
मग रथारूढ झाला सुभद्रावर सारथी पुढें भुवनैकसुंदर
अंजनी-हृदयारविंद-भ्रमर ध्वजीं भुभःकारे सत्राणें ६९
गोंवतीं भूतांनीं आरोळी फोडिली तेव्हां तेकाळीं
ऐकतां कृतांत कांपे चळीं आकाश तळीं पडे वाटे ७०
तेव्हां धृतराष्ट्र म्हणे संजयासी काय विचार घडला रणासी
तो सांगे तेंचि परियेसीं जन्मेजया ऋजाणा ७१
ऐसा झाला क्षत्रधर्म जोकां कथी महाराज भीष्म
यापुढें गीतार्थ पुरुषोत्तम पार्थाप्रती कथिजेल ७२
प्रभु-विश्वंभर-प्रसादें श्रोते ऐकोत प्रेमानंदें
गीता उपदेशिजे गोविंदें ऐकतां मतिमंदें उद्धरती ७३
पुढिले अध्यायीं ज्ञानोपदेश पार्थासी करील हृषीकेश
ऋभानंत विनवी श्रोतयांस ऐकिजे गीतार्थास आदरें ७४
इति श्रीमन्महाभारथ भीष्मपर्व रसाद्भुत
ऐकतां ब्रम्हहत्यातीत अंतीं मुक्त करी हरी ७५

अध्याय ६

वैशंपायनासी म्हणे नृपती देवी स्तवूनि सुभद्रापती

स्यंदनारूढ आनंदवृत्ती काय करिता झाला पुढें १
तें सविस्तरें करूनि कथन निववीं माझे तृषित श्रवण
ऋषी म्हणे सादर श्रवण करूनि ऐकें राजया २
गीतोपदेश अर्जुनासी करील पुढें हृषीकेशी
धृतराष्ट्रें पुसिलें संजयासी सांगे विस्तारासी तयाच्या ३
जन्मेजया महाराया संजयें कथिलें धृतराष्ट्रराया
श्रीकृष्णसंवाद धनंजया उपदेश रणीं जो केला ४
तया संवादें अर्जुन भ्रांती निरसून पावला सुखप्राप्ती
येथूनि प्रारंभ गीतार्थी झाला म्हणे मुनिवर्य ५
तें या भावार्थे अंशकथन श्रोतयांसी म्हणे ऐका सावधान
प्रभु-विश्वंभर-प्रसादें करुन निमित्त सुभानंत पाहुली ६
धृतराष्ट्र म्हणे संजयासी धर्मक्षेत्र-कुरुक्षेत्रासी
युद्धार्थ मत्सुत आणि पंडुजांसी गेले त्या ठायासी काय झालें १
संजय म्हणे अपरोक्षज्ञानें तवपुत्रें पाहिलें पंडुज-सैन्यातें
त्याकाळीं पावूनि विस्मयातें गुरु-द्रोणातें बोलत २
पाहें पां पांडवसैन्य रचिलें थोर बहुत धृष्टद्युम्नें भलें
दुर्योधनें आचार्या बोलिलें तव शिष्य शाहणें जाणपां ३
त्या दळीं शूर महारथी भीमार्जुन यांसम धनुर्धर रणयोद्धे नृपजाण
विराट युयुधान द्रुपद महान रथी आणीकही विलोकीं ४
धृष्टकेतु चेकितान काशिराजा पराक्रमी पूर्ण
पुरुजित कुंतिभोज दारुण शैब्यादिक नृप शूर जे ५
महावीर युधामन्यु उत्तमौजादी अभिमन्यु
तयासमान द्रौपदीचे नंदनु सर्वही हे महारथी ६
आतां आमुच्या सेनेतील थोर जे त्यांतें बोलिजेल
सैन्य रक्षणाचे धणी विशाळ संज्ञा मात्र सांगतों ७

+ एथून गीतेस प्रारंभ झाला.

तुं भयानक आणि भीष्म कर्णजयस्वी कृपरणशूर पूर्ण
अश्वत्थामा आणि विकर्ण तोही भूरिश्रवा तसा ८
आणीकही बहूशूर मत्कार्या प्राण देणार
नानाशस्त्रें हाणणार कुशळ सर्वयुद्धीं हे ९
सबळ सैन्य हें आमुचें समर्थभीष्में रक्षियेलेंसाचें
असमर्थ बळहीन त्यांचें जेंका भीमें रक्षियेलें १०
तथापी सैन्यरक्षेचीं स्थानें जीं ज्यांस दीधलीं गंगानंदनें
तेथूनियां भीष्मासीं रक्षणें भीष्म सकळांतें रक्षील ११
तों भीष्म पितामह तेक्षणीं दुर्योधना हर्ष उपजाया मनीं
सिंहनाद करूनियां रणीं वाजवी शंख प्रतापें १२
तेव्हां वाद्यें वाजलीं एकसरें शंख भेरी पणवानक गोमुखेंखरें
तो नाद अद्भुत भरूनि उरे तुंबळ होऊनि त्याक्षणीं १३
तों तो श्वेतवर्ण घोडे माहारथी वरी पांडव आणीक श्रीपती
दिव्य शंख घेऊनियां हातीं वाजविते सत्राणें जाहले १४
पांचजन्य वाजविला कृष्णें देवदत्त वाजविला अर्जुनें
भीमकर्मा[1] जो वृकोदर तेणें वाजविला शंख पौंड्र पैं १५
राजा कुंतीपुत्र युधिष्ठिर वाजवी अनंतविजय तो सुंदर
सुघोष आणि मणिपुष्पक वीर वाजवीत नकुल सहदेव ते १६
आणि काशिराजा धनुर्धर शिखंडीजो महारथी वीर
धृष्टद्युम्न विराटही थोर सात्यकी अपराजित जो रणीं १७
द्रुपद आणि द्रौपदीसुत जोकीं अभिमन्यु सौभद्रेय विख्यात
सर्वही हे भूपाळ मिळूनि वाजवीत पृथक् पृथक् शंख आपुला १८
तया वाद्यनादें अद्भुत धृतराष्ट्रसुतांचें हृदय विदारित
नभ पृथ्वी व्यापूनि भरत महा तुंबळ त्यास्थळीं १९
धार्तराष्ट्र जों सर्व खचले कपिवर-ध्वजें दुरूनि पाहिले

---

१ भयंकर आहे कर्म ज्याचें.

त्यावेळीं शस्त्रारंभास घेतलें पांडवें धनुष्य सतेज जें २०
राया महिपती बोलिला ऐसा तेधवां अर्जुन हृषीकेशा
दोनी-सेना-मध्यभागीं रथेशा अच्युता स्थापीं म्हणूनी २१
मी पाहेन युद्ध करणाऱ्यांसी युद्धोत्कंठा असे ज्यांसी
येथें उभे सर्वही ऱ्या कोणकोणासीं झगडावें हें रणीं असे २२
दुर्बुद्धी दुर्योधनाची त्यास मिळाले युद्ध कर्ते जे रणास
त्यांतें प्रिय इच्छिती विशेष पाहेन त्यांस निजनेत्रीं २३
रायासि म्हणे संजय ज्ञानी गुडाकेशें प्रार्थितां तत्क्षणीं
हृषीकेशें दोनि सेना-मध्य-स्थानीं तो रथोत्तम स्थापिला २४
पार्थासि म्हणे समोर भीष्मद्रोणादि प्रमुख नृपवर
कौरवां साह्य जे पाहें सादर मिळाले जे वीर रथापुढें २५
तो पार्थ पाहे विलोकुनी तों पाहिले आजे त्यांत तेक्षणीं
गुरु मामे भाउ पुत्र आणी पौत्रही नयनीं देखिले २६
सासऱ्यांतें आणि सोयऱ्यांतें दोन्ही-सैन्य-सागरीं देखे तेथें
बंधुजनासह रणांगणातें देखूनि कौंतेय बोलिला २७
कृपेकरूनि आविष्ट परम विषाद पावूनि वीरोत्तम
श्रीकृष्णासि म्हणे स्वजन काम युद्धाचा धरूनि सिद्ध उभे २८
पिळती माझीं सर्वही गात्रें दुःखें मुखही वाळलें सर्वत्रें
कांप सुटूनि शरीरीं रोमगात्रें उभीं राहती जाण हें २९
गांडीव धनू हातापासूनी गळूनि गेली त्वचा जळुनी
उभा राहों ही नशकें येक्षणीं मन भ्रमुनी भोंवतसे ३०
मी निमित्तें करूनि देखत विपरीतचि केशवा हें येथ
स्वजनाचा करूनि घात नसे श्रेय यांत मज वाटे ३१
मी नाहीं इच्छीत जय कृष्णा तेथें राज्य अथवा सुखें नाना
न असे राज्य भोगें जीवित-गणना गोविंदा काय आम्हुतें ३२
ज्यांकारणें राज्य भोग सुखें आम्हीं इच्छितों कीं हरिखें

ते राहती युद्धा प्राण धन निकें हरावाया उभे असों कीं ३२
गुरु द्रोणादि भीष्मादिक हे आजे चुलते सुत आणिक
मामे श्वशुर नातु शालक सोहिरे निःशेष सर्व कीं ३४
मी न मारूं इच्छितसें यांतें जरी हे मज मारिति मारुतमातें
त्रैलोक्य-राज्यही नलगे निश्चितें तेथें भूमीही कोण गणी ३५
मारूनि धार्तराष्ट्रां सकळांसी कवण प्रीती जनार्दना आम्हांसी
पापचि लागेल हातासी मारितां शस्त्रें घेउनी ३६
याकारणें वधावया योग्य नहों कधीं आम्हीं यां
धार्तराष्ट्र-बंधु-स्वजना वधिलिया सुखी केवीं माधवा मी ३७
ते जरी ही न पाहती मूढपणें लोभें करूनि कुलक्षयो करणें
आणि मित्रद्रोह करूनि राहणें दोषें पातकी होउनी ३८
मग या पापापासूनि जनार्दना आम्हीं केंसेनि परतों संकटहरण
कुल-हत्या-दोष महागहना पाहतां दृष्टीं दिसे बहू ३९
कुलक्षयेंचि कुलधर्म बुडत जो कां सनातन धर्म विख्यात
तो धर्म नासला कीं निश्चित कुल सर्व अधर्मा वश होय
त्या अधर्माच्या बळें कृष्णा कुलस्त्रिया होती दुष्ट मळिणा
त्या दोषें कृष्णनाथा सुजाणा वर्णसंकर होतो कीं ४
वर्णसंकरें नरकीं पतन कुलघ्नाच्या कुळासही होउन
पिंडोदक क्रियाजाती लोपोन तेणें पूर्वज सर्व च्यवती ४
म्हणूनि कुलघ्नाचे थोर दोषें वर्णसंकर निश्चयें होतसे
बुडती ज्ञाति-धर्म निःशेषें शाश्वत कुलधर्म तोही कीं ४
वंश धर्म जया मनुष्याचे बुडाले जनार्दना पैं साचे
नरकीं वास निश्चयें त्यांचे ऐसें आम्हीं ऐकतों ४
महा पापी कटकटा थोर आम्हीं निश्चय केला जो क्रूर
कीं राज्यलोभें स्वजन निर्धार माराया तें प्रवर्तलों ४
तरी निःशस्त्र मी मला ते मारुत शस्त्र घेऊन हातें

धार्तराष्ट्रांतें न मारीं निरुतें मज क्षेम त्याणीं मारितां असे ४६

बोलूनि अर्जुन ऐशापरी उगा बैसलासे रथावरी
बाणेसीं धनुष्य टाकूनि वरी विव्हळ मनीं करी शोक ४७
संजय म्हणे धृतराष्ट्रराया पुढें श्रीकृष्ण बोधील धनंजया
तें सादर होऊनि पुढिल्याऽध्याया व्यासकृपे श्रवण करीं ४८
तेंची जन्मेजयासी व्यास-शिष्य वैशंपायन ऋषी
ऐक म्हणे पोटभरेंसी श्रीकृष्ण-वाक्य सुधारस ४९
जेणें अर्जुनाच्या मोहतमातें गीता-अष्टादशा-अध्याय-सूर्यातें
उघडूनि दाविता श्रीकृष्णनाथें अज्ञानांधकारातें निरसिलें ५०
करूनियां स्वात्मबोध निवटी अहंकार दंभ भेद
एकवटला सच्चिदानंद आनंदकंद जगद्गुरू ५१
तोचि प्रभु विश्वंभर सुभानंत तयाचा किंकर
संतश्रोत्यां वारंवार विनवी सादर ऐकावया ५२

अध्याय-७

ऐक प्रज्ञाचक्षु महाराजया मोहें नेत्रीं अश्रु भरूनियां
विषादयुक्त बैसतां होऊनियां त्यातें मधुसूदन बोलतसे १
म्हणे अर्जुना तुज कोठुनी विषयीं या कश्मल उदेलें मनीं
येणें अनार्यत्वें स्वर्गनासुनी अपकीर्तिवंत तुं होसी २
तरी पार्था होउं नको षंढ आतां तुज योग्य नव्हे सर्वथा
तुच्छ लंडीपणा जे दौर्बल्यता टाकूनि परंतपा हो उभा ३
अर्जुन म्हणे जी मधुसूदना भीष्मद्रोणासीं पूज्यत्वें गणना
ज्यांसीं अमर्यादें बोलवेना त्यांसी मारूं बाणीं मी कैसा ४
तरी न मारूनि वडिलां गुरूंतें भिक्षा खाणें हें श्रेय मज वाटतें
राज्य धनार्थ मारूनियां लोकांतें रक्तभोग भोगणें लौकिकीं ५

आतां त्या आम्हीं जिंकों बरें हेंची कीं आम्हांते जिंकू मेल्या मोक्षची
दोन्ही नेणूनि मारूं तथा जिविलची काय पापी वांचून आम्हीं ६
ऐशा धर्माच्या संकटीं झालों दीन म्हणूनि तुम्हां शरणप्राप्त जाण
स्वामीनें शिष्यासी वदावें कल्याण वागवावें कीं शासनें मज ७
माझा शोक नदिसे जें तें नाशी हा शोक जो शोषक इंद्रियांसी
निद्रशेंद्र-लक्ष्मी-समृद्धी मजसीं पावल्या सुखरूप मी नव्हें ८
धृतराष्ट्रासी म्हणे संजय मुनी ऐसें बोलूनि परंतप गुडाकेश नेक्षणी
नकरीं युद्ध हृषीकेश गोविंदा म्हणूनी राहिला उगा असे तो ९
हांसूनियां हृषीकेश म्हणत विषादयुक्त जोकां भारत
दोहीं सैन्यामधें बोले त्याप्रत उभा असूनि हें वाक्य १०
म्हणे अयोग्याचा तूं शोक करिसी आणि पांडित्य बहुत बोलसी
तरी जित्यांच्या मेल्यांच्या शोकासी नकरिती सहसा पंडित ते ११
तुझा माझा जन्म कितीवेळां जन्म मृत्यु झाला या भुपाळा
पुढें सर्वांसि नाश भविष्यकाळा असंख्यवेळा ऐसेची १२
जैसी जीवांसी देहप्राप्ति होती त्यांत कौमार यौवन जरा असती
तैसीं देहांतरें जीव भोगती परी सत्वधीर नपावती मोहा १३
कौंतेया सुखें आणि दुःखें जाण देती विषय इंद्रियें भोगुन
ऐशिया नाश उत्पत्ती असून भारता म्हणून सोसावें १४
जे हे पुरुषा व्यथा नदेती पुरुषर्षभा ऐसे जे असती
धैर्यें सुख दुःख सम मानिती ते मोक्षा पावती योग्यत्वें १५
देह हें तों असत् नुपजतसे जो नित्य जीव सत् अनित्य नसे
दोहींचें तत्व दोहींत जाणतसे ब्रम्हतत्वज्ञ एक जें १६
अविनाशीं तत्वीं भरूनि जाणा व्यापिलें असे हें जग तेणें नाना
त्या अव्यय ईशाच्या करूं शकेना कोणी नाश कधींही १७
देह नश्वर ज्या जिवांचे जीव नित्य जे अंश अप्रमेयाचे

त्यासीं अविनाश बोलिले साचे भांडें यास्तव भारता तुं १८
भेदवादी म्हणती मारी ऐसें चार्वाक बोलती मरतसे
दोघेही नेणती आत्मा असे हा नमारी नमरे म्हणूनी १९
न हा होतो मरतो कीं कधींही देहासंगें होऊनि तो होत नाहीं
जो अजनित्य शाश्वत पुराणा पाहीं त्या देहादि हत्यें नमारवे नमरे
वेदाविनाशी जो नित्य आणि जाणे मज अव्यय
तया पुरुषासी पार्था कैसा होय हाणितो मारितो कसा म्हणे
जैसीं जुनीं वस्त्रें टाकूनि देती सर्वेचि नूतन नवीं गृहणकरिती
तैसीं कलेवरें जीर्ण टाकूनि धरिती जीव अनेकवर्ण नूतन पैं २२
तयासी न तोडिती शस्त्रें जाण आणि नजाळीतसे अग्न
पाणीही न भिजवी यालागुन नकरीच पवन शुष्कही २३
यासि छेदावया नसे कीं आन शोषाया भिजवावयाही कारण
कां जो नित्य सर्वांतरस्थ म्हणून शाश्वत अचंचळ जो पैं २४
जो अव्यक्त आणि अचिंत्य अविकारी तया ऐसें म्हणत
त्याकारणें यासीं तुं व्यर्थ जाण कीं शोक नको करुं २५
आतां देहासवें होतो ऐसें नित्यु मानिसी तरी पावती देहमृत्यु
जरी मारिसी महाबाहो यथार्थु तरी या शोकासी नयोग्य तुं २६
जो झाला त्यासी निश्चयें मरण तो जन्मे पुन्हा मरे निश्चयेंकरुन
परिहार नसे यदर्थाकारण म्हणूनि तुं शोका अयोग्य २७
भूतांचे आदीं अव्यक्त व्यक्त तें मध्यें दिसत
त्यांचा अव्यक्तींच लय होत मग भारता शोक नकरीं तरी २८
हेंचि आश्चर्य पाहती कीं कोणी एक आश्चर्यची हें वदती वाणी
तैसेंचि आश्चर्यवत् ऐकती श्रवणीं यापरी विसरती ऐकूनि आश्चर्य
देहधारिया नवधावें कांहीं सर्वदेहांत जो भारता पाहीं
भूतें नश्वर तस्मात् त्यांच्या कांहीं योग्य तूं शोकासी नहोसील

क्षत्रिय धर्म जरी तूं जाणसी तरी कंपित हृदयिं शंकता न होसी
धर्मयुद्धाहूनि क्षत्रियांसी श्रेय आणीक अधिक नसे ३१
प्रार्थिल्यावीण पार्था झालें जें स्वर्गद्वार उघडें वहिलें
सुखी निर्भर ते ऐसें भलें लाधती क्षत्रिय युद्ध रणीं ३२
आतां या धर्मयुद्धातें टाकुनी तूं जरी न करिसील युद्ध रणीं
तरी स्वधर्म श्रेय कीर्ति नासुनी पावसी ताप अकीर्तिचा ३३
ते अकीर्ती तुझी सर्वजन आचंद्रार्कवरी करिती वर्णन
मान्यपुरुषातें मरणाहुन दुष्कीर्ती वाईट बोलती ३४
भयें रणांतूनि तूं गेलासें म्हणतील माहारथी तुज ऐसें
परततां मान्यपुरुष तूं विशेषें अपमान मान्यांत पावसील
आणि बोलूं न येती ते बोल शत्रु हे तुज बहु बोलतील
तुझें सामर्थ्य निंदितील त्याहूनि तुज दुःख कोणतें ३६
तरी मेलिया पावसी स्वर्गातें रण जिंकिल्या भोगसील महीतें
यांत निश्चय करूनि युद्धातें कौंतेया ऊठ तूं आतां ३७
लाभाऽलाभ आणी सुखें दुःखें जयाऽपजयातें मानीं सारिखें
तेणें करूनि करितां युद्ध निकें सर्वथा पाप न पावसी ३८
हेतों सांख्यीं बोलिली बुद्धी योगाची ते आइक शुद्धी
ज्या कर्मयोगबुद्धीनें विशुद्धी कर्मबंधासी पार्था तोडिसी
विघ्नें अपूर्णता येथें नसती न प्रत्यवायही त्या बाधती
नाशी थोरा भयातेंही निश्चिती स्वल्प ईश्वरीं अर्पितां ४०
निश्चयाची बुद्धी एकची जाण या मार्गीं कुरुनंदना ऐक वचन
ज्या बहुशाखा बुद्धी त्या असून कामुकांचिया अनंता ४१
श्रुतींत स्वर्ग जो पुष्प असे मूर्ख तें फळ मानिती निःशेषें
ते वेदवादींच रत म्हणती असें नाहीं आणखी पार्था पैं ४२
इच्छिती स्वर्ग पर जो करीं फलप्रद कर्म जन्म निर्धारीं
बहू कर्म-द्रव्य-साध्यावरी भोग-भाग्य-गती अशा ४३

भोगभाग्यांत आसक्तपणें कामना-हृत-बुद्धी जे वर्तणें
तयां बुद्धीस एकाग्रता घडणें आणि समाधी न होय जों ४४
काम्याचे वेद विषय म्हणून निष्काम तूं होय अर्जुना जाण
नित्य सत्वस्थ आत्मवान आणि निश्चित निर्द्वंद्व असें ४५
जें जें कार्य क्षुद्र-जळीं होतें तें जळडोहांत भरलें पुरतें
तेसें वेदीं काम्यकर्म सर्वही तें ब्रम्हीं ब्रम्हत्व ज्यां जसें तसें ४६
तरी तूतें कर्माचा अधिकार तत्फळीं न कदापीहि साचार
म्हणोनि तूं कर्मची टाकिसी नातर अथवा तूं फळही इच्छिसी ४७
सिद्धी-असिद्धींत सम होऊन टाकावीं फळें धनंजया पूर्ण
योगस्थ करीं तूं कर्में त्याकारण समत्वा योग बोलिला असे ४८
बुद्धि-योगाहूनि नीच असे धनंजया कर्म हें जें विशेषें
पाहें रक्षक बुद्धींत न करीं ऐसें तुच्छ कर्में फलप्रद तरी ४९
जिताच पाप आणि पुण्यातें नाशितो जो बुद्धियुक्त मतें
म्हणूनि योगीं तूं योज कर्मातें मग कर्मीं कौशल्य योग तो ५०
शास्त्रज्ञ जे बुद्धियुक्त असती कर्माचें फळमात्र टाकूनि देती
संसार-बंध छेदूनि पावती निर्दोष-पदा म्हणूनी ५१
अज्ञान-मोहाचे सागरीं तुझी बुद्धि तरे तेव्हां निर्धारीं
श्रुत-अश्रुत भोगाचें अंतरीं वैराग्य तेव्हां पावसी ५२
लौकिक-श्रवणें तुझी जाण मळली शुद्ध होय हे पूर्ण
बुद्धी थारेल समाधींत मग्न तेव्हां तूं योग पावसील ५३
अर्जुन म्हणे स्थितप्रज्ञ सांग कसा केशवा जो समाधिस्थ कैसा
स्थितधी तो बोलिजे तसा असे वर्ते जगीं कसा काय ५४
पार्थासी म्हणे श्रीकृष्णनाथु जेव्हां सकळही टाकी काम मनांतु
स्वरूपींच मनें तुष्ट तो स्थितु त्यासीच बोलतु स्थितप्रज्ञ ५५
न दुःखीं मन उद्विग्न ज्याचें न सुखाची स्पृहा जया साचें
काम-क्रोध-भयातीत जो वाचे स्थितधी मुनी बोलती तया ५६

सर्वत्रीं जयासी स्नेह नसतो बरें वाईट भोग भोगूनि राहतो
द्वेष आनंद ज्यापासूनि नसतो प्रज्ञा प्रतिष्ठित जाण त्याची ५७
कांसव सर्वांगें वोढी जैसीं अंतरीं तैसीं इंद्रियें विषयांतूनि आवरीं
तयाचि जाण तूं निर्धारीं प्रतिष्ठित प्रज्ञा म्हणूनी ५८
रोगी व्रती तयांलागुन भोगवासना तरी नसे जाण
ज्ञानियाही तेवरी रवुण ब्रम्हात्मदर्शनें म्हणूनी ५९
ज्ञानी पुरुष जो कां प्रयत्नी त्याचीही कुरुनंदना ऐक श्रवणीं
इंद्रियें बळवंतें हीं म्हणुनी हरिती मनासी बळेंची ६०
तीं असतो आवरुनी युक्त तत्पर होउनी
इंद्रियें ज्याला वश म्हणुनी त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित ही ६१
जो चिंती विषय पुरुष त्यातें त्यांची भोग वासना उपजते
वासना ते उपजवी कामातें काम तो क्रोधासी उपजवी ६२
क्रोध उपजवितो मोहातें संमोहें स्मृति भ्रंश पावते
स्मृतिभ्रंशें बुद्धिनाशाते बुद्धिनाशें मूढ पूर्ववत ६३
राग द्वेषाविरहित वशें इंद्रियें जीं तीहीं घेतसे
विषयशुद्धात्मा विशेषें तो प्रसादासी पावे पैं ६४
त्या प्रसादेंच करूनि जाण सर्वदुःखांचा जाय नाश होउन
मग प्रसन्न चित्ताचे बुद्धीलागुन प्रतिष्ठा शीघ्रची पावतो
नाहीं बुद्धि अयुक्ताला तरी नसे अयुक्तासी ध्यान अंतरीं
ध्यानाविण नये शांती निर्धारीं कोठुनि सुख तरी अशांतें
इंद्रियें वर्तती जे कां जाण मोकळें सोडीत जे मन
ते त्यांची बुद्धी टाकी हरुन जैसी नाव जळीं वारा पैं ६७
तस्मात् सर्वेंद्रियें जयाचीं ज्याणें विषयांपासूनि साचीं
आटोपिलीं महाबाहो त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठिता म्हणूनि ६८
सर्व-भूतांची जेथें पैं राती तेथ ब्रम्हनिष्ठ हे जागती
याचि रातीस भूतें जागती तेथ निजती द्रष्टे मुनी असे ६९

नाना जळांचा मेळा मिळत उदधींच परी सिंधुवेळानुलंघित
तैसे भोगीं भोग असे स्वतःप्राप्त तो पावतो शांती नसे कामकामी
टाकूनियां सर्वही कामातें भोगितो भोग निःस्पृहत्वें
मी माझें हें नवाटे जयातें तो ज्ञानी शांतीतें पावतो ७१
हे स्थिती ब्रम्हींची म्हणूनि पार्था न मोहे इस जाणे जो पावतां
इच्या योगीं अंतकाळीं नवतां क्षणेंही पावे तो मुक्तिसी ७२
यापरी प्रज्ञाचक्षु नृपती अर्जुनासी उपदेश करी श्रीपती
संजयो म्हणे परिसें निगुती पुढिले अध्यायीं वाक्यामृत ७३
जन्मेजयासी म्हणे वैशंपायन भीष्मपर्वीं गीतामृत निरूपण
अर्जुनासि करी श्रीजनार्दन तेंचि श्रवण तुज करितों ७४
हें ऐकतां एकाग्रचित्तें चित्तचा विसरे आपणातें
पाऊनियां स्वानंद-सुख-प्रदानें मोह-ममते निरसूनिजे ७५
श्री-विश्वंभर-गुरु-प्रसादें सुभानंत विनवीत आनंदें
म्हणे श्रोतयांसी गुरुपदें स्मरूनि सावकाशें ऐकिजे ७६
गीता-भावार्थ-अंशातें कथिजेल ऐक भावार्थें
त्यासी अवधान मज श्रोते सावकाशें देवोत आवडीं ७७

अध्याय ८

अर्जुन म्हणे तुज जनार्दना कर्माहूनि थोर वाटे बुद्धी जाणा
तरी मज घोर कर्मीं या योजना केशवा कवण कारणा लाविसी
व्यामिश्रें[1] वाक्यीं बुद्धीसी मोहिल्यापरी तूं करिसी
तरी एक तें नेमूनि मजसीं निश्चित श्रेय पावेन तें सांग कीं २
अर्जुनासी श्रीकृष्ण सांगत या लोकीं दोंपरी निष्ठा पूर्वीं निरोपिल्यात
ज्ञानयोगेंचि सांख्याला पावत सत्कर्में कर्मयोगियां तसें ३

---

१ मिसळवाक्यांनीं

जे कर्मातीत तसिद्धि होती कर्म केल्याविणें न ते पावती
कर्म-सन्यास मात्रेंचि निश्चिती नअसे त्या सिद्धीस पावतो ४
तरी कर्म कोणी केल्यावांचुन कधींही न राहती एक क्षण
दाटूनियां करविती जाण कर्में प्रकृतीचे गुण असती ५
आणि एक कर्मेंद्रियें आवरुनी चिंतितो विषय आपुल्यामनीं
नेत्र झांकूनि तो मूढ ऐसें म्हणुनी दंभाचार बोलती तयापें ६
अर्जुना कर्मेंद्रियें हीं यांतें जो मनेंकरूनि आवरी नियुतें
करी कर्मेंद्रियें कर्मयोगातें निष्कामपणें तो थोर म्हणें ७
कर्मत्यागाहूनि कर्म थोर नित्य तें तूं करीं म्हणे साचार
देहनिर्वाहही तुझा होणार नघडे कर्म टाकितां तरी ८
विष्णुप्रीत्यर्थ जें कर्म करी त्याविणें कर्म बंधकें लोकांतरीं
तद्प्रीत्यर्थही कौंतेया निर्धारीं संग टाकूनियां आचर ९
प्रजा यज्ञा सवें प्रजापती पूर्वीं निर्मूनि बोलिला प्रीती
कीं या यज्ञीं वृद्धी पावा निश्चिती तुमची कामधेनु हा असे १०
तरी भजा देवास या यज्ञें देव देती तुम्हांसी फळें म्हणे
ऐसें अन्योन्य भजतां तेणें उत्तम श्रेयातें पावाल कीं ११
इष्ट भोग देती तुम्हाकारण यज्ञें जे देव पूजिले म्हणून
आणि देवीं दिलें तें देवांलागुन नदेतां जो खाय तो चोर १२
तरी यज्ञाचें जें शेष खाणारे पातकें सर्वही नाशिती निर्धारें
नातरी पापी पापचि ते खाती खरें रांधिती स्वनिमित्तें ते जरी १३
भूतें अन्नरसें होती उत्पन्न पर्जन्यवृष्टीनें होतें अन्न
यज्ञें करूनि पडे पर्जन्य यज्ञ तो कर्मेंकरूनियां असे १४
वेदापासूनियां कर्म होत वेद तो अक्षर-संभवत
तस्मात् सर्वगतही जो होत सदां प्रतिष्ठित यज्ञीं पें १५
ऐसें हें वर्तविलें चक्र जनीं जो कां नवर्तवी आचरूनी

वृथा तें पाप आयुष्य पार्था मनीं जाण इंद्रियांसक्त तो जित १६
आत्मत्वींच ज्यासी प्रीत जो आत्मलाभेंचि होय तृप्त
जो आत्मत्वींच संतुष्टचित्त त्याला कर्तव्य हें नसे १७
कर्मी त्याच्या फल नसे कांहीं अकर्मी नसे प्रत्यवाय ही
ज्यास सर्वभूतीं नसे पाहीं कांहीं फळही अपेक्षित १८
यालागीं निष्काम सदा करावें तें करी कर्म धंदा
निष्काम करितां कर्मविशदा पुरुष तो ब्रम्ह पावतसे १९
कर्मेंचि करितां सिद्धी जाण जनकादी पावले याकारण
आणि लोकसंग्रह दृष्टी म्हणून तरी तूं योग्य कर्मासि पें २०
कीं जें जें श्रेष्ठ आचरती तें तें इतर जनही करिती
ते जो कां निर्णय करूनि दाविती वर्तती तेरीती हे लोक २१
मातें तिहीं लोकीं पार्था नाहीं कर्तव्य कांहीं सर्वथा
अवाप्तही काम निष्काम असतां तरी कर्मींचि वर्ततों असें २२
जरी मी कर्मीं वर्तत नसेन कधींही यत्नपूर्वक तरी जाण
मार्गानुरूप माझ्या म्हणून वर्तती हे सर्व मानव कीं २३
मग भ्रष्ट हे लोक होतील नकरीं मी कर्म जरी त्यावेळ
तेही करिती अन्यधर्में सकळ तरी या प्रजा भ्रष्ट होती २४
अज्ञानी कर्में तरी फळार्थी जसीं करिती सर्व भारथा
तेसीं ज्ञानी तीं निष्काम करितां लोकसंग्रह-इच्छा धरुनी २५
काम-कर्मठ-अज्ञाचा जाण बुद्धिभेद नकरावा म्हणुन
सर्व कर्में करवावीं आपण तत्वज्ञ जो युक्त स्वयें मग २६
कर्में सर्वही प्रकृतीचीं अशेषें करिजेतातीजीं गुणीं निःशेषें
अहंकारें मूढबुद्धी जो विशेषें मी कर्ता ऐसें मानी तो २७
तत्वज्ञ गुणकर्मांचा पाहुन महाबाहो दोंभागीं स्वअकर्तृता जाण
पाहे कीं स्वस्वविषयीं संपूर्ण इंद्रियें हींच वर्तती असें २८

प्रकृतीच्या गुणीं मूढ ऐसे झोंबती विषयेंद्रियीं विशेषें
असर्वज्ञा तयां मूढां निःशेषें सर्वज्ञें खवळूंनये मग २९
कर्मे मज समर्पूनि जाण सर्व अध्यात्मबुद्धीनें पूर्ण
आशा ममता हे टाकुन सुखें तूं करीं हें युद्ध ३०
मातें दोष सहसा नठेवितां हें नित्य मानवमत सर्वथा
भावें अनुष्ठिती तेही तत्वता सुटती कर्मापासूनियां ३१
आरोपूनि दोष माझिया मता न अनुष्ठिती कोणी सर्वथा
ते जाण सर्वाज्ञानमार्गी तत्वता कुबुद्धि भ्रष्ट ते विमूढ असे ३२
पूर्वसंस्कारेंही करुनी प्रकृतीसारिखा वर्ते ज्ञानी
भूतें वश प्रकृतीलागुनी तरी मग नियहें काय कीजे ३३
गोड त्याविषयीं उपजे प्रीती वाइटीं द्वेष इंद्रियां सहज होती
तरी राग द्वेषची हे शत्रु असती होऊंनये निश्चिती वश तयां ३४
भलता स्वधर्म जो असेल तो बरा परधर्म बऱ्याहूनि निर्धारां
स्वधर्मी मृत्युही श्रेय जाण खरा परधर्म सत्वरा करी भय ३५
अर्जून म्हणे जी श्रीकृष्णनाथा कोणें प्रेरिला प्राणी तो सांग आतां
जो पातकें करी जैसा योजिजे बळवंता सर्वथा कांहीं योजिल्याविणें
श्रीकृष्ण म्हणे अर्जुना अवधारीं जो रजोगुणसंभव कामहा क्रोधही
अतृप्त सदा जो पापिया निर्धारीं तो शत्रु या मार्गी पैं असे ३७
जैसा जो वेष्टिजे धुरें अग्नी आणि आरसा नाशी जो मळेंकरुनी
बांधिजे गर्भही नाळें जैसा जनीं तैसें कामें वेष्टूनि सकळ असे ३८
वेष्टिलें कामें जें हें ज्ञान नित्य ज्ञानाचा शत्रू म्हणून
जो नानाकामनारूपी जाण कौंतेया दुर्भर अग्निवत् ३९
इंद्रियें आणी मन बुद्धी यांसी काम अधिष्ठान आधीं
बोलिलें यांतें भुलऊनि त्रिशुद्धी प्राण्यातें ज्ञान वेष्टुनी ४०
म्हणूनि तूं भरतर्षभा ऐकें इंद्रियांसि आधीं जिंकें

मग काम-पापियासी मारीं सिकें जो ज्ञान-विज्ञान-नाशक ४१
स्थूलापुढें इंद्रियें हीं जाण त्यांही पलीकडेस मन
त्या मना पलीकडे बुद्धी पूर्ण आत्मा तो तीपलीकडे असे ४२
तियें असें तीजपरता जाणूनियां तो स्वस्थता
जो कामरूपी अजिंक्य आतां मारीं शत्रूसी महाबाहो ४३
ऐसा हा श्रीकृष्णार्जुन-संवाद धृतराष्ट्रासी सांगे विशद
महामुनी संजय व्यासपद चिंतूनि चित्तीं सादर ४४
तेंचि जन्मेजयासी वैशंपायन सांगे श्रीकृष्णार्जुन-संवाद पूर्ण
ऐकतां तुटेल भव-पाश दारुण पावेल पूर्ण अविनाश पद ४५
म्हणूनि चतुर श्रोते यांसी ऐका म्हणे या विचारासी
गीता भावार्थ भावार्थेसी बोलिजेल अंश निरूपण ४६
सद्गुरू-विश्वंभर-प्रसादें करुनी सुभानंत विनीत श्रोत्यांचरणीं
धरा भावार्थे बोल अंतःकरणीं सद्गुरु पद अहर्निसी ४७

अध्याय. ९

श्रीकृष्ण म्हणे अर्जुना हा योग पुरातन सूर्यासी कथिला जो म्यां सांग
सूर्ये उपदेशिला मनूसी चांग तेणें पुढे इक्ष्वाकूतें बोलिला १
तोचि हा आजी तुजकारणें वर्णिला योग जो पूर्वील जाणे
तूं सखा भक्त म्हणूनि वचनें रहस्याद्भुत बोलिलों तरी २
परंपरागत असा जो योग तो राजर्षी जाणती यथासांग
तो योग बहुतां काळें समांग झाला जाण परंतपा ३
अर्जुन म्हणे श्रीकृष्णनाथा तुझ्या जन्मापूर्वी जन्म असे सवित्या
त्यासि तूं पूर्वी योग बोलिलें म्हणसी आतां हें म्यां केशापरी तत्वता जाणावें ४
श्रीकृष्ण अर्जुना जन्म तुझे म्हणे झाले बहुतेक माझे

मी ईशत्वें जाणतों हें सहजें तूं जीवत्वें नेणसी सहसाहि ५
तरी अज मी मी अविनाश आणि सर्वभूतांचाही ईश
होतों शुद्धात्म मायेतें वश स्व आकृतीसी अधिष्ठुनी ६
जेव्हां जेव्हां स्वधर्माची हानी होती जाण भारथा त्याक्षणीं
अधर्माची अभिवृद्धी पाहुनी तें मी आपणासी निर्मितों ७
साधूंच्या रक्षणालागुन माराव्यासी पातकी जन
आणि धर्म स्थापावयातें जाण युगायुगाप्रती मी होतों ८
अलौकिकें जन्मकर्में जीं जो जाणेल ऐसीं कोणी माझीं
तो देह टाकूनि पावे मजमाजी जन्मा नये पुन्हा अर्जुना ९
काम-क्रोध-भयातीत ध्याननिष्ठ मदाश्रित
बहु ज्ञान-तपें शुद्धचित्त ते माझ्या स्वरूपास पावले १०
जे जसे मातें भजती मी तसा फळतों तयांप्रती
पार्था मनुष्य सकळ वर्तती माझ्यामार्गींचि जाण तूं ११
सर्व सिद्धीसी इच्छुनी पूजिती अन्य देवतांलागुनीं
त्या कर्ममूळेंच सिद्धी क्षणीं होती मनुष्यां जाण तूं १२
म्या केले चारही वर्ण गुण कर्में विवंचुन
त्याचा कर्ता तरी कर्ता जाण नव्हें मी अव्यय असें १३
कर्में न लिंपती सर्व मातें कीं कर्मफळीं स्पृहा ना तें
जाणे असें तोही मज निश्चितें कधीं कर्मीं बद्ध नव्हे १४
ऐसें जाणूनियां मोक्षार्थ केलीं कर्में पुरातनीं निश्चित
तरी करीं कर्मची तूं तस्मात् केलीं जीं पूर्व-पूर्वजीं १५
ज्ञानींहि मोहिले कीं हे तें कैसें कर्म अकर्मही आहे
सांगेन तें जें जाणूनि कीं हे सुटसी अशुभांतुनी १६
तसें वेदोक्त-कर्माच्याही विकर्माचें निषिद्ध जें कांहीं
जाणावें अकर्माचेंही कर्माच्या गती गहन पैं १७

नबाधतें नव्हे कर्म जें कृष्णार्पण तें अकर्म
तैसें अकर्मीं पाप तें कर्म देखे सर्वज्ञ सर्वकृत् १८
टाकूनि कां संकल्पासी आरंभी कर्म जो सर्वस्वीं
ज्ञानाग्नीनें कर्म जाळि त्यासी तोचि पंडित म्हणती १९
फलेच्छा सर्व जो टाकुनी सदा तृप्त निराश्रय होउनी
प्रवर्तला सर्वकर्मीं म्हणुनी तरी तो कांहीं न करीच २०
शरीर चित्त स्ववश करुन आणि आशा परिग्रहही त्यागुन
शरीरमात्रें जो कर्म करी जाण तो पाप सहसा न पावे २१
लाभें अयाचितें संतुष्ट जाण न जया द्वंद्व मत्सर म्हणुन
सिद्धी असिद्धींत तो समान करूनि मग बद्ध नव्हे २२
त्या कर्तृत्वापासून मुक्त जरी स्वरूपीं चित्त धारलेंत
यज्ञार्थ आचरे कर्म तरी जात लयासि सर्व तें जाणें २३
कर्ता अग्नी हविर्द्रव्यें जाणें ब्रम्ह ब्रम्हींच पैं अर्पणें
कर्मीं ब्रम्ह समाधिस्थ कारणें त्याणें ब्रम्हीं पावसीच कीं २४
यज्ञीं इंद्रादि भावेंचि प्रीती कर्मयोगींच उपासिती
ब्रम्हाग्नींतची ज्ञानी निश्चिती यज्ञरीतीच होमिती तैसे २५
श्रोत्रादि इंद्रियें कोण्ही जाण संयमाग्नींत होमिती पूर्ण
त्या इंद्रियाग्नींत कोण्ही जन अर्थ शब्दादी होमिती २६
कोण्ही सर्व इंद्रियांचीं कर्मेंही प्राणादिकांचीं
चित्प्रकाशांत वृत्तिच्या साचीं निरोधाग्नींत होमिती २७
द्रव्ययज्ञ आणि तपोयज्ञ योगयज्ञही सुवृत्त जाण
वेदार्थ तो ज्ञानही यज्ञ यत्नशीळ अनुष्ठिती २८
अपानीं होमिती प्राण प्राणींही तोची अपान
प्राणापान निरोधोन प्राणायामासीं तत्पर २९
कोण्ही अन्नादी नेमुनी होमिती प्राणासी प्राणीं

हठयोगी असे सर्वकिरोनी यज्ञें पावन यज्ञवित् ३०
यज्ञशेष सुधा जेकां भोक्ते ते परब्रम्हींच पावती निश्चितें
अयज्ञाला न हा लोक मातें कैंचा स्वर्ग कुरुसत्तमा ३१
असे विस्तारले बहुत यज्ञ ब्रम्ह्याचिया मुखापासुन
जाण सर्वकर्मज तें म्हणुन ऐसें जाणूनि तूं सुटसी ३२
द्रव्य यज्ञाहूनि श्रेष्ठ असे अर्जुना ज्ञानयज्ञची निःशेषें
लौकिकें वैदिकें कर्मे विशेषें सर्व ज्ञानींच संपती ३३
तें जाण वंदनें प्रश्नेंकरुनी आणि संतसेवक होउनी
शास्त्रज्ञ तत्वज्ञ तुजकारणी मग ते ज्ञान उपदेशिती ३४
जें जाणूनि पुनरपी ऐसा पांडवा नमोहसील निःशेषा
देखसी चराचरें आपणां तैसा मजसीं मग ऐक्य तें ३५
असली थोरही पापी जाण पापिया सकळांत तूं पूर्ण
तरी या ज्ञान नावेनें संपूर्ण तरसी पाप-सागर जो ३६
कीं जसा पेटला अग्नी खरें काष्ठें जाळी जसीं तसीं निर्धारें
अर्जुना ज्ञानाग्नी तो एकसरें सर्वही पुण्य-पातकें भस्मकरी
ज्ञानासम पवित्र नसे अन्य कांहीं तें ज्ञान तें स्वयें पाहुन
ज्ञाताची हो जें योगयत्नें करुन काळें चित्तांत बिंबतें ३८
श्रद्धावंतासी तें ज्ञान पावत जो जितेंद्रिय तत्पर असत
जो ज्ञान पावूनि शांती येत थोर तें शीघ्र पावतो ३९
बुडे अज्ञ तसी श्रद्धा जाण आणि संशयबुद्धी ही म्हणून
त्यासी इहलोक ना परलोक कारण सुखही संशयात्म्यासी नसे
जो कर्मयोगांत सन्यासी शास्त्रें मुक्तसंशय निश्चयेंशी
जो आत्मज्ञ कर्मे मग त्यासी नबाधती पैं धनंजया ४१
तस्मात् संशय जो अज्ञानें मनांत छेदूनि तया ज्ञानखड्गानें
निःसंशयें आणि उठ येक्षणें स्वकर्म करीं भारथा पै तूं ४२

ऐसा श्रीकृष्ण आणी अर्जुन संवाद सांगे धृतराष्ट्रालागुन
तोचि वैशंपायन जन्मेजयाकारण श्रीगुरुआज्ञे निरोपित ४३
श्रीगुरु-विश्वंभर-प्रसादेंकरुन तद्भावार्थ-अंश श्रोतयांसी श्रवण
करावया अनन्यभावें शरण धरुनी चरण कृष्णानंत ४४

अध्याय १०

अर्जुन म्हणे श्रीकृष्णनाथा कर्म-सन्यास कर्मयोगही कथितां
तरी या दोहींत श्रेय एक तें आतां तें तुं तत्वतां मज सांगें १
श्रीकृष्ण म्हणे अर्जुना ऐक कर्मसन्यास आणी कर्मयोगही देख
कल्याणकारक परी तो अधिक कर्मत्यागाहुनी कर्मयोग असे २
सन्यासी तोचि हा जाण इच्छा द्वेष नसे ज्याकारण
निर्द्वंद्व जो महाबाहो म्हणून बंधापासूनि तो सुटे ३
सांख्य आणी योग वेगळे अज्ञान बोलती न पंडित भले
कीं एकाच्या अनुष्ठानें आकळे दोहींचें फळ पावतो असें ४
पावती सांख्य ज्या स्थानासीं योगीही पावे तेथें निश्चयेंशी
सांख्य-योग-ऐक्यें जो दोहींसीं पाहे तोचि असे डोळस ५
सन्यास तो नव्हे ऐसा जाण महाबाहो जो दुर्लभ कर्माविण
कर्मयोगेंचि जो मुनी तो पूर्ण ब्रम्ह सत्वर पावतो तरी ६
कर्मयोगेंचि जो शुद्ध चित्त जिंकिलीं इंद्रियें मन निश्चित
जो देह जीव भूतात्मा न होत करितांही कर्म लिप्त तो ७
न कांहीं करितों ऐसें मनीं तो नित्य तत्वविद् मानी
विषयीं वर्ततां जातां कारणीं निजतां आणी श्वास वाहतां ८
आणि कर्मेंद्रिय-क्रिया होतां निमिषादिहि कां हालतां
इंद्रियें आपुल्याला व्यापार करितां मानूनि वर्तता पैं ऐसें ९

ब्रम्हीं कर्मे समर्पुनी जो करी संग टाकुनी
पापें नलिंपे तो कमळणी दळ जळीं जैसें अलिप्त १०
काया-मनें-बुद्धीनेंही जाण वासनातीत इंद्रियें करून
करिती चित्तशुध्यर्थ कारण संगटाकूनियां क्रिया असे ११
योगी कर्मफळत्यागें स्थिती पावती थोर जे निश्चयें शांती
सकाम ते कामसंकल्पें जाती बद्ध होऊनि रत फळासीं १२
करूनि कर्मे संन्यासी मनें होऊनियां सुखरूपतेनें
असे नवद्वारपुरीं तेणें नकरीन करी विहिता १३
कर्तृत्व कर्मे लोकांचि असें न ईश्वरही निर्मितो तसें
न कर्म-फल भोगातें आपैसें वर्ते संसारचक्र हें १४
कोणाचें पापही ने घे आण पुण्यही नेघे ईश्वरजाण
अज्ञानें वेष्टिलेंसे ज्ञान त्याणें करिती भोगिती जन १५
अज्ञान बुद्धीचें ज्याचे जाण तें ज्या ज्ञानें नाशिल्या संपूर्ण
परा जडातें तें त्याचें म्हणून प्रकाशीत ज्ञान सूर्यवत् १६
त्याचें ज्ञानबुद्धी आणी चित्त निष्ठा ते परमाश्रयवंत
असे ते पावती मोक्ष त्वरित ज्ञानें जाळूनि संचिता १७
विद्या-सद्गुण-संपन्नीं ब्राम्हणीं धेनुही मधें आणी
गजीं श्वानांत चांडाळीं जनीं पहाती समान पंडित पैं १८
ऐशा समींही स्थिर मन त्याणें जितांच भव जिंकिला जाण
सम तें ब्रम्ह निर्दोष म्हणुन तस्मात् ते ब्रम्हींच समीं असे १९
प्रिय होतां जो कां न हर्षे अप्रियें घाबरा नहो तसे
स्थिरबुद्धी जो कां मूढ नसे मग ब्रम्हीं ब्रम्हज्ञ तो स्थिर २०
स्पृहा न बाह्यविषयीं जाण स्वरूपीं पावतो सुख संपूर्ण
ब्रम्हयोगीं युक्तचित्त म्हणून सुख अक्षय तो भोगी २१
जे भोग विषयस्पर्शें देख तेंचि दुःखाचें कारण एक

आद्यंतवंत[1] कौंतेया निःशेष रमे ज्ञानी नत्या सुखीं २२
जो जितांच सोसूं शके पूर्वीच मरणाहून अधिकें
काम-क्रोधादि वेगें निःशेषें तो योगी तो सुखी नर २३
सुखी आंत रमे आंत अंतर्ज्योतीच जो स्वयें स्थित
झाला ब्रम्हचि तो योगी निश्चित ब्रम्ह निर्वाण पावतो असें २४
पावती ब्रम्हनिर्वाण ऐक जे ज्ञानी क्षीणपातक देख
द्वैतनाशें स्थिरमती आणिक सर्व भूतहितीं रत २५
जें काम-क्रोध-रहित प्रयत्नीं वश जें चित्त
देह वांचो मरो तें तों जात मुक्त केवळ आत्मवित् २६
बाहेर बाह्य विषय करून दृष्टीतें भोंवयामध्यें स्थापून
नासिका वाहत्या जाण प्राणापानातें करुनी सम २७
बुद्धींद्रियमन स्थैर्य जाण मुनी मोक्ष जो परायण
नाहीं इच्छा भय क्रोध म्हणून झाला मुक्तची तो सदां २८
मी यज्ञ तपाचा भोक्ता मी सर्व-लोक-महेश वेत्ता
सर्वांचा मी सुहृद तत्वता मातें जाणोनि शांती पावतो २९
यापरी अर्जुनासि श्रीकृष्ण संजय म्हणे धृतराष्ट्रालागुन
जन्मेजयासि सांगे वैशंपायन पुढें श्रवण सादर कीजे ३०
श्रीगुरु-विश्वंभर-प्रसादें करून सुभानंत श्रोत्यां विनवी करजोडुन
श्रीकृष्णाऽर्जुन संवाद अतीगहन तद्भावार्थ-अंश निरोपिला ३१

अध्याय ११

श्रीकृष्ण अर्जुनासी ऐक म्हणे करावें कर्म तें करी न फलेछापणें
तो सन्यासी तोचि योगी म्हणे न निरग्नी न अक्रिय असे १
संन्यास तोची म्हणावा जो कर्मयोगची पांडवा

---

१ आदि-अंत-वंत-उत्पत्तिस्थितिनाशयुक्त.

कीं काम-त्याग जाणावा संन्यास कर्मयोग न त्याविणें २
योगारुरुक्ष जो ज्ञानी जाण कर्म त्यासही कारण म्हणून
तयाच योगारूढासी ध्यान स्थितीस कारण बोलिजे ३
जेव्हां विषयीं गुंतत नसे कर्मीही मन न रुततसे
भोग-संकल्पही टाकीतसे तेव्हां आरूढ बोलिजे तो ४
उद्धरावें स्वचित्तातें म्हणून प्रपंचीं बुडवूं नये हें कारण
मित्र हें आपुलें चित्त आपण शत्रुही पूर्ण चित्त आपुलें ५
मित्र त्याचेंच तें चित्त भलें जें स्वरूपेंची असे जिंकिलें
अनात्मज्ञानें शत्रुत्व झालें तरी वर्ते चित्तची शत्रुवत् ६
शांताचें आणी जितचित्ताचें थोर चित्त बरें स्थिर साचें
शीतोष्णीं सुखदुःखीं त्याचें आणी मानापमानींही तें सम ७
ज्ञानें अनुभवें तृप्त आपण कूटस्थ विजितेंद्रिय जो पूर्ण
तो योगारूढ कीं कांचन भेंडा धोंडा जया समानची ८
सुहृत् मित्र आणी उदासीन मध्यस्थ असरवे सरवे आण
साधु-पापियां सर्वीं जाण समबुद्धी विशेष तो असे ९
कर्मयोगीं योजित चित्त सदा सेवूनि राहे एकांत
स्थिरचित्तें तनु एक निश्चित टाकी आशा-परिग्रह १०
स्थापूनियां शुद्ध देशीं जाण जें कां आपुलें स्थिर आसन
न बहु उंच ना नीच करून कुशाचर्मावरी पट असें ११
करूनि मन एकाग्र तेथ स्थिर चितेंद्रिय क्रियांसहित
योजावा योग चित्तशुध्यर्थ स्वस्थ बैसूनि आसनीं १२
माजे-पट्टा ग्रीवा आणी शिर हें नीट धरुनी असावें स्थिर
दृष्टी ठेवूनि नासिकाग्रावर मग दशदिशा पाहूं नये १३
मग निर्भय जो शांत ब्रम्हचारी असे व्रतस्थ

१ वीट. २ कंबरपट्टा. + योगावर चढूं इच्छीणारा.

मद्रूपीं लावूनि जो चित्त वसे मत्पर होउनी १४
ऐसें सदा चित्त योजी योगी आवरुनी मन सहजीं
मोक्षासि साधन तो माझी पावतो शांती असी तरी १५
न योग बहु खातांही होत नखातां नये एकाग्रत्व
आणी बहु निजतां नाहीं होत नित्य जागतां न अर्जुना
विहार आणी आहार-युक्त जो चेष्टाकर्मीं युक्त वर्तत
स्वप्नावबोधीं युक्त त्याचें चित्त तया साधे योग दुःख-नाशकजो
आत्मस्वरूपींच चित्त राहे जेव्हां नियोजिलें स्वस्थ
सर्व- काम- स्पृहा-शून्य होत म्हणावा सिद्ध तेधवां असें१८
निर्वातसदनीं दीपज्योती जैसी नहालेचि जाण उपमा तैसी
योगियांच्या असे चित्तासी जो स्वात्मयोगासी योजी तो१९
जेथें उपरमोनी चित्त ठेलें योगमार्गें असे निरोधिलें
जेथें चित्त आत्मयातें पावलें पाहे तोषें तयांतची मग २०
तेथें अनंत सुख जें होय बुद्धिग्राह्य तें अतींद्रिय
जाणें त्यातें मग नहा जाय तत्वापासोनियां चलन २१
नमानीत लाभ अधिक त्या सुखाहूनि पैं आणिक
नचळेही थोरदुःखें निःशेख पावतां ज्यासुखीं स्थिती २२
दुःखसंयोग वृत्तीचा पूर्ण तद्वियोगांत आयता जाण
चितात्मयोग तो करुनी यत्न साधावा दृढनिश्चयें तसा२३
संकल्प करितां झालें काम तें सर्व टाकूनि भलें
मनेंचि इंद्रियग्राम सकळें दंडुनी स्थळीं असे पैं. २४
धारणायुक्त बुद्धीनें जाण व्हावें स्थिर हळुहळु मन
आणी चित्त चिन्मात्रीं योजुन कांहींच मग चिंतूंनये २५
ज्या ज्या पदार्थीं नीघतें मन चंचळ अस्थिर होतें
आत्मा हाचीं तेथें तेथें त्यांत तें वश करावें मग २६

ऐशा प्रशांतचित्तातें उत्तम सुख योग्य तें
साधे रज-तमातीतें ब्रंम्हरूप अकर्मक २७
योजीं ऐसा सदा चित्त योगी ज्यास वासनारहित
ब्रम्हस्पर्शे अनायासें प्राप्त सुख अत्यंत भोगी तो २८
सर्वभूतांमधें आत्माजाण भूतें तीं आत्मयामधें संपूर्ण
नित्य योगीं चित्त असा म्हणुन सर्वत्र समदर्शन तो असे २९
मातें सर्वत्र जो पाहतसे आणी सर्व मदंतरीं देखतसे
त्याचा मी त्यास नसोडीतसें माझा तो सोडिना मला ३०
सर्वभूतस्थत्या मातें जाण भजे जो एकता धरोन
मजमधें तो योगी पूर्ण वर्ते प्रपंचीं जरी सर्वथा ३१
स्वदृष्टांतें सर्वही भूतीं जो पाहे सम अर्जुना प्रीती
सुखदुःखासही निश्चिती तो योगी थोर मज संमत ३२
अर्जुन म्हणे जी मधुसूदना जो हा योग तुवां सांगीतला जाणा
साम्यें त्याच्या स्थितीतें स्थिर मना मी न देखें चंचलत्वें ३३
कीं कृष्णा हें चंचळ मन इंद्रियांहूनि बळकट जाण
त्याचा निग्रह तरी पवन मोट जैसी नबांधवे असें ३४
श्रीकृष्ण म्हणे अर्जुना खरें मन चंचल दुर्जयच निर्धारें
तरी अभ्यासें आणी वैराग्यें वरें तरी तें जिंकवेल कौंतेया ३५
माझी हे बुद्धी कीं योग नव्हे जों मन नावरे सांग
प्रयत्नशीळें स्ववशें मग तो पावों सकिजे मनें ३६
अर्जुन श्रीकृष्णासी म्हणे निष्ठा असोनि आळसपणें
मन योगातूनि चळूनि न योग पावणें सांगें तो कवण गती जाइल
तो काय उभयभ्रष्ट असे मेघाचें थिगळ भ्रमे जैसें
अपक्क पावल्या मोह कैसें जो ब्रम्हमार्गी माहाभुजा ३८
निःशेष या संशयातें जाण तूं एक छेदिसी श्रीकृष्ण

या संशयाचा संहर्ता अन्य नदिसे मज तुजवांचुनी ३९
श्रीकृष्ण पार्थासी म्हणे येथें न स्वर्गीही त्याचा नाश निश्चितें
नघडे कधीं कल्याणमार्गी यातें बापा दुर्गतीतें नजाय कोणी ४०
पावोनि पुण्यलोकातें वर्षे अगणीत राहूनी विशेषें
शुचि-श्रीमंत-सदनीं विशेषें तो योगभ्रष्ट जन्मतो मग ४१
आणी योगियाचे कुळीं जन्मतो अथवा भल्यांचिया घरीं होतो
जन्म दुर्लभ हा बहु तो या लोकीं जो असे रीती ४२
या देहीं पूर्वदेहींचा हेतू बुद्धि संयोग पावतो निश्चितु
मोक्षीं बहु प्रयत्न करितु कुरुनंदना तो मग ४३
त्याला तत्पूर्व जो अभ्यास बळें योगीच योजितो निःशेष
कीं तो पूर्वी योगजिज्ञास तरी वेदा अतिक्रमी असे ४४
प्रयत्नें साधितां योग जातां किल्बिष वासनासंग
अनेकजन्मीं तो सिद्ध मग त्या जन्मीं मुक्ती पावतो ४५
तापसांहुनीही थोर अधिक संमत ज्ञानियाहुनी निःशेष
कर्मयोग्यांहूनि तस्मात् देख तूं होई योगी अर्जुना ४६
स्वरूप-निष्ठचित्तें जो जाण या सर्वां योगियांमधें पूर्ण
भक्तियोगें भजे मजकारण तो योगी थोर संमत असे ४७
ऐसा श्रीकृष्णार्जुन-संवाद धृतराष्ट्रासी संजय सांगे विशद
तोचि वैशंपायन ऋषी सावध जन्मेजयासी ऐकें म्हणे ४८
प्रभु-विश्वंभराऽनुग्रह गुरुंचा सुधानंतीं प्रेमामृत साचा
म्हणूनि श्रोतयां म्हणे वाचा गीता-भावार्थ-अंश-श्रवणासी

अध्याय १२

माझेंचि आसक्त करणें मना मदाश्रयें योग साधेल अर्जुना

संशय सोडूनि कीजे भजना तेंही ध्यान ऐक पां १
ज्ञानियांचें मी विज्ञान तेंही सांगेन तुजलागुन
हें तुज ज्ञान झालिया पूर्ण शिष्य माझा तूं होसी २
मनुष्य विवेकी सहस्र एक त्यामाजी साधक एक देख
तया सहस्रसाधकीं चोख योगमार्गीं मज पावे ३
अष्टधा[1]प्रकारचे जन परादी वाचा लावोन
जीव-प्रकृति-संगेंकरुन जग हें पूर्ण रचिलें म्या ४
अष्टधाप्रकृतीचे जन पंचतत्वें शरीर निर्माण
पृथ्वी आप तेज वायु गगन मनबुद्धि आणी अहंकार ५
जीं ज्या ज्या योनी संभवती भूतें तयां सर्वरूपीं मीचि निश्चितें
जन्मवी पाळी प्रळयातें कर्ता कृत्स्न मी एक ६
माझिया परतें कांहीं नाहीं अणुरेणु पार्था पैं तोही
सर्व म्या होऊनि ठेविलें पाहीं सूत्रीं मणिमाला केली जसी ७
रसरूपीं मीचि वर्त्ते जाण प्रभा चंद्रसूर्यादी मीचि पूर्ण
शब्द गगनाचा अंश संपूर्ण तोही मीचि पुरुष पांडवा ८
गंध गुण मी पृथ्वीचा तेज गुण मी अग्नीचा
जीवन मी सर्वभूतांचा तपस्वियांचा तप तो मी ९
बीज मीचि सर्वभूतांचा सर्वीं सनातन मी पार्था साचा
बुद्धी मीचि प्रबुद्धाचा तेजस्वियांचें तेज मी १०
बळियांचें मीचि बळ काम-रागातीत मीचि केवळ
धर्माऽविरुद्ध भूती निर्मळ निष्कामधर्म तो मी पार्था ११
सात्विकांचा मी सात्विक भावु राजस तामस मी आश्रय माधवु
मत मतांतरांचा प्रभावु मीचि कर्ता अर्जुना १२
त्रिगुण माझे रूपीं निर्माण करूनि जग हें रचिलें पूर्ण

---

१ पृथ्वी, उदक, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, अहंकार.

अविद्या करितां जनमोहन तेणे जीव अज्ञान मज नेणती १३
दैवीप्रकृती जे जन्मले ते मायेपासूनि मुक्त झाले
ते तों मातेंची पावले ते उतरले माझे मायेहुनी १४
नभजतां मातें पातकी मूढ तो मायासुखीं पडला दृढ
मायेनें ज्ञान हरुनी उघड आसुरीं भावीं तो केला १५
चतुर्विधा जन मातें भजति मजची निश्चितें
स्वर्गसुखातें दांभिकमतें अर्थस्वार्थें आणी ज्ञानी १६
त्यामाजी ज्ञानी नित्यमुक्त तो एकभक्ति मातें भजत
ज्ञानियांसी एक प्रिय मी तेथ तो ज्ञानी संत मजला प्रिय १७
सर्वभावें उदार चित्तें मातें भजे ज्ञानी माझेनि मतें
आश्रइलें तेणें मज एकांतें म्या उत्तम गती त्यातें दीधली १८
अनंत जन्म फिरल्या अंतीं ज्ञानी पावला मजप्रती
वासुदेव सर्वीं जयाचे प्रतीती तो महात्मा क्षिती मज दुर्लभ
कामिक जेजे जन अज्ञान कामना कल्पोनि नानादेवांसी भजन
जोजो नेम करूनि साधन ते प्रकृती-आधीन पैं झाले २०
जोजो जैसा करी भक्ती श्रद्धें जैसें जैसें मज अर्पिती
तैसी तैसी श्रद्धा तयांप्रती मी निश्चिती फळ देतों २१
जैसा जीवीं धरूनि भाव जैसे भजती मानव
ते ते कामना स्वयमेव शुभाशुभ विहिताहित २२
अंतवंत फळाची आशा त्यालागीं अल्प मती भाव तैसा
एके ठाईं नाहीं विश्वासा देवानुदेवांतें भजती २३
जे जे पाषाण काष्ठ प्रतिष्ठिती कामनाबुद्धि तेथतेथ भजती
परी परमार्थभाव नेणती ज्ञानी वय वेचिती माझ्याचि भजनी
मी सर्वथा बुद्धिप्रकारा नेदीं पडिले योगमाया बंदी
मूढ नेणती माझी शुद्धी मी कैसा कोण म्हणोनी २५

वेदांचा मथितार्थ कैसा मज वेद नेणे स्वरूपप्रकाशा
जो मी सकळ भूतां सृजीं ऐसा परी सुखदुःख भूतांचें नलगे
माझे इच्छेकरून प्रपंच परमार्थ रची पूर्ण
परी सर्वांभूतीं मी समान स्वर्गादि भुवन मजमाजी २७
सकळ अंतर्गत पाप अथवा पुण्य अमूप
ते योगी मातें अर्पूनि सुखरूप नित्यनेमें मज भजती २८
जन्म-जरा-मरण दुःख माझे भक्त त्यां अतीत देख
मद्भजन तेणें सुख ते ब्रम्ह अध्यात्म पावले २९
अधिभूतांचें मी दैवत पुरुषांत पुरुषोत्तम निश्चित
अधियज्ञ मी भगवंत अंतकाळीं मुक्तिदाता ३०
श्रीकृष्णाऽर्जुन-वाद-रणा निवेदी संजय नृपाकारणा
जन्मेजयासी वैशंपायन जाणा. सादरें श्रवणा परियेसीं ३१
तो संवाद भावार्थ अंश श्रोतयां ऐक म्हणे सावकाश
विश्वंभर-गुरुचरणास भजोनि विश्वास सुभानंतीं ३२

अध्याय १३

कोण तें[1] ब्रम्ह अध्यात्म कोण कर्म अध्यात्म कोण लक्षण
अधिभूत म्हणजे कोण अधिदैवत कोण सकळां १
अधियज्ञ तो कैसा देहामाजी हृषीकेशा
प्रयाणकाळीं ज्ञानियां तैसा तारिसी कोणेपरी तें सांगें २
अक्षर जाणावें परब्रम्ह तें स्वभावें साधे अध्यात्म
भूतभाव तो विकार विसर्ग-कर्म बोलिजे धनंजया पैं ऐसा ३
अधिभूत चराचर पुरुष तो अधिदैवत साचार

---

१ अर्जुन विचारतो.

अधियज्ञ सोहं मंत्र देहीं देह जो वसवी ४
अंतकाळीं स्मरतां मातें मुक्ति होय प्राणियातें
माझे स्मरणें टाकितां देहातें मुक्ती तथातें वरीतसे ५
जैसा जैसा धरूनि भाव देह सांडिती जे मानव
तैशा तैशा ते स्वयमेव सिद्धि होय प्राणियां ६
यालागीं सर्वकाळ मातें स्मरणें कीजे अभ्यासातें
मनोबुद्धि मज शरण आलियातें तो मातेंचि पावला ७
म्हणोनि अभ्यासीत जाण करीत असावें माझें स्मरण
त्यासी अंतीं ब्रम्हनिर्वाण मुक्ती संपूर्ण मी देतों ८
कवी पुराण फळप्रद सर्वज्ञ त्याचें अंतकाळीं करितां स्मरण
सर्वदां तो नारायण कोटि सूर्य- समान योगी ध्याती ९
अंतकाळीं दृढ धरोनि मन भक्तियुक्त योगबळें करून
भ्रुकुटी मध्यभागीं लाबूनि प्राण दिव्यरूप पूर्णब्रम्ह व्हावें १०
वेदें जें शाश्वत म्हणीतलें तें वैराग्य-पात्रीं साटवलें
इंद्रियें नेमुनी ब्रम्हचर्य धरिलें तेव्हां पावेल ब्रम्हपद ११
समयीं सर्व द्वारें रोधुनी मन उन्मन करूनी
ब्रम्हरंध्रीं आत्मध्यानीं योगधारणी देह त्यजिती १२
ओंकार तो पूर्ण ब्रम्ह अभ्यासें वैराग्य तेथें नेम
करूनि देह सांडितां उत्तम योगी परमगती पावला १३
अनन्य प्रकारें चित्तें नित्य स्मरण करितां मातें
तयांसी सुलभ पार्था निश्चितें नित्ययुक्त-योगियां १४
मज पावले जे जे प्राणी पाहीं तयांसी पुनर्जन्म सहसा नाहीं
सुख दुःख संसारादि तेंही सुखें सुखरूप मद्रूपी १५
येरवीं एकवीस-स्वर्गपर्यंत जनासी पुनरावृत्ती न चुके नेमस्त
मज पावले जे भाग्यवंत त्यांसीं पुनर्जन्म नाहीं १६

सहस्त्र चौकडया एकदिवसांत चारीसहस्त्र युगें नेमस्त
तोही ब्रम्हा अंतवंत ब्रम्ह शाश्वत स्वरूप १७
जितुकें व्यक्तीसी आलें तितुकें अव्यक्त होईल वहिलें
हरिहरादिक झाले गेले जैसे रात्री आणी दिवस १८
भूतग्राम तेंव भासत ऐसे होत बहुवेळां जात
जैसी रात्र होउनी दिवस होत तैसे जन्मत हरिहरादी १९
परंतु दृढभावें जाणिजे येथू आकारलें तें नाशिवंतू
एक ब्रम्ह सनातन शाश्वतू होत जात भूत सृष्टी २०
शाश्वत अक्षर परब्रम्ह योगियाची गती उत्तम
होय तें नफिरे जन्मकर्म तें धाम परम पैं माझें २१
पुरुष परेश तो पार्था अनन्यभक्तीस्तव सांपडे सर्वथा
सर्वभूतां विसावा जो तत्वता जया पासोनी जग झालें २२
कोणेकाळीं देह सांडितां योगियां काळभय नाहीं सर्वथा
शरीर सांडणे काळाची वार्ता तुज पार्था सांगतसें २३
अग्निमार्गे शुक्लपक्ष षण्मासें उत्तरायण आणी दिवस
उत्तम दिन देह सांडावयास तेथ ब्रम्हविद ब्रम्हीं गेले २४
धूम्रमार्गे रात्री कृष्णपक्ष षण्मास- दक्षिणायनी मुमुक्ष
अर्धचंद्रामृत योगियां प्राप्त परी कल्पांतीं मागां न फिरती
शुक्लपक्ष कृष्णपक्ष उत्तरायण दक्षिणायनास
तें सांगीतलें संसारिकांस परी योगी कोणे काळें नफिरती २६
तरी पार्था सत्य हें वेदवचन योगियांसी नाहीं पुनरागमन
यालागीं अर्जुना ब्रम्हसंपन्न सर्वकाळ योगी होउन राहें तूं २७
वेदपठणें यज्ञकरणें तपें दानें तीर्थें जें पुण्य जपें
तें अंतवंत जाणूनि साक्षेपें योगी ब्रम्हरूपीं मिसळले २८
यापरी ब्रम्हयोग अर्जुनासी श्रीकृष्णें उपदेशिला कुरुक्षेत्रासी

संजय सांगे धृतराष्ट्रासी श्रीगुरु-व्यास-प्रसादें २९
तोचि जन्मेजयासी वैशंपायन सांगोनि म्हणे ऐक श्रवणा
जो गीतार्थ श्रीकृष्ण-मुखांतुन एकदा जो प्रकट जाहला ३०
श्रीगुरु विश्वंभर-प्रसादें श्रोतयांसि विनवी प्रेमानंदें
गीता-भावार्थ-अंश निरूपणपदें सुभानंत सुछंदें ऐका म्हणे ३१

अध्याय १४

हें उत्तम गुज सांगतों तुज ऐकतां नसोडिसी सहज
ज्ञान-विज्ञान-गुह्य-राज कळतां मोक्ष पावसी १
सकळ विद्यांचा अध्यात्म राजा सकळगुह्यांचा स्वामी सहजा
पवित्रांमाजी तेजःपुंजा स्वधर्म सुखकारी प्राणियां २
श्रद्धा-हीन-जनासी हा स्वधर्म नसांपडे परियेसीं
म्हणूनि ते निश्चयेसीं जन्म-मरण-पाशीं गुंतले ३
माझिया विस्तारें स्वभावें हे जन जन्मले आघवे
माझ्यास्थानीं भूतें सर्वे जन्मती मरती पुनःपुन्हा ४
सूर्य प्रकाश झालिया गगनीं मृगजळ नसतें भासे नयनीं
तैसा नसतां संसार लोचनीं राज्यस्थानीं भासतो ५
जैसें आकाश उभें असे वायू उदरीं खेळतसे
वृक्षीं हालतां वायू भासे तैसीं भूतें वसतीं उदरीं मम इच्छे ६
सर्व भूतेंहीं अर्जुना जाण असती मत्प्रकृतीं लय होउन
मागुतीं प्रकृतीपासून शरीरें ऐसीं भासती ७
तरी सकळहि भूतप्रकृती अधिष्ठी मी सांडीं उपपत्ती
तरी हे वटीं बीजें वटाकृती तैसा मी भूतीं मजमाजी तीं ८
भूतप्रकृतीचा धर्म कर्म मज नलगे निरुपम

जैसा दीपप्रकाशें रात्रीं गृहाश्रम परी दीपास कर्म करणें नसे ९
जैसा सूर्य उदेलियावरी भूतें वर्तती तदाधारीं
तो नाहीं तों कोण न व्यव्हारी तैसा भूतीं मी हरी वर्तता १०
मातें नजाणती मूढ मनुष्यदेहीं अभिमानी दगड
आत्मानास नेणतीजड जैसें अंध सूर्यासी ११
नश्वरदेहीं नश्वर कर्म नश्वर ज्ञान नश्वर धर्म
प्रवृत्तिज्ञानें पावले भ्रम आसुरी-प्रकृति मुखीं पडले १२
महात्में पार्था जे माझे संत जे दैवी प्रकृति आश्रित
माझेनी अनन्यभजनें मुक्त होउनी भूतीं वर्तती १३
सदां करिती माझें नामकीर्तन हेंची तयां दृढव्रत गहन
नमिती मज मानाभिमान सांडुन जयां उपासन अखंड माझें
योगी करिती ज्ञानयज्ञ भेद पशू धूर्त अज्ञान
मनोबुद्धीचें कुंड गहन एकत्व ब्रम्ह आत्म्या परमात्म्या १५
मीचि मुख्य ब्रम्हयज्ञ अग्नी स्वाहा मी स्वधा मी समिधा मी
आज्य मी मंत्र वेद तो मी जें ज्ञानोदय झालिया १६
जगाचा आदिपिता तो मी प्रकृति पुरुषें वर्ते तो मी
वेदांचा मुख्य ॐकार तो मी ऋग्वेद साम यजू पें १७
गतिदाता कल्पांतीं मीं प्रकृति विसावती परब्रम्हीं
शरणागताची विश्रांति ते मी प्रभव पालन प्रळय मी बीज १८
सूर्यरूपें मी तपें तीव्र इंद्ररूपें वर्षे तोय अपार
संहारीं आणि रचीं चराचर अमृत मृत्यू अर्जुना १९
त्रैविद्य मंत्रीं यज्ञ करिती जनीं नश्वरसुख स्वर्गीं इच्छोनी
पुण्य सरतां लोटिती मेदिनी नार्पितां मज नयें भ्रष्ट झाले २०
जंव जंव पुण्य तंव तंव स्वर्गें पुण्य सरतां पडला अधोमार्गें
एवं करूनि नाना कर्मांगें भ्रमती योनी अनिवार २१

परी अनन्य भावें भजन योगी करिती माझें उपासन
त्यांचा योगक्षेम करून मी संपूर्ण पार लावीं २३
आणीक एक आश्रमी जन यजिती इंद्रिय सोम म्हणून
तेही माझी विभूती असे जाण परी मुख सांडूनि घ्राणीं ग्रास जैसा
मी सर्वयज्ञाचा भोक्ता सकळांचा प्रभु मी पंडुसुता
परी अग्नी सांडुनि तत्वता धूम्राली दीजे आहुती २४
तरी देवलोकींचें जया आर्त अथवा पितरांचें जया व्रत
भूतें उपासितां भूतत्व प्राप्त मद्भजनें मद्भक्त येती मद्रूपीं २५
पत्रपुष्प फळजळ योगी भावें अर्पिती केवळ
तें मम मस्तकीं वंद्य सकळ जें एकभावें अर्पिती २६
जे प्रकृति क्रिया कर्म स्नान दान सकळ जप तप देणें घेणें भक्ष समूळ
तें तें भावें करूनि निर्मळ मातें अर्पीं तु अर्जुना २७
शुभ अथवा अशुभ फळ शुभें मोक्ष अशुभें नरक केवळ
सन्यासें मातें अर्पितां सकळ मुक्त होउनी मज पावसी २८
जैसा दिवस मध्यान्हीं मस्तकीं भानू तैसा सर्वांतरीं समसमानू
ऐसिये खुणे जाणे जो सज्जनू तो मी भगवानू स्वयें पार्था २९
जो कुळीं अधम माहापापी मातें भजे निर्वाणी अनुतापीं
जैसा काष्ठ भक्षुनी अग्नी काष्ठरूपी तैसा मीचि तो पार्था स्वयें झाला
तो मीचि झाला म्हणसी कैसा तरी लवण समुद्री भेटतां जाहाला जैसा
पूर्व व्यक्ती मावळली विशेषा लवण भेटतां महासिंधू ३१
मज पार्था उपासी तो नर अधमाधम होका खर
स्त्रिया वैश्य तथा शूद्र ब्रम्ह निर्वाण पावती ३२
वर्णामाजी ब्राम्हण थोर परी राजयोग ब्रम्ह नेणतां ते पामर
नश्वर त्रिलोकींचे नर मद्रूपीं क्षेम पावती ३३
तनु-मनें योगी पार्था मद्भक्त होई मातें नमस्कार सर्वांगाचीं

माझेंचि कीर्तन ऐकें गाईं तेव्हां माझेठायीं तूं पावसी ३४
धृतराष्ट्रासी म्हणे संजय हा श्रीकृष्णार्जुन- संवाद होय
वैशंपायनें जन्मेजय राय श्रीगुरु-व्यास-कृपे निरोपिला ३५
प्रभु-विश्वंभर-श्रीगुरु-कृपे सुभानंतीं गीतार्थ प्रेम मापें
श्रोत्या श्रवणीं भरावया सोपें विनंवीत कृपे अवधानीं ३६

अध्याय १५

घेईं पार्था हृद्याआंत वाक्य हें परमामृत
इतुकें बोलिलें निश्चित मित्र तूं कीं हित पैं तुझें १
मजपासूनि सुरवर आणी महर्षी योगेश्वर
आणि देवांचा आदि मी सार महर्षी सर्वां मीची गती २
हे माझेचि मन-संकल्पें जन्मले म्याचि लोकीं प्रतिष्ठिले
ज्ञानपरायणी समर्थ केले ते चुकले पां सर्वथा असे ३
बुद्धिज्ञानें मोहेरहित क्षमा-सत्य-शम-दम-युक्त
सुख-दुःख-भय-भवाऽतीत म्याचि निश्चित पै केले ४
प्राणी नमारिती समताज्ञानें तुष्टीं तपीं ज्ञान दानीं यशस्वी सृष्टीं
भूतें वर्तावीं उत्तम राहाटीं भक्तीमतें करूनियां ५
यालागीं महर्षी सातजण चत्वार मनु सज्ञान
झाले माझिये मनापासून निर्माण यांपासाव प्रजा असे ६
हे माझे अंश निश्चितीं मजपासूनि जन्मले क्षिती
सर्वथा योगमार्गे वर्तती दुजयासी उद्धरिती असंशय ७
मजपासूनि निर्माण सर्व भजन-मार्ग-मत्प्रभव
ऐसें जाणूनि भजती महानुभाव बुद्धिमंत भावार्थी जे कां ८
अखंड माझेंचि असे चिंतन माझे भजनीं जाऊ म्हणती प्राण

त्यांसी ज्ञान प्रबोधीं मीच नारायण नित्य रमती स्वरूपीं सदा ९
आणीक युक्त माझें भजन करिती प्रीतिपूर्वक होउन
त्यांसी उत्तम बुद्धि देऊन माझें भजन मी वाढवीं १०
तयांचें पार्था अज्ञान तम नाशीं हृदयीं मीचि आत्माराम
हृदयीं प्रकाशीं ज्ञान उत्तम सूर्योदया सारिखें ११
परब्रम्ह परवस्तु धाम पवित्र सर्वांहूनि उत्तम
पुरुष शाश्वत आत्माराम देवादिदेव तूं स्वामी १२
आपणापासूनि जन्मले ऋषी असित देवल नारद परियेसीं
व्यासादि आपले अंश ऐसी सांगीतलेती मजलागीं १३
सर्व आपणची म्हणतोसी तरी भगवद्रूपें ओळखावीं कैसीं
देव दानव मानव असती सृष्टीसी त्यामाजी तुझे अंश कोण १४
सर्वांचा आत्मा मी उत्तम मजप्रती बोलिलासी पुरुषोत्तम
तरी याचें सांगा वर्म देवदेवा जगत्पते १५
सांग मजप्रती दिव्य विभूती कोणें कोणें रूपें त्वां आवरिली जगती
तूं व्यापक कमळापती कोणें कोणें घटीं वससी १६
तें सांग अध्यात्म महायोगी तुझेंचि चिंतन करिती अखंड जगीं
कोणें कोणें रूपें भावुं तुजलागीं चिंतिजे तें मज सांगिजे १७
विस्तारें आत्मयोग सज्जना तुझी विभूती सांगें जगजीवना
ऐकतां पाविजे तृप्ती श्रवणा पूर्ण अमृतपाना होय जेणें १८
मी तुतें सांगतों पार्था दिव्य अध्यात्म विभूती सर्वथा
हृदयीं धरीं कुंतीसुता आद्यंत तेज्या विस्तारें १९
मी सर्वांचा आत्मा अर्जुना सर्वभूतांच्या ज्या भावना
आदी मध्य स्थिती रचना अंतींहि मीचि संहारिता २०
तरी सूर्यामध्यें विष्णु सूर्य ज्योतिषांमाजी रवि रश्मीय
मरीचीमाजी मरुद्गणवर्य नक्षत्रीं चंद्रमा मी पार्था २१

---

१ अर्जुन म्हणतो.

वेदांमाजी मी सामवेद देवांमाजी मी इंद्र वज्रायुध
इंद्रियांमाजी मी मन प्रसिद्ध भूतांमाजी चेतविता २२
रुद्रांमाजी मी शंकर यक्ष राक्षसांमाजी मी कुबेर
वसूमध्यें मी पावक पवित्र प्रसिद्ध पर्वतीं मी मेरु २३
पुरोहितांमाजी मी बृहस्पती सेनानियांमाजी स्कंद निरुती
आदिपूज्यांमाजी मी गणपती जळपात्रांमाजी मी सागर२४
महर्षींत मी भृगु ऋषीश्वर वेदवाणींत प्रणवाक्षर[1]
यज्ञामाजी मी जपयज्ञ साचार अचळांमाजी हिमाचळ मी२५
वृक्षांमाजी मी अश्वथ्थ देवर्षींमाजी नारद ब्रम्हसुत
गंधर्वांमाजी मी चित्ररथ सिद्धांमाजी कपिलमुनी २६
अश्वांमाजी मी उच्चैश्रव अमृतरसाचा मीचि उद्भव
कुंजरीं ऐरावती मी केशव नरांमाजी मी महाराजा २७
आयुधांमाजी मी वज्र धेनुमाजी मी कामधेनु पवित्र
संतानहेतु मी काम पंचशर सर्पांमाजी वासुकी मी २८
नागीं मी शेष अनंत दिक्पाळांमाजी पश्चिमेश्वर सत्य
पितरीं अर्यमा विचित्र दंडकर्त्यांत मी यम २९
दैत्यांमाजी मी प्रल्हाद काल कळयिता मी गोविंद
मृगांमाजी मी मृगेंद्र पक्षियांमाजी गरुड मी ३०
उडणारांत मी पवन साचार शस्त्रधर्त्यांत मी रघुवीर
मत्स्यांमाजी मी मकर नद्यांत जान्हवी मी जाणा ३१
स्वर्गस्थां आदि मध्य अंत तो मी अर्जुना ऐक अनंत
सकळविद्यांत अध्यात्मविद्या मी अच्युत तत्ववत्त्यांत वाद मी३२
अक्षरांमाजी मी अकार अयनीं उत्तरायण मी श्रीधर
अंतीं संहारकर्ता मी प्रळयरुद्र सृष्टी निर्मिता ब्रम्हा मी३३

---

१ ओंकार.

सर्वसंहारी मीचि मृत्यू उद्भव करीं मी अच्युतू
स्त्रियांमाजी सत्कीर्ती मी श्रीकांतू स्मृति मेधा मी धृती क्षमा ३४
सामांमाजी मी बृहत्साम गायत्री छंद मी पवित्र परम
मासीं मार्गशीर्ष मी आत्माराम ऋतुंमाजी वसंत मी ३५
यादवकुळीं मी वासुदेव पांडवांमाजी तूं सुभद्राधव
मुनीमाजी व्यास मी स्वयमेव कवींत शुक्र उशना मी ३६
कापट्यांमाजी द्यूत मी तेजवंतांत तेज तें मी
व्यवसायीं जय देता मी सात्विकीं सत्व मी पार्था ३७
दंडकर्त्यांत दमी तो मी न्यायाऽन्याय नीति मी
मौन गुह्यांत गोप्ता मी ज्ञानियां ज्ञान मी अर्जुना ३८
यया सर्वभूतांचा स्वामी बीजरूपी अर्जुना मी
मजवीण अणुरेणु तोही मी मजपासोनी चराचर ३९
नाहीं मजविना पार्था सर्वत्र माजी विभूति सर्वथा
यापरी विभूती-विस्तारकथा तुजप्रती म्यां सांगीतली ४०
या माझ्याचि सर्वे विभूती स्त्रिया आणी पुरुष व्यक्ती
सकळ देव हे सुभद्रापती माझें तेजची उद्भवलें ४१
याविरहीत आणिक परी पार्था सांगतों अवधारीं
विश्व हें भासतें निर्धारीं तें एक-अंशें माझ्याचि जग ४२
हा श्रीकृष्णें उपदेश अर्जुनासी धृतराष्ट्रासी सांगे संजय ऋषी
तोचि वैशंपायन जन्मेजयासी आवडी मानसीं सांगत ४३
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर सुभानंत तयाचा किंकर
श्रोत्यांसी विनवी वारंवार गीतार्थ-अंश-निरूपणा ४४

अध्याय१६

अनुग्रहार्थ माझ्या स्वामी अध्यात्म-गुह्य बोलिलें तुम्ही
तें ऐकतां निर्मोह झालों मी कृपा शरणागता मज करीं १
सृष्टी पालन संहार कर्ता एक परब्रम्ह साचार
तो महात्मा निर्विकार आत्मा मातें दाखवीं २
एवं जो सकळ बीज परमेश्वरु तें रूप दाखवीं मज साचारु
माझ्याचि देहीं परात्परु असे कैसा तो मज भेटवीं ३
पाहों ये म्या असें जरी तरी मज ब्रम्ह दाखवीं मुरारी
माझ्या सख्या योगिया श्रीहरी आत्मदर्शन मज करीं तुं ४
पाहें पार्था आत्मरूप ज्ञानसहस्त्रीं जें विलोकनीं असुप
नानाप्रकारींचें दिव्य स्वरूप नानावर्णीं आभासे ५
पाहिलें सूर्यें वासवें आणि शंकरें अश्विनीदेव मरुत् परात्परें
बहुतीं पाहिलें तें निर्धारें आश्चर्य पाहीं धनंजया ६
यया एकाचि रूपीं अर्जुना पाहें चराचराची रचना
माझे देहीं पंडुनंदना सर्वही पाहीं निश्चितें ७
परी स्वशक्ती पाहूं नशकसी चर्मचक्षूंहीं अदृश्य परियेशी
दिव्य दृष्टी देतों तुजसीं पाहें तूं योग ईश्वर ८
संजय म्हणे धृतराष्ट्रराया अवधारीं बोलिला ऐसें महायोगेश्वर हरी
पार्थासी दाखविलें ते अवसरीं आत्मरूप श्रीकृष्णें ९
अनेक वक्त्र अनेक नयन अनेक परी अद्भुत दर्शन
अनेक दिव्याभरण दिव्यायुधें अनेकें १०
दिव्य माळा दिव्य वस्त्रें दिव्य-गंध-लेपनें परिकरें
सर्वाश्चर्य-रूप निर्धारें श्री अनंत विश्व सुख ११
दिव्य सूर्योदय एक सहस्त्र एवढा प्रकाश पाहिला थोर
यापरी भासलें परिकर तया पार्थासी आत्मरूप १२

तथा रूपामाजी सर्व जग ऐसा प्रत्यय आला सांग
आपणामाजी श्रीरंग शरीरीं अर्जुन पाहतसे १३
पाहोनि झाला विस्मित रोमांच उठिला समस्त
करोनि साष्टांग प्रणिपात कर जोडुनी पार्थ राहिला १४
पाहिलें त्या देवा स्वामी जो सर्वभूतीं देहीं अंतर्यामी
ब्रम्हादि ऋषी अनंतनामीं दिव्य सर्पादी पाहिलें १५
अनेक वक्त्र अनेक नेत्र पाहिलें अनंतरूप विचित्र
पाहतां मूळ-मध्यांत तो विश्वगत पाहिला १६
दिव्य किरीट दिव्य गदांग दिव्यचक्रीं विराजित सांग
तेजोराशी दीप्तिमंत आंग प्रदीप्त अग्नी-सूर्याऐसें १७
तूं शाश्वत वेदवंद्य देव तूं विश्वेश्वर वासुदेव
तूं अव्यय शाश्वत धर्म स्वभाव तूं सर्व सनातन पुरुषोत्तम १८
आदी मध्य तूं आणि अंत अनंतपराक्रम अनंत
अनंतकर शशि-सूर्यनेत्र हुताशवक्त्र विश्वतापविसी १९
पृथ्वी आणी आकाश तुवां व्यापिल्या अष्टदिशा
देखिलें उग्ररूपासी अशा जेणें त्रैलोक्या व्यापिलें २०
अभूप सुरवर मुनी भीतभीत करजोडुनी
महर्षी सिद्ध साधक ध्यानीं करसंपुटीं तुज स्तविती २१
आणी अकराही रुद्र द्वादशादित्य अष्टवसू प्रसिद्ध
मरुत् अश्विनौदेव साध्य सकळही उदरामाजी असती २२
गंधर्व यक्ष सुर सिद्ध नक्षत्रेंसीं पाहा तो चंद्र
विद्याधर मरुद्गण प्रसिद्ध करसंपुटीं विस्मित पाहती २३
तथा रूपासीं बहुवक्त्र नयन अनंत हस्त अनंत चरण
थोर उदर कराळ दाढा वदन सकळ लोक जया उदरीं २४
आकाशउदरीं प्रदीप्त अनेकवर्ण व्याप्त त्रैलोक्य विशाळनयन

१ अर्जुन म्हणतो.

पाहिला अंतरात्मा [1]भगवान भयाभीत ईश विष्णु २५
दंष्ट्राकराळा ऐसिया मुखातें पाहिलें काळानलसंन्निभातें
दिशा नदिसती स्वामी मातें प्रसन्न होइं तुं श्रीकृष्णा २६
त्वां मारिले धृतराष्ट्रपुत्र भीष्म द्रोण सहपौत्र
आणीक वीर थोर राजेश्वर वैरी मुख्य पैं पडले २७
वदनामाजी तुझ्या सकळ दाढेमाजी वसतें कौरवकुळ
दांतीं चावुनी चकचूर केवळ करितोसी तैसें भासतें २८
जैशा नदी धांवोनि येती समुद्रामाजी बळें मावळती
तैशा चौऱ्यासीलक्ष जाती सामावति तव मुखीं २९
जैसा प्रदीप्त-अग्नीवरी पतंग धांवोनि पडतां जळे सर्वांग
तैसें प्रपंचमार्गी जग भस्म होय तवमुखीं ३०
जैसें शुष्कतृण अग्नी भस्म करी तैसें जग नासे तुझे उदरीं
मेघमुखीं सिंधुजळ चढे वरी मागुतें नदीमुखें जैसें मिळे ३१
आतां आच्छादीं ह्या उग्र रूपा नमन करितों देवदेवा बापा
विनंती ऐकें आच्छादीं स्वरूपा तुझा अंत एकही मज नलगे ३२
कोळें काळ जगाचा संहार मागुती मागुती होय विस्तार
लोकस्थितीचा तो प्रकार मजमाजी परस्परें होतसे ३३
यालागीं तूं युद्धासी उभा राहीं निमित्त होउनी यश घेईं
शत्रूंतें जिंकोनि पाहीं राज्य भोगीं पृथ्वीचें ३४
द्रोण भीष्म जयद्रथ कर्ण शल्यादी वीर अद्भुत
मी केला पूर्वींच यांचा घात युद्धीं सपत्नादी हे जिंकीं ३५
ऐसें संजय धृतराष्ट्रासी कृष्णवचन सांगतां पार्थें करसंपुट जोडुन
सा[2]ष्टांगें सद्गुरुसी केलें नमन सद्गदित वंदी चरण भीतभीत
स्थानें हृषीकेशा तुझ्या सृष्टीसी उद्भव स्थिति अंतीं नाशिसी

१ कृष्ण सांगतो- २ अर्जुन म्हणतो.

रक्षण करणारांतें रक्षिसी संहार करिसी दुष्टांचा ३७
कोण जाणे तुझा महिमा नाभिकमळीं जन्मला ब्रम्हा
अनंत देव जगन्निवास परमात्मा शाश्वत रूप एक तुझें ३८
तूं देवाधिदेव पुरातन पुरुष सकळ विश्व निधान तूं परेश
कर्ता करविता जगदीशा तुझेनी विश्व उद्भरे पैं ३९
वायु यम अग्नी चंद्र वरुण ब्रम्हा प्रजापती तूं जनक पूर्ण
यालागीं सहस्त्रवार नमन पुनरपी साष्टांग नमोनमो ४०
नमस्कार नमस्कार तूं सर्वांचा ईश्वर
अनंतपराक्रम तूं साचार सृष्टी संहार तुजमाजी ४१
माझा सखा म्हणूनि तूतें छळणा हेळणा केली बहूतें
यादव कृष्ण म्हणूनि निरुतें नजाणोनी स्वामियां ४२
येतां जातां उठतां बैसतां विनोदार्थ बोलिलों अनंता
जेवितां निजतां आणी चालतां तें सर्वही क्षमा करीं ४३
तूं पिता होसी चराचरीं तूं सद्गुरुरूप पूज्य मज निर्धारीं
तुजवीण कोण थोर संसारीं त्रैलोक्य होतजात तुझेनी ४४
यालागीं तुज साष्टांग नमन तुझिया प्रसादा पावलों ईश भगवान
जैसा पुत्रासी पिता सख्यासी मैत्र समान तैसी क्षमा करीं देवदेवा
माझें पूर्वपुण्य गहन यालागीं कृपा तुझी मजलागुन
विश्वरूप यालागीं केलें दर्शन जगन्निवासा श्रीकृष्णा ४६
किरीटयुक्त गदा चक्र हातीं तें रूप पाहेन मी पुढती
तो तूं चतुर्भुज श्रीपती विश्वरूपातें आच्छादीं ४७
माझी कृपा तुज गहन यालागीं आत्मरूप दाविलें जाण
जें ज्योतिर्मय विश्वनिधान त्वां पूर्वी ऐसें नाहीं पाहिलें
वेदपठणें यज्ञकरणें जाण दानदातृत्व तप उग्र पूर्ण
करितां नसांपडे ब्रम्हज्ञान साधुसदयत्वें पूर्णप्राप्ती होय४९

जो सज्ञानी विवेकी भावार्थी त्यासी हें रूप दाविजे संतीं
भुलोनि त्याचिये प्रियभक्ती तें रूप तुज म्यां दाविलें ५०
संजय म्हणे राया वासुदेवें ऐसें पार्थासी आत्मस्वरूप दाविलें बरवें
आश्वासोनी मस्तकीं हस्तस्नेह भावें ठेवुनी सगुण रूप दाविलें ५१
अर्जुन म्हणे श्रीकृष्णा परेशा हें मनुष्यरूप पाहिलें सौम्य अशा
तुझें अमूप तेणें गत मागील दशा आतां बऱ्या वृत्तिबुद्धीसी स्मृती पावलों
म्या तुज दाखविलें जें रूप आत्मतेज जें अमूप
देवांसी सर्वांसी तेजदीप नित्य इच्छिती दर्शन ययाचें ५३
वेदपठणें दर्शन नाहीं तपीं दानीं न भेटे कांहीं
सखा म्हणोनी दाविलें पाहीं साधुसंगें मुक्ती ऐसी ५४
तूं भक्त माझा अनन्य सखा यालागीं भोगीं आत्मरूप सुखा
सकळविश्रांतिस्थान देखा यावीण पार्था आन नसे ५५
मदर्थ अर्पी जें कर्म माझा भक्त निःसंगधर्म
निर्वैर तया नाहीं काम तो मद्रूपीं येत पांडवा ५६
कृष्णें विश्वरूप अर्जुनासी संजय म्हणे दाविलें धृतराष्ट्रासी
वैशंपायनें तेंचि जन्मेजयासी कथोनी परियेसीं पुढें म्हणे ५७
प्रभु-विश्वंभर-श्रीगुरूसी नमुनी सुभानंत श्रोतयांसी
गीता-भावार्थ-अंश-निरूपणासी पुढें सादरेंसी ऐका म्हणे ५८

अध्याय १७

एवं दाविलें त्वां आत्मरूप भक्तीनें कीजे आराध्य अमूप
यामाजी होइजे जेवीं दीपें दीप तैसें सांगे योगिराया १
माझ्याठायीं ठेवुनी मन योगी नित्य करिती उपासन
श्रद्धावंत साधुजन ते अखंड ध्यानीं मज मिळाले २

एक हें शाश्वत अनिर्देश्य याचेंचि उपासन योगियांस,
सर्वत्र भासतें यासी असे नाश शाश्वत चैतन्य एक हें ३
यालागीं इंद्रियांतें बंधीं घालिजे सर्वीं समान आत्मा विलोकिजे
तेणें माझ्याठाईं सुख भोगिजे जें सर्वभूतां हितकारी ४
संसार-क्लेश सांडोनी चित्त लाविजे अव्यक्त-आत्म-स्थानीं
व्यक्त अनात्म जाइल नासुनी देह गेहादी सकळीक ५
यालागीं नित्य नैमित्य कर्म कीजे तें संन्यासें मज अर्पिजे
ऐसिया योगें मज भजिजे उपासीजे पैं मातें ६
तयालागीं मी उद्धरिता जन्म-मृत्यू- भव-सागरीं तारिता
तया जन्म नये कीं पार्था जेणें चित्त तत्वता मज अर्पिलें ७
मन लाविलें माझ्याठायीं बुद्धीनें मजची उपासीं पाहीं
यालागीं तूं शिष्य होसी पाईं तुज थोर नाहीं मजहूनी ८
यालागीं चित्त समाधान करीं माझे स्वरूपीं स्थीर धरीं
अभ्यासयोगें निर्धारीं मद्रूपीं साचारीं सांठवसी ९
अभ्यासितां समर्थ ज्ञानी होसी कर्म ब्रम्हीं अर्पित जासी
यया उद्देशें कर्म करिसी तरीच सिद्धी साधेल १०
यास्तव तूं आतां न शक्त होसी योग-आश्रय करावयासी
सर्व-कर्म-फळ-त्यागेंसी समर्पीं मजसीं पांडवा ११
श्रेय ज्ञान शास्त्र-अभ्यासीं त्याहूनि ध्यान विशेषीं
ध्यानाहूनि कर्मफळ त्यागेंसीं शांती परियेसीं त्या अधिक
जयाचें सर्वभूतांसी आवरण सर्वां घटीं सूर्यासारिखा पूर्ण
ज्या मोहाऽहंकार नाहीं संपूर्ण सुख दुःख समान क्षमा असे
संतुष्टमनें ऐसा योगी जो दृढनिश्चयें आत्मसुख भोगी
मन बुद्धि अर्पूनि मजलागीं तो भक्त जगीं मज वंद्य १४
तो वर्ततां दिसतो लोकीं परी लोकीं ना तो मजसन्मुखीं

हर्षाऽमर्ष-भरीं न वदे सुखीं तो मुक्त मातें बहु प्रिय १५
जैसें जळ सारिखें सर्वांसीं तृषा हरी तैसा कोठेंहीं द्वेष न धरी
शुभाऽशुभ-कर्म-त्याग करी तो भक्त मातें बहुप्रिय १६
जो संसारीं अनपेक्ष जो परमार्थबुद्धी आचरे दक्ष
उदासपणें लोटी आयुष्य तो भक्तमातें बहु प्रिय १७
जया शत्रु मित्र समान तैसाचि मान अपमान
शीत उष्ण मनी नाणुन सुख दुःख जया सारिखें १८
निंदा स्तुती समान दोनी संतुष्ट स्वल्प त्रोषदानी
विषयानेकें चंचळ नोहे मनीं तो भक्त मातें प्रिय पार्था १९
हा धर्माऽमृत-वर्षाव केलासे पार्था तुवां याचिपरी वर्तावें आतां सर्वथा
ऐसिये श्रद्धेकरुनी मज भजतां तूं भक्त मातें प्रिय होसी २०
ऐसा भक्तियोग अर्जुनासी श्रीकृष्णें सांगीतला परियेसीं
म्हणे संजय धृतराष्ट्रासी जन्मेजयासी वैशंपायन २१
प्रभुविश्वंभर-श्रीगुरुतें नमुनी विनविलें श्रोतयांतें
सुभानंत म्हणे पुढिलिया अर्थातें गीतार्थ-अंशातें ऐकिजे २२

अध्याय १८

प्रकृति पुरुष म्हणिजे कोण क्षेत्र क्षेत्रज्ञ म्हणिजे कोणालागुन
ज्ञानज्ञेयाचें लक्षण कैसें तें सांगावें केशवा १
हें शरीर कुंतीपुत्रा क्षेत्र ऐसें जाणिजे पवित्रा
याच्या चाळिण्या खेळवी जो सूत्रा तो क्षेत्रज्ञ ऐसें जाणिजे २
क्षेत्रज्ञ म्हणिजे समान सर्वक्षेत्रीं हें जो पाहे ज्ञाननेत्रीं
तो मीचि पार्था निर्धारीं हेंची मत पैं माझें ३
यालागीं नरदेह म्हणिजे क्षेत्र सेत तेथ पेरिलें तैसें पिके निश्चित

पाप पुण्य नाहीं इतरयोनी आंत नरदेहांत उभय फळें ४
ऋषी बोलिले अनेक मतांतरीं वेदछंदीं विविध परी
असो विस्तार यासी निर्धारीं ब्रम्हसूत्र दोरीप्रमाण चाले ५
महांभूतांचें पंचवीस गुण अहंकार-बुद्धीसी अदृश्य क्षेत्रज्ञ
कर्मेंद्रियें ज्ञानेंद्रियां आधीन त्यांत पंचइंद्रियां क्षेत्रज्ञ मिळेना ६
इच्छा द्वेष सुख दुःख संगयुक्त धृती चेतना देख
हें क्षेत्र पिके अनेक या विकारीं निर्विकार आत्मा ७
मान नको अणुप्रमाण जया दंभ नाहीं प्राणी नमारी पूर्ण
शांत आर्जव सद्गुरु-उपासन जो शुचि आत्मनिष्ठ की ८
जया वैराग्य इंद्रियांच्या ठाईं जयाचे मनीं अहंकार नाहीं
आत्मस्वरूपीं अचळ पाहीं जन्म मरण दुःख नपावे तो ९
अनासक्त वर्ते संसारीं स्त्री-पुत्र-गृहादी-विचारीं
नित्य समता चित्तांभीतरीं इष्ट अनिष्ट भोग आलिया १०
ऐसिये परी अनन्य जया दुजी भक्ती नाहीं कोण
अनेक हिंडतां देश पूर्ण आत्मानुसंधान नविसंबे ११
नित्यानित्य अध्यात्मज्ञान क्षणक्षणा तत्वज्ञान-दर्शन
यथातें बोलिजे ज्ञान किमपी अज्ञान जेथ नाहीं १२
ज्ञेय सांगतों अवधारीं हें ज्ञानझालिया शरीरीं
मग अनादि ब्रम्ह हें भासे चराचरीं यास नाश नाहीं हें जाणिजे १३
सर्व-कर-चरण-इंद्रियीं मस्तकीं सुखीं अंतर्बाह्यीं
सर्व-शास्त्र-वेदीं एवं वर्णिलें पाहीं सर्वांतरीं एकचि असे १४
सर्व इंद्रिय गुणचाळिता जो सर्वेंद्रियांतीत सर्वथा
आसक्तपणें सर्व देहीं वर्तता तो भोक्ता गुण निर्गुण १५
चर अथवा अचर भूतीं बाह्य अंतरीं याचीच वस्ती
सूक्ष्म आकारीं एकची क्षिती प्रत्ययें झालें तें ज्ञेय पार्था १६

अनपेक्ष शुचिर्भूत उदासीन वय वैराग्यें लोटित
सर्व-संकल्प-विकल्पातीत तो उत्तम भक्त मम प्रिय १७
भक्त अथवा विभक्त समान परमार्थे मानित
भूतीं पाहे भूत-नाथ तें ज्ञेय यथार्थ अर्जुना १८
ज्योतीमाजी उत्तम आत्मज्योती ते अज्ञानतमें आवरिली होती
ते सुविवेकें उघडितां निश्चिती तें ज्ञेय सर्वांतरीं व्यापक १९
ऐसें क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-ज्ञान त्यासी ज्ञेय ते ज्ञेय पूर्ण
मद्भक्त जाणती विज्ञान मद्भावें मातें पावती २०
आतां प्रकृती आणी पुरुष अनादी जन्म यांस
विकारी गुण-माया-प्रकाश यालागीं प्रकृती जन्मली २१
कार्य कारण कर्तव्य पूर्ण हे प्रकृतीचे पार्था गुण
पुरुष सुख-दुःख-भोक्तृत्वें करून हेतुपासाव बंधन पावला २२
पुरुष-प्रकृती-पासोन सुख दुःख भोग प्रकृती संगें करुन
त्रिपुटी त्रिगुणात्मक होउन जन्म-मरण-कर्मे सोसी तो २३
यालागीं जें जें निपजे कर्म तें भोक्ता अभोक्ता महेश्वर परम
परमात्मा ब्रम्ह आत्माराम पाहें तो प्रकृती अतीत पुरुष २४
प्रकृती-गुणातीत होउन जो वर्ते देहीं त्या अतीत होउन
सर्वथा जन्म-कर्म-बंधन नाहीं तयासी अर्जुना २५
ध्यानीं आत्मा एक पाहे कृचित् आत्मयाविणें नेणता हे
सांख्ययोगें तो वर्तताहे अथवा कर्मयोगें मज पाहू २६
कोणे मार्गी आलिया मातें श्रवणें कीर्तनें उपासक चित्तें
तो तरला संसार-प्रकृतीतें जन्म मृत्यु श्रुत दृष्ट ना हें तेव्हां कळे २७
जेव्हां अनुभवें सांपडलें ब्रम्ह सत्वयुक्त तेव्हां भासे स्थावर जंगम
क्षेत्र आणी क्षेत्रज्ञ वर्म तें साचार तेव्हां कळे २८
समान सर्व भूतीं असे परमेश्वर नाशवंत प्रकृति नाशती साचार

जो हें ज्ञान जाणे तो निर्धारें ज्ञानिया ऐसें जाणिजे २९
समान पाहणें सर्वांतरीं सुख दुःखीं आपण जयापरी
जो आत्मरूप होउनी भेद दवडी दुरी तो उत्तम गति पावला ३०
प्रकृतिकर्में जें भोगणें अथवा संचित करणें
तें भोगणें आणी उगाणें परमात्मा कर्ता जो जाणती ३१
ऐशा नाना योनी भूतें एकात्म पाहे निरुतें
तैसें आकारलें ब्रम्हांडातें ब्रम्ह निश्चितें जाणीतलें ३२
अनादी निर्गुण परमात्मा तो मी म्हणे स्वयें आत्मा
शरीर-कर्म आणी धर्म कर्ता करविता एकची ३३
जरी अणुरेणुहूनी लहान परी आकाशामाजी पूर्ण
तरी त्रैलोक्यांतरीं आत्मा वसोन अलिप्त नोहे सर्वथा ३४
जैसा सूर्यउदय प्रातःकाळीं प्रकाशवंत पाहिजे जनीं सकळीं
क्षेत्रक्षेत्रीं तैसा आत्मा निराळीं वसोनी प्रकाश भासत ३५
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-लक्षण जो ज्ञानचक्षूनीं लक्षी पूर्ण
तो भूतप्रकृतीमाजी जीवन अंतीं पद निर्वाण पावेल ३६
धृतराष्ट्रासी म्हणे संजय ऋषी ऐसें श्रीकृष्णें अर्जुनासी
कथिलें तेंवी जन्मेजयासी वैशंपायनें क्षेत्र-क्षत्रज्ञ-योग जो ३७
श्रीगुरुविश्वंभर प्रभुसी सुभानंत लागोनी चरणासी
गीता भावार्थ-अंश श्रोतयांसी सादरें ऐका म्हणतसे ३८

अध्याय १९

पार्था बोलतों तें ऐक ज्ञानामाजी ज्ञान चोख
हें जाणती ऋषी मुनी देख परमसिद्धीप्रती गेले १
हें ज्ञान ज्यांहीं उपासिलें ते धर्ममार्गें मातें पावले

---

१ मुक्त किंवा नाहीसें करणें

स्वर्ग-मृत्युलोकीं नाहीं जन्मले जन्म मरण प्रळय नेणती २
मज पासाव जन्मला ब्रम्हा त्यासी धरिला म्या नाभिपद्मा
जो निर्माण करी भूतग्रामा कुलाल भांडीं ज्यापरी ३
चौऱ्यासीं लक्ष योनी उठती पंचात्मक- आधारें करुनी
ते ब्रम्हादिक जन्मती मजपासुनी बीजप्रद पिता मी ४
सात्विक राजस तामस या गुणी प्रकृतीजन्म अशेष
त्रिगुणात्मक बंध जीवांस देह देहांतरें मी रची ५
त्यामाजी सत्व निर्मळ गुण आत्म-प्रकाश-साधनीं निपुण
त्यासीच आत्मसुख साधेल जाण ज्ञान संगें करूनियां ६
रजोगुण हा विषयीं प्रीतिकारक रजोगुणासी तृष्णा अधिक
तो बंधना पावेल सहज देख कर्म देहांतरीं हिंडे ७
तम जो कां अज्ञानगुण विषय-द्वारें जीवांसी मोहन
प्रमाद आलस्य निद्रा पूर्ण तेणेंची बद्ध होय पार्था ८
सत्वगुणीं पावेल आत्मसुख रज-कर्म-मार्गे बंध देख
आज्ञानें ज्ञान आवरिलें आणीक प्रमाद तो ऐक तमोगुण ९
रज-तमाचे मध्यभागीं सत्वगुण उठतो जगीं
तमोगुण उठतां वेगीं रज सत्व तरी दडपती १०
ज्ञानेंद्रियीं विवेक होय अध्यात्म-परमार्थी प्रीती होय
तेव्हां रजोगुण वाढला निश्चय ऐसें चित्तीं ओळखिजे ११
लोभ उपजे चित्तीं कर्ममार्गे चाले प्रवृत्ती
तेव्हां रजोगुण वाढला निश्चिती ऐसें चित्तीं ओळखिजे १२
परमार्थ विवेक मंद होये प्रवृत्तिमार्गे वर्तताहे
मोह प्रमाद उपजतां पाहें तो तमोगुण ऊठिला १३
जेव्हां सत्वगुण वाढे देहीं देह सांडितां तयासमयीं
तेव्हां तामस दोष याच्याठाईं नाहीं उत्तम गती तो पावला १४

जो जो गुण वाढला पाहीं देह त्यागी तया समयीं
तेव्हां अवश्य विषयीं मूढयोनींप्रती जन्मेल १५
निर्मळ कर्म निर्मळ सुकृत निर्मळ सात्विक फळ देत
रजाचें दुःख-फळ प्राप्त अज्ञान-फळ तयाचें १६
सत्वगुणापासोनी होय ज्ञान रजोगुणें लोभ निर्माण
प्रमाद अज्ञान मोह पूर्ण तमापासोनीं पैं होती १७
ऊर्ध्व गती सत्वगुणें कर्मभूमी रजोगुणें
अधोगती तमोगुणें प्राणियांतें पैं होय १८
गुणावेगळी करणी नाहीं ते कर्मानुसार पाहीं
जे गुणातीत वर्तती देहीं ते माझ्याठाईं पावले १९
त्रिगुणात्मक झालिया तरी देह देहांतीं फिरती पाहीं
गुणातीत वर्ततां तेही जन्म-मरण-दुःख नाहीं तयां २०
त्रिगुणातीत तो ओळखावा कैसा गुणातीत तो आचरे कैसा
हें सांगावें जगदीशा कृष्णा परेशा मजलागीं २१
प्रकाश प्रवृती मोह पूर्ण विषय आशापाश गहन
कल्पनासंगें जन्म-कर्म-बंधन ते त्रिगुणात्मक जाणिजे २२
उदास वर्ते संसारीं तो गुणातीत जाणावा निर्धारीं
वर्ततां गुणामाजी शरीरीं तो ब्रम्हीं पाहीं मिसळला २३
जया सुख दुःख समान समान मृत्तिका कांचन
रिपु मित्र समसमान निंदा स्तुती सारिखी २४
समान मान अपमान मित्र वैरी नाहीं परिपूर्ण
सर्व संकल्प कल्पना न असे जाण तो गुणातीत जाणावा २५
भक्तीच्याठाईं दुजें नाहीं एक भावें मातें सेवी पाहीं
सगुणरूप देखतां पाईं ब्रम्हभावें तो मज भावी २६
जो ब्रम्हीं प्रतिष्ठित झाला जन्म मृत्यूपासूनि सूटला

शाश्वत- धर्मपंथें जो वर्तला ऐकतों माझा भक्त तो पार्थ १७
ऐसा गुण-त्रय-विभाग जाण श्रीकृष्णें कथिला अर्जुनाकारण
तोचि संजयें धृतराष्ट्रालागुन जन्मेजया वैशंपायनें कथिला १८
श्रीगुरु-प्रभुविश्वंभर सुभानंत विनवी जोडुन कर
गीता-भावार्थ-अंश-सादर श्रोते चतुर परियेसा १९

अध्याय २०

ऊर्ध्वे मूळ खांदिया तळीं विश्वाऽश्वत्थ-वृक्ष वाढे कर्मजळीं
या संसारवृक्षीं चौरासीं लक्षदळीं फळें महदादिक आणी देव १
वरुनी तळीं विस्तारें थोर लांब खांदे त्रिगुण साचार
विषय मूळें अनिवार कर्मे नरलोकीं गुंफिले २
इतर-वृक्षतळीं मूळ मारितां पडति तत्काळ
तैसा नव्हे हा भववृक्ष केवळ ज्ञानशस्त्रें मूळवरी छेदिजे ३
ते उत्तम नर गेले उत्तममार्गीं ब्रम्हीं पावले नफिरती मागीं
तोचि एक म्हणावा योगी जो पुरातनब्रम्हीं समरसला ४
जो कां मान-मोहातीत जिंकिले षड्रिपु अद्भुत
अध्यात्ममार्गीं सुखदुःखातीत तो अमूढ गेला मत्पदीं ५
जेथ चंद्र-सूर्य-पावकाविणेज्योती जेथ पावलिया मागा नफिरती
तें माझें धाम सुनिश्चिती कृपेनें तूतें जें दाविलें ६
जीव सकळ माझे अंश जीवभूतांचा मी ईश
जो मनोमार्गें चाळी इंद्रियांस प्रकृतीपर होउनी ७
शरीरीं मी कैसा पाहीं तैसा परिमळ पुष्पाचे ठाईं
प्रकाशी वायु परिमळ नईं तैसा विस्तारीं मी प्रकृती गुण ८
कर्णी नयनीं जिव्हा घ्राणीं मना अधिष्ठानीं मी अलिप्तपणीं.

१ तूं.

सकळद्वारीं मी वसोनी विषय मीचि सेविनों ९
उठवीं बैसवीं चालवीं बोलवीं जेववीं मीची नीजवीं
मूढजन मातें नेणती स्वभावीं ज्ञानि मज नयनीं पाहती १०
जे जे योगमार्गें आले ते आत्मदर्शनें धाले
एतांची आत्मरूप झाले लवण जैसें समुद्रीं ११
सूर्य प्रकाशी तें माझें तेज जनीं उजेड करी सहज
चंद्र शीतळ मी तेजःपुंज अग्निही तेज पैं माझें १२
भूतें ग्रामवासी अथवा वनीं तेज मी तयांचें चक्रपाणी
वृक्ष औषधी मीच जनीं चंद्र अमृतकर मी पार्था १३
मीचि आहार सेवीं जठराग्नी प्राणियां उदरीं मी आश्रयोनी
प्राणापानात्मक होउनी चतुर्विध अन्नें मी पचवीं १४
मी सर्वांच्या हृदय-भुवनीं वेद-शास्त्राऽमृत-मत ज्ञान-प्रेरक मोहनी
वेद-मार्गप्रवर्तक मीच जनीं आणी वेदपर मी वेदवंद्य १५
दोहीं प्रकारें दोघे पुरुष जनीं मी वर्ते चराचर होउनी
क्षर-चर अक्षर अचर जनीं चराचरमंडणी मी पार्था १६
यापरता उत्तम पुरुष तोचि मी परमात्मा जगदीश
जेणें व्यापिलें त्रैलोक्यास शाश्वतरूपें मी ईश्वर १७
चरातें खेळवीं अलिप्तपणीं अथवा करीं अचर-संहार-मांडणी
वेदमार्गें कर्म-प्रवर्तक जनीं तो उत्तम पुरुष पुरुषोत्तम मी १८
अज्ञानें आवरिले मूढ मज पुरुषोत्तमातें नेणती जड
तूं सर्वभावें मजची दृढ- करोनी भजें भारथा १९
ऐसें हें गुह्य उत्तम तुज सांगीतलें म्यां शास्त्र सुगम
यामाजी तूं होसी विचक्षण परम तरी कृतकृत्य होसी भारथा
हा उपदेश श्रीकृष्णें अर्जुनास केला म्हणे संजय धृतराष्ट्रास
तोचि जनमेजया राजयास वैशंपायनें कथियेला २१

श्रीगुरु-प्रभु-विश्वंभरास नमुनी म्हणे श्रोतयांस
गीता-भावार्थअंश-श्रवणास कीजे सादरें सुभानंत २२

अध्याय २१

साधनीं निर्भय सत्वशीळ ज्ञानयोग देहाभिमान दानकुशळ
इंद्रिय-दमजपयज्ञ अध्ययन तप निर्मळ आर्जव तो पुरुष दैवी पार्था १
प्राणी नमारी क्रोध नये सत्य बोले विषय-त्याग शांत परनिंदा नबोले
भूतांवरी कृपा क्षुधा तृषा पाहूनि चाले मृदुत्व लज्जित तो दैवी पार्था २
तेजस्वी क्षमाविनीत शाहणे शौच भूतद्रोह कृत्रिम नेणे
हीं दैवीपुरुषांची लक्षणें तुज संपूर्ण सांगीतलीं ३
दांभिक उग्र अभिमानी क्रोध स्पर्धा निष्ठुरता जयामनीं
तो आसुरी पुरुष ओळखीजे जनीं अज्ञान-विवेकशून्य जो ४
मुक्तीलागीं दैवीगुण बद्धतेचें आसुरी लक्षण
दैवी संपदा उत्तम गुण ऐक संपूर्ण पांडवा ५
स्वर्गनरकांचीं दोनी लक्षणें दैवी आसुरी दोनी गुणें
दैवी सांगीतली विस्तारानें आसूरी ऐकें पूर्ण अर्जुना ६
प्रवृत्ती षड्रिपु-जननी निवृत्तीतें घाली दवडुनी
शौच आचार सत्य वाणी तया कल्पांतीं पैं नाहीं ७
असत्य तेंची प्रतिष्ठा करी जग नश्वर तें मनीं शाश्वत धरी
परस्परें वर्ततां लोकाचारीं काम-संकल्प मनीं वाहे ८
कामविषयीं खेळवी नयन नष्टात्मा तो अल्पमती पूर्ण
उग्रकर्मी सदां मलिन हिंसक दुर्जन पापात्मा ९
कामाचारीं आश्रय करी दांभिक दुरभिमान जन्मे भारीं
मोहाचाचि संग्रह करी सर्वकाळ व्यसनी अशुची १०

जंव देह पडे जन्मे निर्धारीं ऐसा प्रळयकाळवरी
कामादि- भोगीं आवडी थोरी वदे वैखरी विषयलोभें ११
आशापाशें संसारबंधी काम-क्रोधाची उपाधी
वर्ते कामाचे विचारें विभुद्धी आणीक विचार नकरी दुजा१२
म्हणे माझे इच्छे मिळत मीचि कुलीन मीचि धनवंत
मीचि बहुमानी पंडित जग चालतें ममाज्ञे १३
विवेक-वैराग्य- भक्ति गुण म्हणे म्या मारिले शत्रुगण
भोगीन विषयभोग पावन ईश्वर मीचि सिद्धही मी १४
क्रिडा वसोनी महानरकीं म्हणे मीचि भोगी श्रेष्ठ मीचि सुखी
कुबेरादिक त्रैलोकीं माझेचि दास म्हणतसे १५
तैसे असुर दुर्जन अखंड चंचळ तयांचें मन
मोहपाशीं पडले कामभोगाचेन अधोगती तयां नरकीं देहांतीं१६
आपण म्हणती चिरंजीव धन- मान- मदें मानिती गर्व
करणें यज्ञादीक दांभिक सर्व मरोनी रौरव भोगिती १७
अहंकारें अती दर्प कामक्रोधादी वागवीत सर्प
म्हणे विश्वीं मीची सुखरूप ऐसा कृपण गर्वधारी १८
तो नर महाद्वेषी क्रूर अधम संसारीं बंधीं पडला असे साचारीं
चुकला मार्ग सारासारीं आसुरी प्रकृतीनें गिळिलें तया १९
आसुरयोनी जो जन्मला जन्मजन्मांतरीं मूढची झाला
पार्था तो नर्केची मजला गेला अंधतमामाजी २०
नरकद्वारींचे हे पाहुणे तिनी प्रखर काम क्रोध लोभ हे साचार
यालागीं पार्था सांगतों निर्धार यया तिघांतें आवरिजे २१
यापरी आसुरीहोनी सुटले पुरुष अथवा स्त्रिया वहिले
जे आचार बरवा आचरले ते परमगतीतें पावती २२
यंया आसुरीशास्त्राचेनि मार्गें कामीक वर्तती कामांगें

तयां सिद्धी नाहीं उभयमार्गे इहत्रीं ना परत्रीं असे २३
यालागीं धर्मशास्त्र-धर्मनिरूपण कार्याकार्य चालावया प्रमाण
शास्त्रमार्गे करोनियां ज्ञान तैसें कर्म करीत जावें पार्था २४
ऐसा दैवी आसुरी विभाग श्रीकृष्णें अर्जुनासी कथिला सांग
धृतराष्ट्रासी संजय म्हणे चांग वैशंपायनें जन्मेजया निरोपिला
श्रीगुरु-प्रभुविघ्नंभरानुग्रहें सुभानंत श्रोत्यांसी म्हणे वाहे
गीता-भावार्थ-अंशनिरूपण हें सादरें ऐका म्हणतसे २६

अध्याय २२

यया शास्त्रमार्गातें सोडुन संसारीं वर्तती सकळ जन
तरी तयांची निष्ठा कोण सात्विक राजस कीं तामस १
शास्त्रमार्गे वर्तती जन तयांमाजी श्रद्धा तीन
सात्विक राजस तामस गहन देहप्रकृतीसारिखे २
सात्विक जयाची असे स्थिती सात्विक श्रद्धा तया निश्चिती
राजस तामस जयांची प्रकृती तैसी श्रद्धाही राजस तामस ३
सात्विक उपासिती देवांतें यक्ष-राक्षसांस भजती राजसतें
झोटिंग भूत-प्रेतांतें भजती ते जन तामस ४
तपोजन तपीं वनवासी अशास्त्रमार्गे तेथ वर्तती तामसी
दंभाहंकार तया ज्ञानासी जया कामक्रोधें मनासी आवरिलें ५
फळाशा धरोनी मनीं राजसी करिती नाना साधनीं
माझेवाईनैराश्य भाव मनीं धरोनी भजती ते सात्विक ६
आहारही सर्वांतें ऐसेच रीती तिघांसी तीनपरीची प्रीती
यज्ञ तप दान देती त्यांची भेदस्थिती ऐक पार्था ७
आयुष्य सत्ववृत्ति निरोग बळ प्रीती भजनीं वाढवी सांग

कंद मूळ क्षीर पवित्र धान्यं अनेग सात्विका प्रिय मधुर आहार ८
अती उष्ण क्षार कडु आंबट आणखी दाहक तिखट
आहार असे हा राजसां इष्ट दुःख शोख व्यथा देत जो ९
निषिद्ध अशुभ शिळें मांसभोजन प्रिय आगळें
उच्छिष्ट अन्नें मन नकंटाळे तें भोजन प्रिय तामसां १०
नधरी फळाची आशा निष्कामें समर्पी जगदीशा
विनीतपणे कार्य करी साचा तो सात्विक यज्ञ जाणावा ११
फळाशा धरोनी मनीं मज श्रेष्ठ ऐसें म्हणावें जनीं
ऐसा कर्तव्य करी यज्ञीं तो राजस यज्ञ अर्जुना १२
अविधी कर्मयज्ञ कुपात्र द्विज दक्षिणाशून्य
दुजयावरी करुनी न्यून श्रद्धाहीन तो यज्ञ तामसी १३
देव द्विज-गुरु-संत-पूजन शौच आर्जव ब्रम्हचर्य नेम गहन
प्राणी नमारी तें संपूर्ण पार्था तप जाण शरीराचें १४
नबोले उद्वेगी असत्य प्रिय बोले जें पराचें हित
अखंड वाची पोथी अभ्यासयुक्त तें तप पार्था वाचेचें १५
मन संत-प्रसादें सौम्य मौन प्रवृत्ति निग्रहें नेम
भावें भजे पुरुषोत्तम तें मनाचें तप अर्जुना १६
त्रिविध श्रद्धा तप कोण तेंही सांगतों ऐक लक्षण
फळआशा सांडोन मत्प्राप्ती गहन सात्विक तप १७
बहुमान वागवी मनीं श्रेष्ठ म्हणावें जनीं
यालागीं तपस्वी झाला मुनी तो राजस तपी बोलिजे १८
मूढपणें करी जप दुजयासी पीडणें पश्चात्ताप
द्यावया शरीर आयुष्य वेची अमूप तो तामस तपी बोलिले
दातृत्वें द्विजां देतां दान देतो न उपकार-युक्त होउन
देश काळ पवित्र पाहोन तें सात्विक दान अर्जुना २०

दुजया करुनी उपकार फळाशा कल्पोनी अपार
दान देतो तो नर राजस जाणावा अर्जुना २१
देश अपवित्र काळ अपवित्र दान घेता ब्राम्हण कुपात्र
श्रद्धाहीन अज्ञान नर तें दान साचार तामसी २२
पूर्वी ॐकारीं वेद बोलिला ब्रम्ह जगीं निर्दोष त्रयी नेम
ब्राम्हण वेद यज्ञ कर्म विहिताचार बोलिजे २३
त्यामाजी श्रेष्ठ संपूर्ण यज्ञ दान तप क्रिया पूर्ण
यांचें योगी जाणती विधान जे ब्रम्ह निर्वाण पावले २४
जगीं फळाशा नधरोनी यज्ञ तप क्रिया कीजे जनीं
दानक्रियाही निष्कामपणीं मोक्षइच्छुक पैं करिती २५
सद्भावें साधुत्वपणें देणें घेणें कर्म करणें
मज अर्पी मत्प्राप्तीकारणें तें कर्म सात्विक बोलिलें २६
यज्ञ आणी तप दान त्यांचें तुज सांगीतलें लक्षण
फळाशें सांग एकासी बंधन एकासी मोचन मद्भावें २७
नकरोनी तुवां यज्ञदान अथवा तप गहन
तरी आतां फळाशा सांडोन पार्था अर्पण करीं मजलागीं
ऐसियापरी अर्जुनासी श्रीपती कथिलें संजय म्हणे भूपती
तेंचि जन्मेजया म्या तुजप्रती कथिलें श्री व्यास-कृपेनें २९
श्रीगुरु-प्रभु विश्वंभर-दास सुभानंत विनवी श्रोतयांस
गीता-भावार्थ अंश-श्रवणास टाकूनि आळस ऐकिजे ३०

अध्याय १८

सन्यासाचें कवण लक्षण गृह दारा त्यागितां सन्यास संपूर्ण
किंवा आणीक असे तत्व कारण तें मज सांगिजे हृषीकेशा १

काम्य सांडोनी केलें कर्म तो सन्यास पार्था उत्तम
सर्व-कर्म-फळ त्यागिजे स्वधर्म तो सन्यास उत्तम अर्जुना २
अथवा गृहस्थाश्रम-कर्म त्यागिलें पूर्णज्ञानेंवीण वहिलें
यज्ञ दान तप नित्य नैमित्तिक भलें दोषीं सांपडले नर ३
तरी निश्चयें ऐक वचना त्याग तो कैसा वीरा अर्जुना
तरी तयाचा त्रिविधजना सात्विक राजस तामस ४
यज्ञ दान तप कर्म त्याज्य करावयाचें वर्म
नत्यजितां तो अधर्म परम पावन त्यागितां ५
यथायोग्य कर्म कीजे त्या कर्मफळाची आशा नकीजे
कर्म ब्रम्हार्पणा कीजे तें मत सात्विक उत्तम ६
नेमीक आम्हीं सन्यासी कर्म नलगे आम्हांसी
ब्रम्ह नेणतां त्यागी कर्मासी तो तामस त्याग पांडवा ७
काय-क्लेशास्तव कर्मत्यागी दुःख आलियाही कर्मत्यागी
तो राजस त्याग जाणिजे जगीं त्यागफळ तया कैसें ८
कार्याकारण नित्य नैमित्त यथायोग्य कर्म आचरत
फळाशा त्यागोनी कर्म त्यागित तो सात्विक त्याग पांडवा ९
व्यंगतेविना कर्म करी कुशळ यथाकाळें पुण्यक्षेत्रीं निर्मळ
अथवा नित्य नैमित्त फळ माझिया लाभार्थ जो पार्था १०
नाहीं देह-लोभ जया कचित् फळाशा नसे तया
कर्म ब्रम्हीं अर्पी भावार्थें यया तो त्याग सन्यास बोलिजे
अनिष्ट एकाचें इच्छुनी कर्म करी अथवा शरीर-लोभें परी
अथवा उभय फळें [illegible]नी तरी तो कचित् सन्यासी पार्था
पांचप्रकारें कर्मलक्षण तेंही तूज सांगतों पूर्ण
सांख्यशास्त्रीं केलें निरूपण तेमतें सर्व-कर्म-सिद्धि १३
एक कर्तृत्वाभिमानें कर्म करी एक देहलोभें तरी

एक अनिष्ट लोकांसरी एक देवप्रीत्यर्थ करी पार्था १४
कायिक वाचिक मानसिक कर्मे करिती जगीं लोक
एक नीतिमार्गे चालति देख एक विपरीत करी पंचप्रकारींचें १५
परी कार्यकारण ओळखितां मी हृदयीं आत्मा असे सर्वथा
ज्ञानी मज पाहोनी वर्तती पार्था मूर्ख-अज्ञानी नेणिजे १६
जया नाहीं कर्तृत्वाभिमान म्हणे कर्ता श्रीभगवान
तो जरी पावला काळें मरण कीर्तिजीवनीं तो ज्ञानी मुक्त १७
ज्ञान आणी ज्ञेय-परिज्ञान तिघांचेंही कर्म मुक्त पूर्ण
कर्तृत्वाभिमानें देहलोभें अनिष्ट गुण कर्मसंग्रह त्याचा १८
जो ज्ञानिया कर्म करी त्रिगुण भेद हे निर्धारीं
तयां गुणाची कवण परी ते विस्तारीं ऐक पार्था १९
सर्वभूतीं-भगवंत- समता जया संतकृपे प्राप्त
भक्त विभक्त नोळखे भेद तेथ तें ज्ञान सार्थक अर्जुना २०
ज्ञान प्राप्त झालें पूर्वपुण्यें परी कल्पना सांडिली नाहीं मनें
भेद पाहे भूतीं गुणागुणें तें ज्ञान राजस पांडवा २१
दावोनि योगियांचें चिन्ह पोशी रसना आणी शिश्न
वैराग्यविरहित अतत्त्वार्थवचन तें तामस ज्ञान भारथा २२
नित्यनेमें संगरहित काम-क्रोध- द्वेषविवर्जित
फळाशा न धरी विवेकवंत तें कर्म सात्विक अर्जुना २३
फळाशा कामना मनीं प्रयत्नें कर्म करी जनीं
देह-लोभातें स्मरोनी तें राजस कर्म पैं पार्था २४
परातें द्वेषें मारणें अथवा कारागारीं बंध करणें
आपणासी लाभ होणें ऐसें कर्म तें तामसी २५
मुक्तसंग जो सत्यवादी विचक्षण युक्त कार्य साधी
सिद्धि असिद्धि निर्विकार विकारबंधी तो सात्विककर्ता जाणिजे २६

भोगी कर्मफळ आशा लुब्ध प्राणी मारक ऐसा
हर्ष आपणा शोक परासी साचा इच्छूनि कर्ता तो राजस २७
अयुक्त कर्म सर्वदा करी अज्ञान-शठजनातें वरी
विषाद मनीं बहुकाळवरी दीर्घसूत्री तो तामस कर्ता २८
बुद्धी भेद आणी धृती ते तिनी गुण ऐक निश्चिती
दुर्गुण सांडावया क्षिती धनंजया तुजप्रती बोलतों २९
प्रवृत्ती मार्गे निघे निवृत्ती कार्यकारणीं भय निर्भय चित्तीं
बंधमोक्षासी उपाय चिंती ते बुद्धी पार्था सात्विकी ३०
कांहीं धर्म कांहीं अधर्म कांहीं कर्म कांहीं अकर्म
आपुलाची लोभ मने सुगम ते बुद्धि पार्था राजसी ३१
अधर्म तोची धर्म मानी धर्मशास्त्रीं धर्मनिरूपण नमनी
सर्वप्रकारें निष्ठुर करणी तो तामसबुद्धि अर्जुना ३२
धृतिविवेकें आवरी मन इंद्रियें ठेविलीं आवरोन
योगमार्गे मजएकाचें भजन ते सात्वीक धृती अव्यभिचारी ३३
लोभें देहाचिया धर्म करी कामसंकल्प अंतरीं
कर्मप्रसंगें फळ इच्छी शरीरीं ते वृत्ती पार्था राजसी ३४
स्वप्न-भय शोक-भय- विषाद मद मनीं ध्याय
द्वैत नतुटे दुर्बुद्धि नजाय ते वृती पार्था तामसी ३५
सुख नरातें त्रिविध परी तेंही ऐक अर्जुना निर्धारीं
अभ्यास केलिया ऐशापरी दुःखांतूनि संसारीजन सुटे ३६
प्रारंभीं केवळ विषाऐसें परिणाम अमृताहूनि आगळा दिसे
तें सात्विक सुख जाणावें तैसें जें संतप्रसादें आत्मरूपीं आलें ३७
विषय इंद्रियां भेटतां पूर्ण पहिलें तें सुख अमृतासमान
परिणामीं संसार-बंधन विषासमान तें राजस सुख ३८
परिणामीं ग्रास विषाहूनि कडू जैसें मत्स्यांसी आमिष गोडू

प्रमाद आलस्य निद्रेसी बहु रुदू तें तामसी सुरव अर्जुना ३९
सात्विक शुद्धसत्वें जीवन्मुक्त राजसां येराझार स्वर्गमृत्य
तांमसां पृथ्वीवरी योनी अनंत हे गुण निश्चित त्रिगुणाचे ४०
ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्र यांचे कोण गुण स्वभाव प्रसिद्ध
तेही ऐक म्हणे गोविंद अर्जुनातें आवडी ४१
शम- दमादी अष्टांग साधन तप शौच शांती आर्जव गहन
ज्ञान पावोनि व्हावें विज्ञान हें ब्राम्हण- कर्म अर्जुना ४२
शुचि तेजस्वी विवेकी शहाणा युद्ध नसोडी सांडितांही प्राणा
दानीं उदार ईश्वर-भावना तें सहज कर्म क्षत्रियांचें ४३
कष्टें करोनी शेत करणें गुरें रक्षोनी वणिज होणें
वैश्यकर्म हें जाणणें सेवा करणें पैं शूद्रें ४४
स्वकर्में निवडिलीं जयापरी जनीं वर्ततां ते सिद्धी पावे निर्द्धारीं
स्व- कर्म- सिद्धी केशियापरी म्हणसी तें ऐक अर्जुना ४५
एवढी भूतसृष्टी जाहाली ते मद्रूपीं विस्तारली
स्वकर्में चालाव्या म्या आज्ञा केली तैसेंचि चालतां ते निर्दोष४६
स्वधर्म श्रेय सांडोनि दुरी जो परधर्माचें आचरण करी
तेणें वेदाज्ञा- गळसरी तोडोनि नरकीं तो गेला ४७
यालागीं सहज वर्णकुळकर्म दुष्ट सांडी तोचि अधम
सर्वप्रकारें धूम्र निंद्य परी अग्नी तया नसोडी ४८
असक्तबुद्धी सांडी संसारविषयी जो संतप्रसादें जिताला निष्क्रिय विषयी
नैष्कर्म्यसिद्धिच्या लागल्या पाहीं तो परंपरा सन्यासी ब्रम्हीं गेला४९
जेणे मार्गे सिद्धि पावे ब्रम्हा तें तें तुज बोधिलें वर्म
तरी करोनी इंद्रियांसी नेम निष्ठा ज्ञानें भोगीं पार्था ५०
बुद्धीचे निंद्यविषय- त्यागीं विवेकीं मन नेमीं आत्ममार्गीं
शब्दादि विषयां त्यागीं काम्य- कल्पना- समवेत ५१

अवाच्य वाचेसी ये बहू बोलतां तेणें मनीं ज्ञानाभिमान वाढे सर्वथा
यालागीं मन लावीं अभ्यास-ध्यान-पंथा वैराग्य आश्रय करोनी ५२
अहंकारें बल दर्प स्पर्शो नये मनीं कामक्रोधादी पालावे दवडुनी
तो सूटला संसार-बंधनीं ब्रम्हसदनीं पाविजे ५३
ब्रम्ह पावोनी सुप्रसन्न शंका कांक्षा कैसी हे नाठवी मन
जया अनुभवीं सर्वांतरीं पाहे भगवान मद्भक्त मद्भजनें मज पावला
भक्ती माजी नकळे जना जेणें भक्ती मजमाजी येईल जाणा
तरी जो पावला तत्वज्ञान अर्जुना तो मग विशेषभक्त पुरा ५५
यालागीं सर्व कर्म जें करणें त्यामाजी फळत्यागें ममाश्रयें येणें
मग माजे प्रसादें पावणें शाश्वत पद पैं माजें ५६
तरी कायिक वाचिक मानसिक कर्म मज एकचित्तें अर्पावें देख
बुद्धी प्रबुद्धयोगीं मदाश्रयीं चोख राजसमान तो होय ५७
एकचित्तें आश्रइतां मातें तो मत्प्रसादें तरला भवाब्धीतें
क्वचित् अहंकार आलिया चित्तें जन्म मरण त्यातें सुटेना ५८
यालागीं अहंकार कर्तृत्व नकीजे केलिया संसार दुःख अनुभविजे
मिथ्याव्यवसायीं न धरिजे देहाभिमान मी कर्ता ५९
यास्तव स्वभावें जें जें आलें स्वकर्में चालतां बद्ध नव्हे वहिलें
कर्तृत्वामाजी जेणें अभिमान केलें तयाचें गेलें नरदेह वृथा ६०
ईश्वर सर्वभूतीं वसे तों तो नानासूत्रें खेळवीतसे
तयातें नेणोनी जग झालें पिसें जैसा शुक नळिके कवळितां ६१
यालागीं तुझिया हृदयस्थातें पार्था शरण जाईं तुं एकचित्तें
त्याचेनी प्रसादें परमशांतीतें शाश्वतरूपातें पावसी ६२
ऐसें ज्ञान म्यां तुज केलें गुह्याहुनी गुह्य कथिलें
जैसें तुझिया मनीं आलें तैसें करीं पांडवा ६३
सर्व गुह्य तुज सांगीतलें माझेनी मुखें त्वां ऐकिलें

तरी माझा इष्ट तुं होसी यहिलें यालागीं कथिलें तुझें हित ६४
मन-नेमेंसीं माझा भक्त होईं सर्वांतरीं मज नमस्कारी पईं
मज आश्रइतां तूतें पाहीं प्रीतिपूर्वक तुं प्रिय माझा ६५
यालागीं सर्व धर्म सांडीं मज एकाचे चरण जोडीं
सकळदोषां करोनी देशधडी मोक्ष गुडी लाविसी ६६
तरी हा उपदेश नेदीं कोणा तापसांविना माझिया भक्तीविना
अशोचां अनाचारियां खुणा नबोलें सर्वथा अर्जुना ६७
हें गुह्यामाजी गुह्य परम मद्भक्त पावती मज सम
होउनी माझे भक्ति नाहीं ज्या नेम त्यासी सर्व उपदेशीं ६८
यालागीं इतर मनुष्यांप्रती कचित् नबोलावी उपपत्ती
तुजविण प्रिय मज नाहीं क्षिती म्हणोनी निश्चिती तुज कथिलें
आधींच तुतें असे मी यालागीं धर्मसंवाद केला आम्हीं
ज्ञानयज्ञें तो रचिला मी तुझे स्वहित-इच्छेकारणें ७०
तरी श्रद्धावंताचे संगती जड मूढ जन हे श्लोक ऐकती
मननें तयां होय मुक्ती पुण्यप्राप्ती अनंता ७१
तरी किंचित तुवां यहिलें जें एकचित्तें ऐकिलें
तरी मोह अज्ञान नाशलें कीं राहिलें सांगें अर्जुना ७२
नाशला माझा अज्ञान-मोहो तुझेनी प्रसादें अच्युता पाहो
संदेहाविरहित झाला देहो तुझी आज्ञा वंदीन मस्तकीं ७३
इतुका वासुदेवें अर्जुनाप्रती संवाद केला निश्चितीं
तो ऐकतां मातें नृपती रोमांच उठिले सर्वांगीं ७४
व्यास सद्गुरु प्रसादेंकरुन गुह्य तें प्राप्त मजलागुन
जें योगेश्वर श्रीकृष्ण भगवान कथिलें स्वमुखें पार्थासी ७५
ऐसें ऐकें धृतराष्ट्रनृपती हा संवाद दुर्लभ क्षिती
केशवें अर्जुन-पुण्यास्तव निश्चिती प्रकट केला दीनोद्धारा ७६

तें एक ऐक बरव्या परी जें विश्वरूप दाविलें श्रीहरी
तो विस्मय काय निर्धारीं पुनःपुना अनुवादें ७७
जय येईल आपुलिया सुता ऐसें वाटे तुझिया चित्ता
जेथ योगेश्वर पार्थ धनुर्धर असतां विजयलक्ष्मी तेथ असे ७८
वैशंपायन म्हणे जन्मेजया श्रीकृष्णें कथिलें धनंजया
तें संजयें धृतराष्ट्रराया कथिलें तेंची तुजलागीं ७९
हें जो ऐकेल भक्तिपूर्वक किंवा वाचील प्रीतिपूर्वक
त्यासी ज्ञान होउनी देख पावेल मोक्ष श्रद्धेनें ८०
श्रीगुरु-प्रभु-विश्वंभर सुभानंत विनवी जोडून कर
श्रोत्यांसी म्हणे वारंवार ऐका सादर भीष्मपर्व ८१

अध्याय २४

संजय म्हणे धृतराष्ट्रराजया श्रीकृष्णें अर्जुना उपदेशूनियां
अर्जुनाचा मोह नेला विलया तया रणठाया तेसमयीं १
गीता हे भवानी सतेजा अष्टादशाध्याय तीच्या भुजा
बोध त्रिशूळ घेऊनि राजा दैत्य कुतर्क मर्दिले २
पार्थाचे हृदयीं मोह थोर हाचि माजला होता महिषासुर
बोध-शस्त्रें छेदुनी शिर पायाखालीं बैसविला ३
अर्जुनाचे हृदयीं अंधार पडला असतां निबिड घोर
तेथें सातशें श्लोक दिवाकर उदया पावले एकदांची ४
धृतराष्ट्राचा एक श्लोक दुर्योधनाचे नव देख
संजयाचे बत्तिस आणीक ऐसीं चारी पैं पार्थाचे ५
पांचशें चोऱ्याहात्तर सुरस ते स्वयें बोलिला जगन्निवास
एवं सातशतें गीता निःशेष महापुरुष उपासिती ६

गीता हे कामधेनु जाणा अर्जुनवत्सासी घातला प्रेमपान्हा
तेंच दुभतें संतजना परिपूर्ण अद्यापी ७
कीं गीता हे पदक अवधारा त्यावरी जोडिले हिरे अठरा
पार्थ प्राणसखा जाणोनी खरा कंठीं त्याचे घातलें ८
अष्टादश-पुराणाचें सार कीं अष्टादश पुराणें कोंदलीं द्रव्यें अपार
गीता-मंजुषेंत भरुनी कमळावर समर्पीत अर्जुनातें ९
साहा अध्याय कर्मकांड जाण अध्याय साहा पूर्ण उपासन
साहा अध्याय दिव्य ज्ञान त्रिकांड संपूर्ण वेद हा १०
असो अर्जुनासी ज्ञान अद्भुत गीता बोधूनि क्षीराब्धिजामात
निजरथावरी बैसविला स्वस्थ पुढें कथार्थ परिसिजे ११
वैशंपायन म्हणे जन्मेजयनृपती अर्जुन उपदेशूनि श्रीपती
पुढां कैसें केलें रणक्षिती तें तुं निश्चिती श्रवण करीं १२
धर्म रथाखालीं उतरोन शस्त्रें कवचें सर्व ठेवुन
दोनी हात जोडोन कौरव-सेनेंत चालिला १३
कौरव धर्मासी निंदिती क्षत्रियधर्मा टाकिलें म्हणती
जीवभयें शरण येती भीष्मालागीं वाटतें १४
चौघेही बंधु वेगें धांवती धर्माचे पाठिमागें
कौरवां आनंद सर्वांगें म्हणती बरें झालेंसे १५
दोनीं दळींचे राजे समस्त म्हणती काय झालें विपरीत
पांडव झाले शरणागत परम नीच कर्म हें १६
कौरवीं वस्त्र उडविलें वहिलें म्हणती पांडव शरण आले
तेव्हां वाद्य-घोष उगेची राहिले शब्द न बोले कोणी तेथें १७
कां पांडव गेले करजोडुन हें एक जाणे श्रीकृष्ण
इतर दोंहीं दळींचें वीर पूर्ण भ्रमण-चक्रीं पडियेले १८
असो भीष्माजवळी येउन पांडवीं अनुक्रमे वंदुन

पुढें बद्धांजळी उभा राहोन अजातशत्रु विनवीत १९
म्हणे जनक-जनका गुरुनायका निज-कुळ-वल्ली-पाळका
युद्ध करावया आम्हा सेवकां आज्ञा यावरी होय कीं २०
मग बोलिले देवव्रतें तुम्ही जरी नपुसतां येउनी मातें
तरी मी कोपोनी तुम्हातें पुसणार होतों निश्चयें २१
आतां तुम्हांसी मी प्रसन्न जय पावाल निश्चयेंकरून
तुम्हीं भिडावें निर्भय होउन समरागारीं आम्हांसीं २२
धर्म म्हणे जी निजविचार सर्वज्ञा सांगें वारंवार
भेटीस येईन मी साचार क्षणक्षणा महाराजा २३
तुजपासोनी सत्य आम्हासीं कैसा जय प्राप्त
भीष्म म्हणे हा वृत्तांत पुढें येईं तुज सांगेन २४
मग पितामह नमुन द्रोणाचे वंदिती चरण
कर जोडोनी स्तवन करिती प्रेमें आवडी २५
अर्जुन सद्गद होउनी भाळ ठेविलें द्रोण-चरणीं
म्हणे गुरुवर्या समरंगणीं तुज मी कैसें युद्ध करुं २६
या शरिराच्या पादुका करुन तुझे चरणीं लेवविल्या पूर्ण
तरी तुझे उपकारा नव्हे उत्तीर्ण कधींही निश्चयें गुरुवर्या २७
तुझिया उपकारें दाटलों फार कैसे सोडुं मी तुजवरी शर
द्रोण म्हणे धर्मयुद्ध साचार करितां दोष कदां नसे २८
तुम्हासी जय होईल प्राप्त कौरव क्षय पावती समस्त
तुम्हीं आरंभीं येऊनि भेटलेत इतुकेन तृप्त मी असें २९
जिकडे आहे वैकुंठ-विलासी तिकडेच जय यश निर्दोषी
धर्मा तुझें मानस इच्छी तें मी पुरवीन जाणपां ३०
तरी धर्म म्हणे आम्हांसी जय तुज पासूनि कैसा प्राप्त होय
मग संतोषोनी द्रोणाचार्य धर्म सांगे शोयटींचें ३१

मजसीं अर्जुनावांचोनी भिडेसा नसे समरंगणीं
सेवटीं महामुनेश्वर येवोनी माझिये कर्णी सांगतील ३२
तद्बोध कर्णीं ऐकोनी शस्त्रें माझीं मीचि ठेवुनी
योगदीक्षा आकळोनी मी जाईन निजधामा ३३
कृपाचार्य मनें सुप्रसन्न म्हणे तुम्हांसी होय जय कल्याण
मी चिरंजीवी मज नाहीं मरण युद्ध निर्वाण करा तुम्हीं ३४
तुम्हांसी जय हो प्राप्त म्हणतां तोषले पंडुसुत
मग गुरुसी पुसुनी शारद्वत वंदोनी प्रेमें स्तविला ३५
मग कर्णशल्यासी जाणा भेटले पांडव पांचहीजण
धर्म बोले कर जोडुन नेमवचन रक्षावया ३६
कर्णाचें सारथ्य करोनी तेज भंग करावें क्षणक्षणीं
शल्यें अवश्य म्हणोनी आज्ञा देता पैं झाला ३७
मग स्वदळांत येउन रथारूढ झाले पांचहीजण
कीं ते पंच चंडकीर्ण कृष्ण-कृपांबरीं उगवले ३८
कृष्णकृपेनें बळाद्भुत दिसती पांडव समर्थ
कवचें अळंकार-मंडित, सिद्ध झाले दळभारें ३९
तेव्हां रणतुरांची घायी लागली एकेचि वेळे दोहींदळीं
त्यांत भीमें हाक फोडिली भयें दचकला बळी[1] तेव्हां ४०
पांच पांडव आणी वनमाळी यांहीं वाहटिले शंख बळीं
दोहींदळीं वीरांच्या हाकेतळीं डोलों लागली कुंभिनी ४१
महारथी कांपले सर्वच गजाश्व करिती मूत्र
त्रिभुवन कांपलें सर्वत्र म्हणे कृतांत दुसरा हा ४२
चपळा चपळत्वें धावे परम तैसा परदळीं प्रवेशे भीम
कीं असंख्य-पापांवरी नाम श्रीकृष्णाचें एक जैसें ४३

---

१ पाताळांतील राजा.

की असंख्य-दंदशूकांसी[1] विहंगम-नायक की अजाभारीं प्रवेशे निर्भय वृक
तैसा प्रवेशतां कौरवसैन्यीं देख म्हणती कृतांत दुसरा हा ४४
तंव दुर्योधनादी बंधु समग्र शतही धांवले महावीर
अपार सोडिती महाशर भीमावरी एकसरें ४५
तितुक्यांचेही बाण छेदोनि पाडी भीमसेन
शर शरांसी होतां घर्षण होय कृशानवृष्टी तेथें ४६
तंव महाराज तो देवव्रत सर्वांत श्रेष्ठ रणपंडित
तेणें लक्षोनी वीर पार्थ शर सोडित धांविनला ४७
मेरु मंदार करिती चूर्ण ऐसे भीष्माचे तीक्ष्ण बाण
ते अर्जुनें समरीं सोसून सोडी आपण चपळत्वें ४८
प्रळयशर पार्थाचे पाहीं खडतरले गंगात्मजाच्या हृदयीं
परी कंपायमान सर्वथाही शरीर त्याचें नझालें ४९
सात्यकी कृतवर्मा दोघेजण युद्ध करिते झाले निर्वाण
बृहद्बळ आणी अभिमन्य भीडती जाण समरभूमीं ५०
दुर्योधन आणी भीम घोर करिती संग्राम.
दुराधर्ष सहदेव परम भीडती निःसीम समरभूमी ५१
दुर्मुखावरी नकुळ धर्मावरी धांविनला शल्य
धृष्टद्युम्न गुरु द्रोण चपळ युद्ध करिती अतिनिकुरें ५२
शंखनामा विराटसुत तेणें पाचारिला सोमदत्त
बाल्हिक आणी धृष्टकेत शिशुपाळाचा पुत्र तो ५३
अलंबुष घटोत्कच पाहीं असुर दोघे भिडती शंका नाहीं
शिखंडी द्रौणी लवलाहीं शर सोडिती अतिवेगें ५४
विराट आणी भगदत्त बृहत्क्षत्र गौतमसुत
द्रुपद आणी जयद्रथ निकुरेंकरोनी भीडती ५५

---

[1] असंख्यसर्पांसी.

श्रुतसोम आणी विकर्ण सुशर्मा आणी चेकितान
शकुनी प्रतिविंध्य दोघेजण सुदक्षण श्रुतकर्मी ५६
श्रुतायुध इरावान भीडती सतेज विंदअनुविंदावरी कुंतिभोज
पंच बंधु कैकयराज त्रिगर्तावरी लोटले ५७
वीरबाहू आणी उत्तर चेदिराज उलूक शकुनिपुत्र
ऐसें द्वंद्वयुद्ध सहस्त्र एक प्रहर युद्ध झालें ५८
सुर विमानीं पाहती एकाचे रथ एक छेदिती
उसणें परस्परें फेडिती वाद्यें वाजविती दोहीं दळीं ५९
परस्परें मारिती सारथी सर्वांचि हृदयीं शर भेदिती
तूणीर सायकासनें क्षिती वरी पाडिती ध्वजातें ६०
भारथीयुद्ध अद्भुत पाहीं त्यास उपमा कोठेंची नाहीं
ऐसे वीर निर्वाणघायीं कोठें नाहीं झुजले ६१
बाणजाळ पसरलें अमूप तेणें झांकला आकाश-मंडप
परम धीट त्यांसी चळकंप हिमज्वरें व्यापिलें ६२
वीर विदेह होउनी रणांगणीं भीडती बाणीं
सुहृद माया पुत्र पौत्र मनीं सेवक धणी हें नाठवेची ६३
देहाचें स्मरण नाहीं त्यांप्रती म्हणोनी वीरांसी समरीं मुक्ती
पूर्वापार बोलिजे पंडितीं अश्व न्हेति रथ रिते ६४
थोर मांडली रणधुमाळी रिक्त कुंजर धांवती दळीं
ध्वज अपार पडिले भूतळीं शस्त्रें रितीं निधारें ६५
शस्त्रें नग्न पडिलीं अपार वीरांचे पसरले अळंकार
जैसा उदयाचळावरी सहस्त्रकर तेवीं गंगाकुमर दिसतसे ६६
पंचपताकीं शोभे रथ महारथी पाठीसी अपरिमित
अखंड बाण तेव्हां वर्षत खिळिती पांडव-सैन्यातें ६७
बहुत वीरांची शस्त्रें छेदोनी पाडिलीं क्षणमात्रें

तंव श्रीरंग-भगिनीपुत्रें केलें धांवणें सत्वर ६८
तो केवळ प्रतिअर्जुन दोहीं हातांचें शरसंधान
शतबाणीं गंगानंदन भेदिला तेव्हां समरंगणीं ६९
कृतवर्मा खिळिला नवबाणीं तैसाचि शल्य खिळिला तेचक्षणीं
सारथियांचीं शिरें धरणी सहस्त्रावधी पाडिलीं ७०
हस्तलाघव देखोनी वीर सर्व डोलविती मूर्ध्नी
सव्य तर्जनी उंचलोनी धन्य शूर सर्व म्हणती ७१
मग सर्व वीर मिळोन सौभद्रावरी टाकिती बाण
तितुक्यांचेंही संधान टाकी छेदुन क्षणमात्रें ७२
आणीक घालोनी बाणजाळ खिळिलें सर्व कौरवदळ
मग तो भीष्म केवळ काळ कोपला प्रळयानळा ऐसा ७३
घालोनियां निर्वाण बाणु सर्वांगीं खिळिला अभिमन्यु
कठीण देखोनी दाहाजणु महारथी धांवले ७४
दळासहीत धांवला विराट भीमें हाक दीधली अचाट
बाण वर्षती सघट[1] भीष्मावरी तेकाळीं ७५
तिनींबाणीं भीमसेन भेदिता झाला गंगानंदन
शल्य गजावरी बैसोन उत्तरावरी धाविनला ७६
उत्तर सावध होउनी सवेग मारिले शल्याचे रथ तुरंग
भीमें बाणजाळ सवेग शल्यावरी घातलें ७७
शल्यें टाकिली दिव्य शक्ती उत्तर मूर्छित पाडिला क्षिती
उत्तराचा चपळ हस्ती बाणघायें मारिला ७८
भीष्मांचे लागले नाहींत बाण ऐसा उरला नाहींच कोण
जैसे मयूर पिछें पसरुन तैसे वीर सर्व दीसती ७९
श्वेतनामा विराटपुत्र तो प्रळययोद्धा परम अद्भुत

१ सगळे.

तेणें युद्ध अपरिमित भीष्मासी केलें तेकाळीं ८०
एकाच दिवसीं संपूर्ण सेना आटीत गंगानंदन
परी श्वेतें युद्ध निर्वाण करुनी भीष्म आवरिला ८१
श्वेतें बहुत आगळें दाविलें शतही कौरव जर्जर केले
पळुं लागलीं शत्रुकुळें पाठी देउनी रणभूमीं ८२
सर्वेंची श्वेत परतोन शतबाणीं खिळिला गंगानंदन
भीष्मेंही शर टाकोन सर्वांगीं तो खिळिला ८३
परी तो दांडगा वीर तेक्षणीं ननिघे कदां समरींहूनी
तेणें भीष्माचें चाप छेदुनी दाहावेळा टांकिलें ८४
भीष्माचा ध्वज सारथी श्वेतें छेदिला त्वरितगती
हाहाकार कौरव करिती वाजवीत जयवाद्यें पांडव ८५
मग दुर्योधनें ते अवसरीं सर्व सेना प्रेरिली तयावरी
श्वेतें ख्याती केली समरीं सर्व शरीं खिळिले ८६
पांडव माथा डोलविती धन्य विराटपुत्र मानिती
शरजाळीं भीष्माप्रती त्रासिलें त्याणें पराक्रमें ८७
मग प्रळयीं खवळे कृतांत तैसा धांविंनला शांतनुसुत
घोडे सारथी ध्वज रथ भीष्में छेदोनी पाडिले ८८
धरणीवरी आला श्वेत शक्ती घेउनी हस्तीं त्वरित
तीक्ष्ण बाण-जाळ वर्षत धांवला श्वेत भीष्मावरी ८९
बळें सोडिली शक्ती अनिवार वाटे भीष्माप्रती
मग नवांगईं निश्चिती छेदोनी क्षिती टांकिली ९०
श्वेत धांविनला गदा घेउन केला भीष्माचा रथ चूर्ण
सारथी तुरंग संहारुन महावीरें टाकिले ९१
धरणीवरी गंगाकुमर धांविनले कौरवांचे भार
दुसरे रथीं सत्वर शांतनुज आरूढे ९२

तंव श्वेतवीरें घेऊनि खड्ग भीष्मरथीं चढतां सवेग
हातींचें चाप सुरंग एकाच घायें तोडिलें ९३
मग भार्गवदत्त बाण नूतन-चापावरी लावुन
काळदंडा ऐसा सोडुन गंगात्मजें दीधला ९४
तेणें श्वेताचें हृदय भेदुन गेला पृथ्वीतळ फोडुन
जैसा सूर्य पावे अस्तमान तैसा श्वेत रणीं पडियेला ९५
तव श्वेताचा बंधु शंखवीर तेणें पाचारिला गंगाकुमर
चारी घटिका घोरांदर युद्ध त्याणें माजविलें ९६
द्रुपदाचें सैन्य तेक्षणीं भीष्में आटिलें निर्वाणबाणीं
माध्यान्हींचा तीव्र तरणी तैसा गंगात्मज दिसे ९७
रवी गेला अस्तमानास ऐसा झाला पूर्ण दिवस
वाजविती वाद्यघोष दळें परतलीं स्वस्थाना ९८
ऐसें राया रणासीं जन्मेजया परियेसीं
संजयें कथिलें धृतराष्ट्रासीं तेंचि मी तुजसीं कथियेलें ९९
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर सुधानंत याचा किंकर
श्रोतयांसी विनवी कर- जोडोनियां श्रवणासी. १००
इतिश्रीमन्महा भारत भीष्मपर्व व्यासोद्दीत
श्रवणमुखें जो प्राशित आवडी तरत भवपार १०१

अध्याय २५

धर्म आपुल्या शिबिरांत बैसला जावोनि चिंताक्रांत
श्रीरंगाप्रती बोलत विचार कैसा करावा १
भीष्मास समरीं जिंकी ऐसा वीर नाहीं त्रिलोकीं
आमुचे राजे सर्व पर्यंकीं पहुडवील समरीं हा भीष्म २

माझिया बंधूचा प्राण भीष्म घेईल नलगतां क्षण
हरी मज नलगे राज्यासन मी करीन वनवास ३
मग बोले वैकुंठनायक धर्मा तुं कदा नकरीं शोक
तुझे बंधु आणी हे नृपनायक प्रळय उद्‌ईक करितील ४
ऐसें बोलतां रजनी सरली दोहींदळीं सत्कर्मे सारिलीं
दाट वाद्यांची घायी लागली सेना लोटली समरंगणी ५
दुर्योधन म्हणे गंगानंदना तुम्हीं काल आटिली सेना
तरी सतेज पाहातां नयना अधिकाधिक दिसतसे ६
मकरविभू रचिला कौरववीरीं धृष्टद्युम्न क्रौंचविभू करी
शंख वाहटिले तेव्हां थरारी पृथ्वीतळ तेधवां ७
पांचजन्य देवदत्त वाजवी पार्थ मदनतात
अनंतविजय सत्य युधिष्ठिरें वाहटिला ८
भीमकर्मा वृकोदरें सुघोष मणिपुष्पक माद्रीकुमरें
दुमदुमिलीं दिशांचीं अंतरें एक हाक गाजली ९
प्रळयीं खवळे जैसा कृतांत विश्व भक्षूं पाहे क्षुधित
तैसा भीष्म देखुनी पार्थ म्हणे ऐकें जगदीशा १०
लोटीं वेगें स्यंदन म्हणतांचि लोटी जगजीवन
तंव पवनास मागें टाकोन रथ आला त्वरेनें ११
अर्जुन आणी गंगाकुमर उभे राहिले रणीं समोर
कीं ते मेरु आणी मंदार नातरी रमा कीं उमावर १२
भीष्में योटिलें सायकासन सोडिले सत्याहात्तर बाण
तंव गांडीव सजउनी अर्जुन उडविले बाण वरिच्यावरी १३
शतबाणीं गंगानंदन पार्थे ताडिला नलगतां क्षण
तंव द्रोणें पंचवीस मार्गण पार्थावरी टाकिले १४
दुर्योधनें चौसष्टी बाण पार्थावरी दीधले सोडुन

शतार्धबाणीं गौतमनंदन   भेदिता झाला सक्रोधें   १५
पार्थे त्याचिये द्विगुणी   सायक सोडिले तेक्षणीं
तितुकेहि खिळिले समरंगणीं   पराक्रमें करोनियां   १६
सर्वेचि भीष्मावरी ऐंशीं शर   टांकी क्रोधें सुभद्रावर
तेणें विकळ गंगाकुमर   घटिका एक पैं झाला   १७
भीष्म मूर्छित जाणोन   कौरव-सेनेंत पातला अर्जुन
जैसे असंख्य भोगी देखोन   अरुणाऽनुज संहारी   १८
लक्ष वीर समरंगणीं   पार्थे मारिले तयेक्षणीं
धडमुंडांकीत रणमेदिनी   झांकोनि गेली दिसेना   १९
पार्थे वीरांची लाखोली   भूलिंगासी समर्पिली
भीष्माप्रती तयेवेळीं   दुर्योधन बोलतसे   २०
बहूत माजला अर्जुन   पृतना टांकिली संहारुन
तुम्हानिमित्तें वीर कर्ण   नेम करोनी बैसला   २१
काय कौतुक पहातां येथ   आजी समरीं मारावा पार्थ
मग भीष्में लोटिला रथ   उभय कृष्ण लक्षोनी   २२
नव-बाणीं करुनी पार्थ   भेदिता झाला गंगासुत
सवेंची शतबाणीं रणपंडित   भेदिता झाला भीष्मातें   २३
श्रीरंगाचे हृदयीं तीन बाण   भीष्में भेदिले दारुण
पार्थे भीष्म-सारथी लक्षोन   सत्तरबाणीं खिळियेला   २४
हस्तलाघव दावी गंगानंदन   त्याहूनि विशेष करी अर्जुन
इकडे द्रोण धृष्टद्युम्न   नाहीं भ्याला तयासी   २५
निर्वाणींचा एक बाण   द्रोणें सोडिला जैसा चंडकीर्ण
परी अग्निगर्भी धृष्टद्युम्न   नाहीं म्हणुन भ्यालासे   २६
बाण येती जेवीं कृतांत   परी तेणें तोडिले अकस्मात
अरुणानुज जैसा खंडित   अंतराळ व्याळातें   २७

वीर म्हणती धन्य धन्य प्रतापी वीर धृष्टद्युम्न
यावरी पांचाळें शक्ती घेउन द्रोणावरी सोडिली २८
द्रोणें दिव्य शर सोडोनी शक्ती खंडोनी पाडिली धरणी
सर्वांग भेदिलें बाणीं मयूराऐसे दीसती २९
कळिंगदेशींचा नृपनाथ नाम तयाचें केतुमंत
भीमासीं युद्ध अद्भुत तेणें केलें तेधवां ३०
अश्वावरी बैसोन भीमावरी सोडी बाण
त्यासी वृकोदरें गदा भंवडुन मृत्युठायासी धाडिला ३१
त्याचें नाम चक्रवीर भीमें केला तयाचा संहार
असिलता घेवोनी वृकोदर कौरवभारीं मिसळला ३२
चहूंकडोनी बाणाचा पूर भीमावरी येत अपार
असिलतेनें वृकोदर तोडोनि पाडी सर्वही ३३
कळिंगाचा दुसरा सुत नाम तयाचें भानुमंत
शलभ विजूशीं धरूं धांवत तैसा लोटला भीमावरी ३४
भीमाकरींची असिलता झळके जैसी विद्युल्लता
एकाच घायें भानुमंता यमसदना धाडिला ३५
कळिंगाचा तिसरा सुत शतायुनामा वीर धांवत
मानोनियां थोर बस्त[1] महाव्याघ्रावरी पडियेला ३६
जैसा मृद्घट होय चूर्ण तेवीं भीमें मारिला नलगतां क्षण
शेवटीं कळिंग आपण उसणें घ्यावया धांविनला ३७
वृकोदराचा मार अनिवार उडविलें कळिंगाचें शिर
भेदीत गेलें अंबर कौरव पाहती ऊर्ध्वमुखें ३८
दोनीसहस्त्र हस्ती सातशत महारथी
कळिंगाचे रणपंथीं संहारिले भीमसेनें ३९

1 बोकड.

तैसीच धृतराष्ट्रीय वाहिनी[1] धृष्टद्युम्नें संहारिली तेक्षणीं
तें भीष्मवीरें देखोनी बाण वर्षत धांविन्नला ४०
भीष्मावरी शक्ती भीमें टाकिली अवचितीं
ते तत्काळ छेदोनी क्षिती देवव्रतें टाकिली ४१
अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नु युद्ध करिती अतिनिर्वाणु
त्याची पाठी राखत अभिमन्यु बाण वर्षतु ऊठिला ४२
महावीर तेक्षणीं सौभद्रें खिळिले समरंगणीं
दुर्योधन पुत्र येवोनी लक्षुमण पुढें पातला ४३
जैसें मूर्खाचें वाजाळ समस्त एके वचनें छेदी पंडित
तैसे लक्षुमणाचे शर समस्त एकेंच शरें तोडिले ४४
सौभद्रासीं सकळीं वेढिलें तें कपिध्वजें दुरुनी देखिलें
तेव्हां कपिवरध्वजें तेवेळे स्यंदन वेगें पीटिला ४५
मग अभिमन्यें निर्वाणबाणीं लक्ष्मण मूर्छित पाडिला धरणीं
तें सुयोधनें देखोनीं सैन्यासहित धांविन्नला ४६
वीज पडे जैसी पर्वतीं तैसा कौरवांत आला सुभद्रापती
तितुकेही वीर शरपंथीं जर्जर केले पराक्रमें ४७
सूर्यमंडळा पर्यंत धुळोरा दाटला तेथ
कौरवभार पळत पार्थभयेंकरूनियां ४८
रणभूमी माजली बहुत थोर रिते धांवती कुंजर
मोकळे रथ अपार गगनमार्गें झुगारिती ४९
शस्त्रांसहित हस्त अपार पडिले भूषण-मंडित
किरीट-कुंडलांसहित शिरें पडिलीं गणीत नसे ५०
ब्रीदांसहित पडिले चरण हातीं अंकुश घेउन
गज आकर्षक मारोन चौंहीकडे पाडिले ५१
वाग्दोरे घेउनी हातीं स्वार पडिले बहुत क्षिती

[1] सेना.

भीष्म म्हणे द्रोणाप्रती धन्य जगती वीर पार्थ ५२
सूर्य पावला अस्तमान संपूर्ण झाला द्वितीय दिन
आपुल्याले सिबिरांलागुन जातीं झालीं दोनी दळें ५३
संजय म्हणे धृतराष्ट्रराया आजी घडलें ऐसें रणठाया
वैशंपायन सांगे जन्मेजया सादरें ऐकें पुढिलार्थ ५४
श्रीगुरु-प्रभुविश्वंभर सुभानंत विनवी वारंवार
श्रोतयांसी म्हणे सादर श्रवणासी आदर करिजे ५५
इती श्री मन्महाभारत श्रीव्यास-मुखोद्गीत
भीष्मपर्व रसिकाद्भुत श्रवणद्वारीं प्राशिजे ५६

अध्याय २६

वैशंपायन म्हणे जन्मेजया संजयें कथिलें धृतराष्ट्रराया
द्वितीय दिवसीं रणठाया कथिलें तेंची श्रवण करीं १
येरे दिवसीं सूर्योदयासी सत्कर्मे सारुनी युद्धासी
दोनी सेना रणभूमीसी वाद्य गजरें पातले २
पांडवसैन्यासी रक्षक पार्थवीर पार्थासी रक्षक जगदीश्वर
मांडलें युद्धाचें घनचक्र शिरें अपार पडती ३
सात्यकी आणी शकुनी भीडती तेव्हां रणमेदिनी
तंव कपीनें विरथ करुनी रणाहूनी पळविला ४
भीमसेनावरी सुयोधन उठिला वर्षत वज्रबाण
तों घटोत्कच गदा घेउन भीमासि साह्य जाहाला ५
एक काळ एक कृतांत तैसे भीम आणी हिडिंबासुत
कौरवदळाचा निप्पात केला बहूत तेक्षणीं ६
तंव भीष्मासी हिणावी दुर्योधन तुं वीरांमाजी सहस्त्रकीर्ण

पांडवांचीं मुलें येउन तुज शरीं जर्जर करिताती ७
तुझे मनीं त्यांचें कल्याण व्हावें तें मी जाणे पूर्ण
प्रतिज्ञा करोनि वीर कर्ण राहिला पुढें नयेची ८
भीष्म म्हणे पूर्वी समस्त तुज म्या कथुनी केलें श्रुत
पांडव वीर अति समर्थ कळिकाळासी नाटोपती ९
तरी मी आजी निर्वाण पाहें नयनीं युद्ध करीन
म्हणोनी महावीरें स्यंदन पांडवसैन्यीं लोटिला १०
पांडव- चमूचा संहार भीष्में केला अपार
फुलले किंशुक तरुवर तैसे वीर दीसती ११
परम चपळ देवव्रत क्षणांत पूर्वे जाय रथ
सवेंची पश्चिमेसी जात त्रुटी न मात्र वाजतां १२
क्षणांत दक्षिणे गमन क्षणांत उत्तरेसी गमन
अलातचक्रवत् फिरे स्यंदन पांडवदळीं लोटला १३
पांडव-चमूचा संहार भीष्में केला अपार
श्येनपक्षी जैसा फिरे अंतर तैसा रहंवर जाय त्वरें १४
चातुरंग दळ अपार संहारीत भीष्मवीर
रण माजलें घोरांदर तेदिवसीं परियेसा १५
तें देखून कृष्णार्जुन म्हणती धन्य वीर गंगानंदन
धांडोळितां त्रिभुवन ऐसा शूर दुजा नसे १६
श्रीरंग म्हणे अर्जुना भीष्में आटिली सर्व सेना
वेग करीं युद्ध-कंदना ऐसें समरंगणीं बोलिले १७
कृष्ण म्हणे श्रीकृष्णा आतां प्रेरीं सत्वर स्यंदना
तंव निमिष्य नलगतां जाणा अर्जुनें केलें अद्भुत १८
लघुलाघव हस्तवेग जाण दावी भीष्माहूनी दशगुण
हरी म्हणे पार्था स्यंदन चालवितों पाहें कैसा १९

१ पळस.

पार्थे सोडिला आर्दी बाण मग श्रीरंगें प्रेरिला स्यंदन
बाणास मार्गे टाकोन रथ गेला त्वरेनें २०
सवेंचि परतविला रहंवर तंव येऊनि पडला पुढें शर
अर्जुन स्तवन करी अपार म्हणे पार नकरवे तुझा २१
स्वामी सर्वज्ञा श्रीकरधरा अश्वांमाजी हे कैंची त्वरा
विश्वव्यापका त्रिभुवनेश्वरा गती समया तुझ्याच कीं २२
ऐसा नरवीरें बाण टाकोन छेदिलें भीष्माचें सायकासन
भीष्म म्हणे पार्था धन्यधन्य तुज देखोनी तोषलों २३
माध्यान्हींचा चंडकीर्ण तैसा दिसे तीव्र अर्जुन
भीष्म म्हणे निर्वाण तुझें आजी मजसवें २४
त्यादिवसीं भीष्में अर्जुनासी झांकोनि बाणें सैन्यासी
अमित वीर धरणीसी गतप्राण पाडिले २५
हें देखोनि दुर्योधन म्हणे धन्य गंगानंदन
म्हणे ताता निष्पांडव संपूर्ण मही केल्या आपुली २६
बोलोनि ऐसें दुर्योधन सोडी पांडव-सैन्यीं निर्वाणबाण
तें देखोनि भीमसेन पंचाननापरी धांवला २७
प्रळयीं खवळे जैसा कृतांत तैसा दिसे वायुसूत
करोनी सिंहगर्जना अद्भुत लोटला निःसीम कौरवीं २८
कौरव रथारूढ होउनी सेनासुरवीं आले धाकोनी
दुरोनि देखती भीम नयनीं प्रळयरुद्रा सारिखा २९
द्रोण म्हणे कौरवांतें कां जातां रे मरायातें
क्षणें भीमाचे गदाघातें कुबुद्धी मृत्यु पावाल ३०
ऐसा द्रोणाचार्य बोलिला तंव भीम सन्मुख पातला
कौरव-समुदाय सर्वही भ्याला आड जाती भीष्माच्या ३१
भीमासी आवेश अद्भुत मोडी शतानुशत रथ

सैन्य पाडिताझाला असंख्यात कौरवांचें गदाघातें ३२
बाणें ताडिले विकळ वीर हें देखूनि गंगाकुमर
भीमासी तो बाण प्रखर मारितां पार्थ आला तेथें ३३
पार्थे भीष्माचे बाण उडविले नलगतां क्षण
भीष्म म्हणे पार्थालागुन साहसी संधान केवीं माझें ३४
तूं पृथेचें बाळक अज्ञान तुज जरी साह्य जगजीवन
तरी म्या जिंकिला भृगुनंदन क्षत्रियांतक प्रतापी ३५
ऐसें असतां गांधारासी संकल्प करुनीयां युद्धासी
तुज मित्र तो हृषीकेशी तेणें तुम्हासी चाळविलें ३६
जरी तो नकरीं युद्ध म्हणे तरी श्रीकृष्णसख्या ऐकें निर्धारीं
अरे मी धरवीन शस्त्र हरी नातरी तुझी उरी उरे कैसी ३७
श्रीकृष्ण नधरी शस्त्र जरी तरी वांचसी रणीं कैसेपरी
नेणसी भीष्मबाणाची थोरी तुं अज्ञानपणें अर्जुना ३८
पार्थ बोले कर जोडुन सख्यापासीं जनार्दन
तुम्ही नव धर्म-नीति-वर्तन हा विचार कां नेणा ३९
राज्य हारविलें कपटद्यूतीं सभेसी गांजिली द्रौपदी सती
तिसी नग्न करितां धर्मनीती तुम्ही त्यासी नकथिली ४०
तेव्हां लज्जा रक्षिली कवणें वस्त्रे पुरविलीं नानावर्णे
मध्यरात्रीसी असतां वनें दुर्वास आला भोजना ४१
तयासी देवोनियां भोजन तृप्त कर्ता जनार्दन
तैसा या संकटीं भगवान प्राण-संरक्षणा करील ४२
तुम्हीं केली आमुची उपेक्षा परी तो भार पडला जगदीशा
ऐसें बोलोनी अर्जुनें सरीसा अमित सैन्य पाडिलें ४३
तों इकडे भीमसेन करीत कुंजरांचें हनन
सवें भिरकावितां गगन वायुचक्रीं ते पडती ४४

तंव द्रोण म्हणे भीमासी साहें माझिया सायकांसी
शतबाणीं भीमसेनासी ताडितां धृष्टद्युम्न पातला ४५
भीमावरी बाण येउं सरले ते धृष्टद्युम्नें देखत पाहिले
वरच्यावरी छेदिले पाडिले जैसे गरुडें अही ४६
द्रोणाचार्यें संधान केलें तें धृष्टद्युम्नें पाहिलें
तें खंडितांची वहिलें द्रोणाचार्य कोपला ४७
मग शत बाण धृष्टद्युम्नावरी टाकितां बाणें बाण निवारी
मग धृष्टद्युम्नें दाहाबाण उरीं आचार्याच्या मारिले ४८
द्रोणासीं धृष्टद्युम्नकरें मरण तत्काळ विसरला देह-स्मरण
म्हणे मांडलें निर्वाण रथ माघारें फिरविला ४९
तो इच्छामरणी वीर यालागींच धरिलासे धीर
तव पावला वृकोदर गदा तुळीत सत्वरां ५०
हाणीतला गदाघात वारु-सारथियां निष्पात
तव अश्वत्थामा अती त्वरित बाण सोडित पातला ५१
इतकियांत सूर्यासी अस्तमान तृतीय दिन झाला संपूर्ण
वाद्यगजरें सर्व सैन्य सर्वही शिबिरा पातले ५२
रात्री झालिया कुरुक्षेत्रीं हनुमंत नेमें जाय लंकापुरीं
त्याप्रती पुसे मंदोदरी काय पृथ्वीवरी होतसे ५३
बिभीषणें करूनि नमन कपीसी दिधलें उत्तमासन
म्हणे भूमीवरी नाद उठे गहन कोठें काय होतसे ५४
मारुती म्हणे धराभार फेडावया श्रीयदुवीर
अवतरला यादवेंद्र नरावतार अर्जुन ५५
कौरव ते धृतराष्ट्रकुमर दुर्योधन कलीचा तो अवतार
पांडव ते पंडुचे पवित्र धर्म-भीमादी पांच पैं ५६
राजविभागीं पितृव्य-बंधु युद्धाचा झाला संबंधु

पांडवां साह्य श्रीगोविंदु भूभार हरवी त्यांकरीं ५७
त्रेतायुगीं श्रीरामचंद्र तोची द्वापारीं यादवेंद्र
पार्थ जो तो पंडुकुमर नर नारायण दोघे हे ५८
तयां युद्ध होत निश्चितें सेतुपणीं जिंकिलें मज पार्थे
श्रीकृष्णें नेमुनी मातें बैसविलें ध्वजातें रथावरी ५९
संग्राम- समयीं मुरारी अर्जुनाचें सारथ्य करी
शंख आस्फुरी श्रीहरी आणी धनंजय वाजवी ६०
तेणे नादें गर्जे गगन भूकंप होत थरथरोन
श्रीकृष्णें तुम्हासी आज्ञावचन सांगीतलें मजप्रती असे ६१
कौरवांचें सैन्य बहुत पांडवांचें स्वल्प तेथ
यालागीं तुम्हासी दळ किंचित साह्यासी पाठवावें म्हणोनी ६२
ऐकोनी हनुमंताचें वचन मंदोदरी पुसे कौरवा किती सैन्य
येर म्हणे अकराक्षोणी पूर्ण पांडवांतें सात क्षोणी ६३
ऐकोनी हांसे मंदोदरी अठराक्षोणी जया वाजंतरी
इतर सैन्याची कोण गणती करी त्या रावणासी रामें वधियेला ६४
तरी राम तोची श्रीकृष्ण द्वापारीं अवतरला नारायण
अकराक्षोणींची आंगवण एवढी काय नरनारायणा ६५
इतुकियांत प्रातःकाळ झाला हनुमंत कुरुक्षेत्रीं आला
तो इकडे दोनीसेनेला सिद्ध करिती सैनिक ६६
द्वितीयदिनीं ऐसें वर्तलें संजयें धृतराष्ट्रासी कथिलें
वैशंपायन म्हणे सादरें बहिलें जन्मेजया परियेसीं ६७
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर श्रोतयांसी जोडोनी कर
सुभानंत विनवी निरंतर व्हावें सादर श्रवणासी ६८
इती श्रीभीष्मपर्व पुण्यवंत महाभारत व्यासविरचित
ऐकतां एकभावें निश्चित तरती बहूत जड मूढ ६९

---

१ वाजवी.

अध्याय २७

संजय म्हणे धृतराष्ट्रासी चतुर्थदिवसीं रणभूमीसी
दिवाकर येतां उदयासी हनुमंत आला कुरुक्षेत्रा १
जन्मेजया राजेंद्रा गुणी वैशंपायन म्हणे ऐक श्रवणीं
जी प्रज्ञाचक्षुसी संजयें वाणी सुरस श्रवणीं कथियेली २
तेच तुजप्रती बोलतों व्यासगुरूचेनी आज्ञा तों
तो विचार चतुर्थ दिवसीं तो हनुमंतें श्रीकृष्णा बोलिजे ३
उदयाचळीं नित्यनेम सारुन दोनी दळीं सिद्ध होउन
वाद्यगजरेंसी रणांगण पावते झाले तेकाळीं ४
तेव्हां भुभुःकारें गर्जित श्रीकृष्णासी भेटला हनुमंत
नमस्कारोनी अवनिजाकांत रात्रीचा आज्ञार्थ निरोपी ५
सांगीतली तुमची आज्ञा लंकेशा म्या बिभीषणा
तेव्हां मयजेची[1] विवंचना तेच तुम्हासी निरोपूं ६
जरी अवतरला भगवंत साह्यासी तों नरावतार पार्थ
ऐसें असतां कायसी मात एकादश- क्षोणीची ७
तरी माझे पतीचें दळ अमित होतें कीं सकळ
वाजंत्री अठराक्षोणी त्यावेळ श्रीरामें एकें मारिलें ८
ऐसा रावण राक्षसेंद्र त्यासी वधी श्रीरामचंद्र
तोची अवतार यादवेंद्र श्रीकृष्ण पांडवां साह्य तो ९
तो एकादशक्षोणीसीं कौरवा भयभीत होय या भावा
म्हणोनी राक्षससमूहा साह्यार्थ पाठवा म्हणतसे १०
ऐसी मयजेची मात संशयीं भरलें तीचें चित्त
हनुमंतें सांगतां तेथ श्रीकृष्णनाथ क्षोभला ११

---

१ मंदोदरीची·

मग भीमातें आज्ञा करीत गज टाकिसी गगनांत
तें नैर्ऋत्येसी टाकी निश्चित ममाज्ञेनें पैं आजी १२
तेव्हां रणतुरांची घाय लागली दोनी दळीं वीरांची आरोळी
ऐकोनी काळ कांपे चळाळीं पृथ्वी डळमळी तेकाळीं १३
त्यांत भुभुःकारें अंजनी-नंदन गाजवीतसे पैं त्रिभुवन
भोंवती भूतांची आरोळी करुन गजाश्व मूत्र करिती १४
ऐसिया आकांत प्रळयीं जाण भीमसेनें सिंहगर्जना करुन
तेणें शेष कूर्म दचकोन ग्रीवा पृष्ठी सांवरिती १५
पार्थ-सारथी जगदीश्वर वारू नाचवी कौतुकें थोर
नंदीघोक रथ सत्वर हुडा[1] जैसा स्वर्गींचा १६
पदाती पदातिया दारुण अश्वारूढीं अश्वारूढ जाण
कुंजर कुंजरासी निर्वाण रथी रथियां लक्षनी १७
युद्ध सैन्यासी ऐसे क्रमें आप पर नोळखती पराक्रमें
तुटती शिरें हस्त पाद वर्में लक्षोनियां मारिती १८
बाण-बाणातें घर्षण होतां अग्नी प्रघटे तेथें तत्वता
यंत्रधूम्रें गगना आंतौता बाणें गगन रोधिलें १९
तुटती अनेकांचीं शिरें गृध्र घेवुनी जाती परस्परें
अश्व-कळेवरें हस्तिकळेवरें पक्षी नेती भक्षणा २०
यापरी युद्ध चारी घटिका झालियावरी कुरुनायका
महावीर उठावले देखा जन्मेजयराजया २१
मुख्य भीष्माचार्य महारथी त्यांसी युद्ध करी सुभद्रापती
द्रोणाचार्य प्रतापकीर्ती त्यावरी द्रुपद उठावला २२
जयद्रथाप्रती आपण काशिराजा माजवी रण
दोघेही भिडती निर्वाण घ्यावया प्राण विंधिती २३

---

१ बुरूज.

मद्रराजा शल्य नृपती तया प्रतियोद्धा धर्ममूर्ती
शकुनीसी सहदेव सुमती भीडती दुःशान अभिमन्यु २
सोमदत्ती रायाप्रती युद्ध करी शैब्य नृपती
उलूकनाम राजयाप्रती कुंतिभोज करी युद्ध २५
कृतवर्मा तों कौरवांचा त्या प्रतिमल्ल शिखंडी साचा
भीमासी द्वेष दुर्योधनाचा युद्धालागीं इच्छिती २६
गांधारी-तनय शतभरी त्यांसी प्रतिविंध्यादी युद्ध करी
जे द्रौपदीचे कुमर पांचही निर्धारी पांचांपासोनी जे जन्मले:
पार्थभीष्मा युद्ध दारुण होइल तें असे पुढें कथन
भीडती द्रुपद आणी द्रोण तेंची निरोपण परियेसा २८
अग्निवेश्याचे ते शिष्य पांही प्रयोजन जाणती दोघेही
महाद्वेषें झुजती तिहीं बाणीं आकाश पूर्ण केलें २९
ऐसें बाणयुद्ध झालें द्रोणें शूळअस्त्रातें सोडिलें
द्रुपदें दाहा बाणीं छेदिलें सर्वेची घेतलें अग्न्यस्त्र ३०
अग्न्यस्त्र गेलें गगनीं देखतां द्रोणें मोकलिलें पाणी
येणें अनिळाऽस्त्र जपोनी तेणें पर्वतास्त्र सोडिलें ३१
द्रोणें वज्रबाण टाकिला पर्वतांचा चुरा केला
त्याचि वेळां मुकुट छेदिला द्रोणाचार्यांचा रणांगणीं ३२
मोकळे होतां कबरीभार चक्र एक सोडिलें सत्वर
कोपोनी प्रळयरुद्रासारिखा क्रूर मंत्रोनियां द्रुपदावरी ३३
नसोवरत पातलें चक्र द्रुपदाचें धनुष्य छेदिलें सत्वर
तों आला धृष्टद्युम्न-कुमर द्रोण सत्वर माघारला ३४
धृष्टद्युम्नासी देखोनी सत्वरें अश्वत्थामया नधक नधरे
दोघे युद्ध करिती अतिनिकुरें जेवीं भार्गव दाशरथी ३५

१ परशुराम.

तों बाण सोडी सैंधवपती काशिराजा छेदित त्वरिती
सर्वेची समबाणें सिंधुपती जयद्रथ विरथ केला पैं ३६
रथ भंगोनि गेलियावरी जयद्रथ सरला माघारीं
धर्मराजें तया अवसरीं धनुष्यीं शर योजिले ३७
शल्य वर्षे बाणाचा पूर तो छेदितो युधिष्ठिर
सर्वेची पांच शर सत्वर धर्मरायें सोडिले ३८
एकबाणें सारथियातें एकें संहारिलें अश्वातें
एकें मोडिलें ध्वजातें दोनी शल्यातें भेदले ३९
धर्महस्तें मृत्यु त्यासी भविष्य बोलिला व्यासऋषी
हें जाणोनी शल्य माघारेंसी परतता झाला सत्वरीं ४०
शकुनी आणी सहदेव खड्गपाणी झुजती अपूर्व
सहदेव म्हणे मृत्युपुरा ठाव नेमूनि देईन तुज खळा ४१
कपटफांसे टाकिले ते कर छेदून सांडीन सत्वर
म्हणोनि धांवला प्रळयरुद्र तों शकुनी लौकर पळाला ४२
शकुनी घालोनि माघारीं कृपाचार्य पातला पुढारीं
सहदेव बोले तया अवसरीं म्हणे तुं गुरु पित्याचा ४३
तुजसवें आम्हीं नकीजे झुजु म्हणोनी परतला पंडुतनुजु
दुःशासनें अभिमन्यु उजु गज अद्भुत लोटिला ४४
अभिमन्यू म्हणे रे दुर्जना महामळिना दुःशासना
द्रौपदी सभेसी नेली हीना तवो पापिया गांजिली ४५
तरी तुतें वधिता वृकोदर रक्त प्राशील प्रळयरुद्र
त्या मारिलीया मजवर सत्वर कोपेल एकतां ४६
तरी घेई तयाची सेवा राहे मर्यादादिन अवरावा
मग रथ उचलोनी तेधवां भूमीवरी आपटिला ४७
धनुष्य बाण आणी मुकुट अभिमन्यूनें केला पिष्ट

थरथरां कांपे कपटी दुष्ट प्राणदानें सोडिला ४८
दुःशासनाचें शिरछेदन पार्थसुतासी जैसें तृण
ऐकोन भीमसेनाचा पण नेघेची प्राण सर्वथा ४९
सोमदत्तीराजयाप्रती युद्ध करीत शैब्य नृपती
बाणीं व्यापिली सर्व जगती शैब्यें तयासी ख्याती लाविली ५०
उलूका कुंतिभोजा युद्ध दारुण कुंतिभोजें लाविली आंगवण
सोडोनियां शत बाण उलूकाचा रथ छेदिला ५१
सवेंची विंधोनी सात बाण घेतला उलूकाचा प्राण
कृतवर्मा शिखंडी दोघेजण मल्लयुद्धें भीडती ५२
संग्राम करितां दारुण सुटलें शिखंडीचें वसन
स्तनें पाहतील बाहेर जन म्हणोनी लज्जित पळाला ५३
वारु चौताळती अद्भुत उभयसैनिकां युद्ध होत
यंत्रबाण सोडिलां तटतटीत अग्निवर्षाव पैं होत ५४
धूम्रमय झालें आकाश कोण नदेखती कोणास
शस्त्रें वर्षती आसमास उभयदळीं महावीर ५५
कौरवांचें सैन्य बहुत पांडवदळ माघारलें किंचित
हें देखोनी काळ कृतांत भीम भीमपराक्रमी ५६
रथेंसी पातला पुढारीं सैन्य घातलें माघारीं
उडी घालोनी एकसरीं गदा भंवडीत चालिला ५७
गदाघातें महाबळी[1] करीत वीरांची रांगोळी
घाव घालितां कुंजरमौळीं भूमंडळीं रूळती ५८
फुटती गजांचीं वदनें दंत उसळती श्वेतवर्णे
रुंडा खंडोनी संपूर्ण अशुद्ध स्रवे भूमीवरी ५९
तैसेच भिरकावीत गगनातें कृष्णाज्ञेनें नैर्ऋत्यदिशेनें
ते जाउनी लंकापुरातें पडती जैसे पर्वतापरी

१ हस्तीच्यामस्तकीं.

त्यावेळीं अनेक गज भीमें उडविले पैं सहज
ऐसा करीत चालिला झुज[1] महापराक्रमी बळियोद्धा ६१
त्यानंतरें रथियां सन्मुख रथ रथासी आपटीत
स्वार स्वारांचें अनेक प्रेत धाडी निमिष्यांत मृत्युपुरा ६२
ऐसा रणकंदळ करीत जातां अवचीत पाहिलें कौरवनाथा
येर भयें झाला पळता दुर्योधन तेसमयीं ६३
राजा पळे सैन्यामाझारीं रथ सोडोनी ते अवसरीं
तंव अकस्मात् धांवोनी करीं भीमसेनें धरियेला ६४
तोही गदापाणी बळोन्मत्त भीमासवें युद्ध करीत
तों इकडे पार्थ गंगासुत संग्राम करिती अतिक्रोधें ६५
धनुष्यासी चढवुनी गुण विंधिला एकदांत-बाणें करून
तेणें अर्जुन-रथ लोटोन योजना एक मागें करी ६६
तेणें पंचयोजनें भीष्म रथेंसी टाकी वीरोत्तम
तेव्हां म्हणे पुरुषोत्तम सामर्थ्य गहन भीष्माचें ६७
पार्थरथ मागारें जेव्हां होत क्षणांत आणी श्रीकृष्णनाथ
अर्जुन देवदत्तबाणें उडवित क्षणाक्षणा दोघेही ६८
अर्जुन म्हणे श्रीकृष्णातें पंच योजनें उडवीं तयातें
तरी हा योजनें आम्हातें बाणेंकरुनी उडवीत ६९
श्रीकृष्ण म्हणे बरवें विचारीं हरिहर तुझिया रथावरी
चौदाभुवनाहोनी भारी झाला जाण रथ तुझा ७०
तुं तंव नरावतार गहन हनुमंतासहित मजलागुन
एक योजन उडवित यान सामर्थ्य गहन भीष्माचें ७१
ऐसें भीष्म अर्जुना युद्ध होतां कुरुनंदना
इकडे दुर्योधनें जाणा भीमगदा पैं भंगिली ७२
भीमें जावोनी ते अवसरीं मल्लविद्या-कळाकुसरीं

1 बल्लादय.

दुर्योधन धरिला करीं घाय निष्ठुरीं ताडिला ७३
तळवे कोंपर चपेटप्रहर एकमेकां हाणिती निष्ठुर
गुडघेप्रहार लत्ताप्रहार ताडोनियां पाडिती ७४
मुष्टिघात ओपिती बळी थरकताती थरक मोळी
दोघे घेती आंगकवळी नाटोपती एकमेकां ७५
दोघेही मल्लविद्ये कुशाळ दोघांचेंही समान बळ
परी सत्यशीळ कुंतीबाळ तेणें सबळ भीमसेन ७६
कुश्चित कपटी दुराचारा तेणें दोषें निर्बळ खरा
तंव चरणीं धरोनीं गांधारा भीमें सत्वरां उचलिलें ७७
चरणीं धरोनी उचलिला वरी भंवडी लाविली गगनोदरीं
द्रोणादिक सर्वही परी म्हणती राजा निमाला ७८
द्रौणी द्रोणादिकीं संधान केलें तें धृष्टद्युम्नें निरसिलें
कृपशल्यादि पातले तिहीं सोडिलें बाणजाळ ७९
भीमासी कांहीं भेदिती बाण तंव गांधारा आपटी पूर्ण
येर अक्रोश करी तेथोन धांवें भीष्माचार्या म्हणोनी ८०
तुवां मज अभय दिलें तें सकळही व्यर्थ झालें
म्या पापिष्टें वैर केलें तया पांडुकुमरांसीं ८१
तंव दुःशासन आणि जयद्रथ बाण सोडीत पातले तेथ
भीमें पायेंची हाणोनि रथ कूट केले तयांचे ८२
द्रोण म्हणे कर्णादिकांप्रती कासया वैर केलें दुर्मती
आम्हांसी माघां सांडुनी युद्धार्थी आपण निगुती गुंतला ८३
आजी भीमाचिया करीं राजा नवांचे निर्धारीं
आतां कवणेएकेपरीं भीम मारील गांधारा ८४
भीष्म गुंतला असे झकजा कवणेपरी सुटेल राजा
निर्वाण बाण लागतां माझा अणुही भीम नढळेची ८५

आतां काय कीजे सूर्यात्मजा अकीर्ती आली आम्हां सहजा
सामर्थ्यें सोडवावा राजा म्हणोनी सन्मुख धांविनला ८६
भीमसेन म्हणे हो त्यांतें तुम्हीं कितेक भीडतां मातें
आजी नसोडीं गांधारातें प्राण घेइन मी आजी ८७
तव दुर्योधन हाका मारी वेगीं पाचारावा भीष्माचारी
दूत धावोनियां भीष्माचारी सांगती जावोनी तेकाळीं ८८
राजा गेलाजी गेला भीमाहातीं सांपडला
चरणीं धरोनी भंवडिला अंतराळीं आकाशीं ८९
ऐकोनी रथ फिरविला माघारीं तेव्हां पार्थ म्हणे ताता निर्धारीं
युद्ध सांडोनी काय परी जातां योग्य हें नव्हे ९०
तेव्हां भीष्में कानीं ऐकोनी म्हणे दुर्योधनासी नेमवचनीं
त्यासी सोडवूं भीमापासोनी मग पार्थासीं रण पाहूं पैं ९१
येवोनि भीष्म भीमासन्मुखें. तंव दुर्योधन मारीत पैं हांके
मग भार्गव-दत्त बाणें एकें भीम-भुजातें विंधिला ९२
बाण बैसतां भीमभुजातें हस्त खचलासे तेव्हां तेथें
दुर्योधन निष्टुनी पृथ्वीतें मूर्छा येउनी पडियेला ९३
तों सूर्यासी झालें अस्तमान चतुर्थ दिवस झाला संपूर्ण
सावध होवोनी दुर्योधन वंदी चरण भीष्माचे ९४
आपुलालीं दळें घेउन जाते झाले गजरें करुन
आपुल्या शिबिरा जाउन करिती आराम विश्रांती ९५
मार्गीं येतां दुर्योधन करी भीष्माचार्यासी वर्णन
कोणी वर्णिती भीमालागुन म्हणती धन्य बलार्थ ९६
पांडवसेना शिबिरा पातली पार्थ आणी श्रीवनमाळी
तेव्हां मारुती होउनी बद्धांजुळी निरोप घेत जावया ९७
घेउनी श्रीकृष्णाचा निरोप मारुती उडाला अमुप

श्रीरामस्मरणें रामरूप ध्यानीं गात अविलंबें ९८
ऐसें संजयें कथिलें रायासी वैशंपायन म्हणे जन्मेजयासी
पुढें सादरें करीं श्रवणासी श्रीगुरु-व्यास-कृपेकरुनी ९९
श्रीगुरुप्रभु विश्वंभर सुभानंत विनवी वारंवार
श्रोत्यांसी म्हणे सादर कथार्थ-सार परियसा १००
इती श्रीमन्महाभारथे श्रीव्यासकवी-विरचिते
भीष्मपर्वश्रवणीं श्रोते सादरें श्रवणा आणा जे १०१

अध्याय २८

रात्री झालिया अवसरीं दुर्योधन भीष्माची स्तुती करी
म्हणे पुनर्जन्म माझा तरी तुमचेनी निर्धारीं पैं ताता १
म्हणे तुम्हीं वचन दीधलें तेंची आजी सत्य केलें
भीमहस्तांतुनी सोडवीलें पुरुषार्थेंकरुनियां २
द्रोणादिक सर्वही असतां भीमें गांजिलें मज सर्वथा
तुम्हीं आले म्हणोनी ताता प्राण माझे वांचले ३
म्या तुमचा भरंवसा धरुनी पांडवांसीं द्वंद्व मांडिलें रणीं
तरी उद्यां कृपा करोनी पार्थालागीं पराभविजे ४
ऐसें बोलतां दुर्योधन उत्तर बोले संबोखोन
तुज मीं पूर्वींचि जाण वचनेंकरुनी बोधिलें ५
पांडव सत्यवादी वीर त्यां जिंकील न कोणी भूवर
त्यांत श्रीकृष्ण-कृपा निरंतर जय निश्चित त्यांसी पैं ६
तरिही समरीं लावीन ख्याती परी पांडव जय पावती
असो तुझिया कार्यार्थी प्राणासी उदार राजया ७
जवंवरी देहीं असे प्राण तंववरी तुम्हांसी रक्षीन

ऐसें बोलोनी गंगानंदन दुर्योधन शिबिरा पाठविला ८
इकडे आज्ञा घेउनी हनुमंत गेला लंकाभुवनीं
तंव तेथ आकांत जनीं झाला गजकलेवरीं ९
बिभीषणासी जाणविती गजकलेवरें अद्भुत पडती
गृह गोपुरें मोडोन मरती अनेक राक्षस पैं कुळें १०
दुर्ग हुडे पडती कोसळुन ऐकोनि चिंती स्वामी बिभीषण
मंदोदरीही भयेंकरुन चिंताविष्ट झाली मानसीं ११
तों श्रीराम-कीर्तन करित येतां देखिला हनुमंत
प्रेमेंकरूनि नाचत श्रीरामभक्त चिरंजीवी १२
बिभीषणें सामोरा जाउन वंदिला अंजनीचा नंदन
उत्तमासनीं बैसवून पाद्यपूजन पैं केलें १३
मग मंदोदरी येउनी नमन केलें मारुतीचरणीं
सांगती झाली आश्चर्येंकरुनी मारुतीतें तेधवां १४
तुम्हीं काल निरोपुनी गेले सवेंचि यामीं प्रळय मांडले
मेघवृष्टीसारिखें पीडिलें मृत-हस्ती-कलेवरें १५
जैसे वर्षती गिरिवर तैसे पडती पैं कुंजर
तेणें भंग झालें नगर गृह गोपुरें मोडोनी १६
मोडोनी अमूल्य मंदिरें उत्तम उत्तम आमुचीं घरें
नगर झालेंजी चकचूरें मोडलीं इतरांचीं अनेक १७
राक्षस निमाले असंख्यात स्त्री भर्ते कुटुंबासहित
गायी महिषी निमाल्या बहुत ऐसा अनर्थ पैं झाला १८
हें अद्भुत कोणते स्थानीं होताहे नकळे आम्हांलागोनी
मग मारुती म्हणे तुजला अजुनी उमज नपडे सुजाणे १९
कुरुक्षेत्रीं भारथीयुद्ध होत पार्थ-बंधु कुंतीसुत
भीमनामें पराक्रमी विख्यात तो उडवीत गजकलेवरें २०

तयाचे युद्धसमयीं निश्चिती गज भिरकावी गगनपंथीं
तेचि येथें येउनी पडती कांहीं पडती दिगंतीं २१
कुंजर उडवितां गगनीं तया रणांत सुजाणी
कांहीं पडती लंकाभुवनीं तेणें मोडती गोपुरें २२
तेव्हां मयसुता आश्चर्य करी म्हणे सत्य अवतरला हरी
नकळे महिमा तयाचा तरी ऐसें घडलें ये स्थळीं २३
वानरां ह्मातीं आम्हांसी दंड केलासे राक्षसांसी
मग म्हणे मारुतीसी राक्षस साह्यासी पाठवीन २४
तरी सांगें श्रीकृष्णनाथा सहस्त्रवेळां मौळी आतां
चरणीं म्हणोनी अंजनीसुता श्रीकृष्णरायासीं पैं माझें २५
तुवांचि स्थापिलें आम्हांतें तुझेनी सुखरूप आम्ही येथें
तरी तुजची शरण निश्चितें म्हणोनि जाणवीं कपिराया २६
तुझी आज्ञा ते प्रमाण तरी साह्यार्थे पाठवितें सैन्य
जरी करिसी आज्ञावचन राक्षसगण कुरुक्षेत्रा २७
तूं पूर्णब्रम्ह निराकार तुज तूंचि साह्य परात्पर
असतां राक्षसादिक पामर तुतें काय साह्य करिती २८
तुम्हीं आज्ञापिलें सहजस्थिती ते मज आतां कळली निश्चि
तूं मायाचाळक श्रीपती रक्षीं बहुत आम्हांतें २९
आतां जो येइल निरोप कांहीं तो मस्तकीं आमुच्या पाहीं
ऐसी विनंती श्रीकृष्णपायीं निवेदी पां मारुती ३०
इतुक्यांत प्रातःकाळ झाला संजय म्हणे राजयाला[1]
पुढां पंचम दिवस मांडला संग्रामाचा जाणपां ३१
जन्मेजयासी म्हणे ऋषी हनुमंत आला कुरुक्षेत्रासी
वंदोनियां श्रीकृष्णासी वृत्तांत सर्वही निवेदिला ३२
जाणोनि मंदोदरीची विनंती श्रीकृष्ण म्हणे भीमाप्रती

---

१ धृतराष्ट्राला.

नैर्ऋत्यदिशा वंचोनि हस्ती टाकीत जाई इतर दिशां ३३
अवश्य म्हणोनी भीमसेन सैन्य सिद्ध झालें तेक्षण
दोनी दळें वाद्यगजरेंकरुन रणस्थानासी पैं आलीं ३४
दोनी दळीं दोनी रथ शोभती जैसे उंच पर्वत
पार्थ आणी गंगासुत पाहती देव आश्चर्यें ३५
त्यादिवसीं सर्पाकार विभु रची गंगाकुमर
ती रचना पांचाळकुमर पांडवसैन्यीं पैं रची ३६
अर्जुनरथीं कमळावर सारथी शोभे भुवनसुंदर
पांचजन्य वाजविला थोर पांडवीं आपुले वाजविले ३७
त्यांत वाद्यांचा गजर तया गजरीं अंजनीकुमर
भूतें वेष्टित भुभुःकार तेणें दिगंतर नादलें ३८
भयभीत झाले चतुर्दश लोक सर्वही निःशेष
कृतांतही कांपे बहुवस तो नाद ऐकोनी ३९
पांडवदळीं आनंद गहन उल्हासयुक्त सकळ सैन्य
वाटे कृतांतासी शिक्षा लावुन टाकिती जाण क्षणार्धें ४०
तें देखोनि भयभीत कौरवदळ मनीं होत
तंव धांवला सुभद्रासुत बाण वर्षत भीष्मावरी ४१
देखोनि सौभद्राचें संधान भीष्म झाला आनंदघन
म्हणे हा होय प्रति अर्जुन वंश धन्य याचेनी ४२
सोमदत्तें ते अवसरीं शक्ती टाकिली अभिमन्युवरी
येरें छेदोनि झडकरी त्याची त्यावरी पाडिली ४३
यावरी तो उत्तरापती महारणपंडित पुरुषार्थी
बाणजाळीं सकळांप्रती जर्जर झाला करिता ४४
शल्यनामा कौरववीर धांविनला धृष्टद्युम्नावर
बाणधारीं रहंवर[1] अश्वसारथी मारिले ४५

---

१ रथ.

मग चरणचाली धृष्टद्युम्न हातीं घेउनी असिलता वोडण
शल्यवीराचें शिर छेदोन कंठनाळ टाकिलें ४६
त्याचा पिता संयमनी तेणें रण माजविलें तेक्षणीं
तें सात्यकिवीरें देखोनी यमसदना धाडिला ४७
अपार सेना घेउन पुढां आला कुयोधन
त्यावरी धांवला भीमसेन हाके गगन गाजवीत ४८
पंचवीससहस्त्र हस्ती गदाघायें पाडिले क्षिती
तीन सहस्त्र महारथी केले रणपंथीं चूर्ण पैं ४९
गजारूढ भगदत्त भीमावरी वर्षत बाण धांवत
बाणजाळीं अद्भुत वृकोदर झांकिला ५०
तंव घटोत्कच हाक देत धांवला जैसा प्रळयकृतांत
वर्षला शिळा पर्वत भगदत्त घाबिरला ५१
पाडित शिळांचा पर्जन्य पळूं लागलें कौरवसैन्य
म्हणती आला रे भीमनंदन घेती रान भयेंकरुनी ५२
पांडवसेनेचें परम बळ अवघे वीर उतावीळ
दुर्योधनाचें हृदयकमळ धकधकीत अतिभयें ५३
दुर्योधन म्हणे गंगानंदना पांडवीं आटिली माझी सेना
उरली तीही उरेना मज पूर्ण कळों आलें ५४
तुम्हीं वडिलीं सांगितली रीती ते मी धरिली नाहीं चित्तीं
भीष्म म्हणे आतां प्रतीती आली तुज सुयोधना ५५
ज्यापक्षीं वैकुंठनाथ जयलाभ तिकडे समस्त
पांडव सन्मार्गे वर्तत यश प्राप्त सदा त्यांसी ५६
अजूनि तरी दुर्योधना शरण रिघें श्रीकृष्ण- चरणा
तो ब्रम्हानंद वैकुंठराणा वेद पुराणा वंद्य जो ५७
ब्रम्हादिकांचें निज ध्यान अपर्णावराचें दैवतार्चन

तयासीं तूं रिघें शरण सोडीं अभिमान आहें पां ५८
मग म्हणे दुर्योधन पहिलेंच गेलों मी चुकोन
आतां अभिमानें यावा प्राण परी शरण नजायीं मी ५९
मिळाले पृथ्वीचे नृपवर यांदेखतां जोडोनि कर
शरण जाउनी पंडुकुमर सांग गजपुरा केंवि आणुं ६०
तूं भीष्म काळासी अनिवार द्रोण कर्ण काळासी जिंकणार
मज शरण जा म्हणतां निर्धार लाज गेली तुमची कीं ६१
युद्ध मांडोनि विशेष आज चालतो पांचवा दिवस
पुढें माजवावा वीररस जो सुरस भुवनत्रयीं ६२
ऐसें दुर्योधन भीष्मासी बोलिला राया परियेसीं
तेंचि सांगे वैशंपायन ऋषी जन्मेजया आवडी ६३
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर सुभानंत याचा किंकर
श्रोतयांसी वारंवार भक्तिप्रेमें श्रवण करा ६४
इती श्रीमन्महाभारते श्रीव्यास-कवि विरचिते
भीष्मपर्व भावार्थे ऐकतां मुक्त पैं होती ६५

अध्याय २१

भीष्म आणि सुभद्रापती रणरंगीं उभे शोभती
दोघांचें युद्ध विलोकिती सुरासुरपती विमानीं १
एक कल्पांतींचा चंडकीर्ण दुसरा केवळ प्रळयाग्न
किंवा भृगु-कुळ-भूषण रघु-कुळ-मंडण दुसरा २
एक कृतांत एक काळ एक कुंभिनी एक निराळ
एक वासुकी एक शेष केवळ तैसे दोघे दीसती ३
भीष्मावरी सहस्त्र बाण टाकिता झाला वीर अर्जुन

तितुकेंही त्याणें निवारुन सोडी मार्गण दोनी सहस्त्र ४
तंव पार्थे निवारुनी वरिच्यावरी तव शिखंडी धांवे दळभारीं
बाण वर्षत भीष्मावरी, मेघधारा जैशा कां ५
शिखंडी सोडी असंख्य बाण तिकडे नपाहे गंगानंदन
नटांकी एकही बाण स्त्रीत्व म्हणुन पूर्वी तो ६
आधीं स्त्री मग पुरुष त्यावरी पूर्वजन्मींचा द्वेष
म्हणोनी तो कुरुवीरेश बाण सहसा नटांकी ७
मग शिखंडीवरी बाण घालिता झाला गुरु द्रोण
तंव हाक फोडीत भीमसेन येतां वीर भयभीत ८
चातुरंग दळ अपार संहारीत जात वृकोदर
गदाघायें रथ कुंजर चूर्ण करित नगणीच ९
इकडे रणांगणीं विजय रथ दिसे जैसा उंच पर्वत
त्यावरी ध्वज नभचुंबित भंवता दिसे दशयोजनें १०
त्यावरी विशाल रूप धरुन अंजनीसुत विक्राळवदन
प्रळयविजे समान ऊर्ध्व लांगूल[1] केलें असें ११
गाजवी पुछाचा फडत्कार वेळोवेळां देत भुभुःकार
त्यांत उभय कृष्ण परम घोर शंख स्फुरिती आवेशें १२
त्यांत गांडीवाची ऐकतां ध्वनी टाळी बैसली दिग्गज-कर्णीं
कौरवीं तो घोष ऐकोनी पाठी दडती भीष्माच्या १३
एकास दाटला हिमज्वर एक वाहनें टाकूनि सत्वर
भीष्मरथामागें वीर भयातुर दडती पैं १४
त्यांत नावाणुगे[2] महावीर निवडिले पहा चौदासहस्त्र
तिहीं वेढिला पार्थवीर सोडिती बाण चपळत्वें १५
दाटला बाणमंडप थोर दिवसा पडला अंधकार

१ पुच्छ. २ नावाजते.

चौदासहस्त्र वीर करोनि जर्जर संहारिले १६
लघुलाघवी पृथानंदन उभयकरांचें सम संधान
संधान- वेग परम गहन सोडी बाण चपळत्वें १७
बाण मेघधारा तत्वता असिलता झळकती विद्युल्लता
तंव जयद्रथ अवचिता पार्थावरी चोताळला १८
अर्जुन म्हणे रे तस्करा महामळिना दुष्टा निष्ठुरा
आम्हीं नसतां द्रौपदी सुंदरा चोरोनि नेत होतासी १९
शिरीं पाट काढितां जाण आलाशी काकुळती दीनवदन
मग धर्मराजें सोडुन तुज दीधलें पामरा २०
तोच तूं काळें वदन घेउनी युद्धा आलासी मजलागुनी
तरी आतां धीर धरीं रणांगणीं पाठ देउनी पळूं नको २१
जयद्रथ नेदी प्रत्युत्तर टाकी पार्थावरी बाण घोर
अर्जुन टाकूनि महाशर हृदयवर्मी भेदिला २२
विकळ झाला जयद्रथ सारथियानें फिरविला रथ
इकडे त्रिगर्त आणि नकुळ बहुत युद्ध करिती समरंगणीं २३
तंव धाविनला कृपयानंदन हृदय पार्थाचें लक्षुन
भेदिता झाला दाहा बाण होती चूर्ण गिरी जेणें २४
सवेंची तो वीर द्रौणी श्रीकृष्ण विंधिला सत्तरी बाणीं
ऐसें अर्जुनें विलोकुनी निर्वाणि शर सोडिला २५
सर्वांगीं खिळिला गुरुनंदन ध्वजीं टेंकला मूर्छा येउन
मग उगाच राहिला अर्जुन सहसा बाण सोडीना २६
म्हणे गुरुबंधु आणी ब्राम्हण यासी न मारावे गेलिया प्राण
जळो हा क्षात्रधर्म दारुण अन्याय होतो पाहातां २७
सात्यकीचे दाहा पुत्र पुढां धांवले वर्षत शार
तों भूरिश्रवा कौरववीर त्यांसीं युद्धा प्रवर्तला २८

एक याम पर्यंत दाही वाळें युद्ध करित
तेही कौरव-सेना समस्त बाणजाळें झांकिली २९
मग भूरिश्रव्यानें दशबाणीं दाहाही सुत मारिले रणीं
सात्यकी धांवला तेक्षणीं प्रळयकाळ जैसा कां ३०
भूरिश्रव्याचा सारथी केला चूर्ण शरपंथीं
कौरवसैन्य पंचवीससहस्र रथी समरभूमी पहुडविले ३१
इतुकियांत सूर्यास्तमान पांच दिवस झाले संपूर्ण
चतुःप्रहर यामिनी क्रमुन प्रभाते सूर्योदय झाला ३२
आज साहावा दिवस चालतो राजा पैं निःशेष
युद्ध होईल तें निःशेष सादरेंकरुनी परियेसीं ३३
सकळ सेना समरंगणीं सिद्ध झाली युद्धनिर्वाणीं
युद्ध मांडले दारुण तेक्षणीं त्यांत भीमसेन धांविनला ३४
शिखी लागतां जाळी तृण तेवीं भीमें मारिलें सैन्य
तंव सात्यकिवीरें वेगेंकरुन मागां धांवोनी आलासे ३५
चरणचाली भीम सैन्यांत मिसळतां रिता देखिला रथ
तेव्हां सात्यकी झाला भयाभीत म्हणे भीमासी नेणों काय झालें
अश्रुधारा वाहती नयनीं घेत वक्षस्थळ बडवुनी
तव भीमसारथी तेक्षणीं विशोक जवळी पातला ३७
म्हणे भीम आहे स्वस्ति क्षेम सेनेंत करितो घोर संग्राम
समुद्रीं मत्स्य जैसा परम चौताळतो चपळत्वें ३८
मग घेऊनि असिलता वोडण धांवे सात्यकी पंचानन
भीम देखोनी आनंदघन रणांगणीं नाचतसे ३९
मग सात्यकी आणी भीमसेन वीससहस्र वीर मारुन
कौरव-दळ पळवुन विजयी होउन परतले ४०

१ रात्रः २ अग्निः

सकळ सेना घेउन पुढें धांविन्नला दुर्योधन
तंव द्रौपदीचे पंच नंदन वर्षत बाण ऊठिले ४१
सकळ शरीं करुनी जर्जर कुमरीं पळविले कौरवभार
तेव्हां रक्तप्रवाह गंगापूर लवणाब्धी पाहूं धांवती ४२
त्यादिवसीं इतकिया वीरांनीं पराक्रमें पळविली कौरववाहिनी
तेव्हां अस्ता गेला तरणी दिवस सहा होउनी गेले ४३
त्यानंतरें प्रभातकाळें सातवे दिवसीं युद्ध मांडलें
दुर्योधनासी तेवेळे भीम बोले रणांगणीं ४४
म्हणे दुर्योधना रण टाकुन निर्लज्जा पळूं नको येथुन
तुवां जें कर्म केलें गहन त्याचें फळ भोगीं पामरा ४५
आम्ही षंढतिलतुल्य जाण उलूकाहातीं पाठविलें सांगुन
आतां तुझें शतखंड वदन तरी करावें वाटे दुर्जना ४६
गदाघाचें परम दारुण आंग तुझें मी करीन चूर्ण
आणी लत्ताप्रहारेंकरुन रगडीन जाण मस्तक तुझा ४७
ऐसें बोलोनी भीमसेन घातले दुर्योधनावरी बाण
अश्व सारथी आणि स्यंदन केला चूर्ण रणरंगीं ४८
छत्र ध्वज तूणीर[1] चापही छेदिलें सत्वर
मग धांवोनी बहूत वीर दुर्योधना पळविती ४९
पार्थे सोडोनी इंद्रास्त्र बहूत खिळिले नृपवर
सहस्त्रांचे सहस्त्र वीर पाठी येती भीष्माच्या ५०
रणसागरीं अचाट भीष्म-रथ हेंची बेट
कासावीस वीर जे श्रेष्ठ त्यांच्या आश्रयें रहाती ५१
विराट आणी द्रोण माजविती समरंगण
परी द्रोणाचें सामर्थ्य गहन विराट निघोन चालिला ५२

---

1 भाता.

चित्रसेन दुर्योधन विकर्ण सौभद्रावरी धांवले तिघेजण
जैसे त्रिदोष दारुण कळेवरासी व्यापिती ५३
परी आगळें करी दुर्योधन छेदी सौभद्राचा स्यंदन
अश्व सारथी मारोन ध्वजही खालीं पाडिला ५४
तिघेही वर्षती शर परम प्रतापी उत्तरावर
लघुलाघवें समरीं समग्र सायक त्यांचे छेदिले ५५
चरणचाली युद्ध करीत रणीं एकला विराटजामात
श्रीकृष्ण कृष्णासीं सांगत संकटीं पडला जळद तुझा ५६
पानया पातें न लगत तितुकियांत पातला पार्थ
छेदोनी तिघांचेही रथ भूमीवरी आणिले ५७
पिच्छें पसरिजे मोरीं तैसे तिघे विखिले शरीं
समस्त राजे ते अवसरीं पळविते झाले निघातें ५८
पार्थे परमप्रतापें छेदिलीं सकळ-वीरांचीं चापें
सर्वांची तूणीरें साक्षेपें छेदिलीं सकळ सेनेचीं ५९
परम बळिये महारथी एकाकडे एक पाहती
म्हणती बरवी न दिसे गती पळती वेगें करूनियां ६०
धर्म म्हणे द्रुपदकुमरा ऐकें शिखंडी महावीरा
आपुली प्रतिज्ञा सत्वरा खरी करोनी दावीं कां ६१
समरांगणीं युद्ध करून टाकीं भीष्मासीं वधून
शिखंडी अवश्य म्हणोन सोडीत बाण भीष्मावरी ६२
तिकडे न पाहे गंगानंदन निश्चित जैसी पुष्पवृष्टी होतां मदोन्मत्त
कीं तृणकाष्ठांनीं सहसा पर्वत खेदें स्थान सोडीना ६३
अचाट वीर गंगानंदन समोर शिखंडी अव्हेरुन
आपरथीकडे जाय धांवोन संहारीत पांडवसेना ६४

१ अर्जुनासि. २ उद्धरणारा (पुत्र) तो.

सप्त दिवस झाले पूर्ण पुढें लागला अष्टम दिन
परम घोर झालें रण गंगानंदन युद्ध करी ६५
वृषभ-भारावरी पंचानन तैशापरी प्रवेशे भीमसेन
बाण-जाळीं सकळ सैन्य संहारिलें प्रतापें ६६
सुनाभी राजा भीमावरी कोसळे जैसा गिरिवरी गिरी
युद्ध झालें घटिका चारी भीमें समरीं मारिला मग ६७
त्याचें घेऊनियां शिर गगनीं भिरकावी वृकोदर
दुर्योधनापुढें सत्वर मागुती उतरोनी पडियेलें ६८
कुंडधार शतपंडित त्याचा भीमें केला निःपात
विशालाक्ष आदित्यकेत महोदरही संहारिला ६९
ऐसा संहार देखोन चिंतार्णवीं पडला सुयोधन
म्हणे विदुर बोलिला जें वचन तैसेंची होत चालिलें ७०
भीष्मापुढें जाउन दुर्योधन करी रोदन
गांगेय म्हणे पूर्वी वचन ऐकिलें नाहीं वडिलांचें ७१
अजूनतरी सोडीं अभिमाना शरण जाईं श्रीकृष्णचरणा
परी तें नमानें दुर्योधना दिव्यान्न जैसें रोगिष्ठा ७२
तों रण माजलें अपार इरावान नामें पार्थपुत्र
उलुपी शेषकन्या पवित्र तिचे पोटीं तो झाला ७३
तेणें माजविली रणमेदिनी शरीं झांकिली कौरववाहिनी
त्याचें युद्ध कुशल पाहोनी पांडवीं ग्रीवा डोलविली ७४
शकुनीचे पांच सूत गज वृक्ष वृषकेत
चर्मवान पांचवा सत्य युद्ध करिती रणांगणीं ७५
इरावान योद्धा प्रबळ पांचांचीं शिरें उडविलीं तत्काळ
मग अलंबुष राक्षस सबळ दुर्योधनें प्रेरिला ७६
मायीक कपटी निशाचर तेणें युद्ध केलें अपार

नाना रूपें धरी भ्यासुर वृक व्याघ्र सर्पादी ७७
सहस्त्रावधी रूपें आपुलीं अलंबुषें तेव्हां धरिलीं
इरावानेंही तैसींच केलीं नाटोपेची राक्षसातें ७८
मग कपटी राक्षस बहुत ऊर्ध्वपंथें येउनी अकस्मात
शिर छेदुनी क्षणांत इरावानाचें पैं नेलें ७९
पांडवदळीं हाहाकार मग तो घटोत्कच महावीर
करीत चालिला संहार अस्त्रभार घेउनी ८०
असंख्य शिळांचा संभार चहुंकडोनी वृक्षांचा मार
रथारूढ भीमपुत्र सुयोधनावरी धांविन्नला ८१
म्हणे दुर्योधना पापखाणी आजी मारीन तुजला रणीं
माझे पितर वनोपवनीं तुवां हिंडविले पामरा ८२
माझी माता याज्ञसेनी सभे नेली तुवां पापखाणी
तरी तूं आजी समरंगणीं दुर्जना नकरीं पलायन ८३
अधर रगडोनी दांतीं घटोत्कचें प्रेरिली शक्ती
तंवअंगराजें प्रेरिला हस्ती असुरासमोर तेधवां ८४
तंव शक्ती आली वेगेंकरुन गज पाडिला विदारुन
अंगराज उतरोन एकीकडे पैं झाला ८५
दुर्योधनावरी निर्वाण शर घटोत्कचें सोडिले अपार
भयभीत कौरवेश्वर सोडोनी समर चालिला ८६
तंव द्रोण आणी शारद्वत धांवले पुढें बाण वर्षत
महावीर रणपंडित घटोत्कच नाटोपे ८७
क्षणामाजी होय गुप्त सर्वेचि गगनोदरीं जात
तेथोनियां बाण वर्षत मेघ- धारा जैशा कीं ८८
मागुती भूमीवरी येत द्रोणावरी बाण सोडित
तंव घटोत्कचाचा रथ द्रोणें छेदूनि पाडिला ८९

घटोत्कच एकला देखोन द्रौपदीचे पंच नंदन
आणी वायूसि मागें टाकुन अभिमन्यू धाविन्नला ९०
घटोत्कच आणी साही कुमर रणभूमी माजविली अपार
तीत धांवला वृकोदर हाकें अंबर गाजविलें ९१
थोर माजली रणधुमाळी कौरवसेना विभांडली
सातही कुमर महाबळी देखोनी चळीं काळ कांपे ९२
गजारूढ भगदत्त धांवला जैसा प्रळय-कृतांत
घटोत्कचावरी शक्ती अद्भुत प्रेरिता झाला तेधवां ९३
घटोत्कचें तये वेळीं धांवोनी वेगें अंतराळीं
प्रळयशक्ती हातीं धरिली घालोनि मोडिली पायांखालीं
पांडवआदिकरून सर्व नृपती तर्जनी मस्तक डोलविती
धन्य धन्य वीराची शक्ती विचित्र गती अभिनव ९५
इकडे भीमें केलें अपूर्व कुंडनामा वीर कौरव
त्याणें युद्धाची धरोनी हांव भीमासमोर धांविन्नला ९६
तो पायीं वृकोदरें धरुनी आपटुनी मारिला रणमेदिनी
इकडे पार्थेंही तेक्षणीं संहारिली बहू सेना ९७
भीष्म द्रोण गौतमकुमर पार्थासी करिती घोर समर
तरी तो रणशूर अनिवार तितुक्यांसही नाटोपे ९८
त्या युद्धांत अभिमन्यु धाविन्नला वर्षत बाण
जैसा प्रळयानळासी प्रभंजन साह्य पावोसी धाविन्नला
वीज प्रवेशे वनांत तैसा सौभद्र वेगीं तळपत
त्यांत धृष्टद्युम्न धांवत प्रळय अत्यंत वर्षला १००
कंदुकाऐसीं शिरें ऊर्ध्वपंथें जाती अपारें
हाहाःकार एकसरें कौरवदळीं जाहला १०१
तव मावळला वासरमणी स्वस्थाना पातल्या उभय वाहिनी

कीं ते काळपुरुषाची भगिनी आकाशोदरीं व्यापिली १०२
दोनी वाहिनी दोनी स्थानीं गेल्या आपुल्या शिबिरालागुनी
ऐशापरी राया अष्टमदिनीं झालें म्हणे संजय १०३
वैशंपायन जन्मेजया म्हणे ऐकें महाराया
व्यासकृपे व्यासोक्त ऐकावया सादरें श्रवण करीं पां १०४
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर श्रोत्यांसी विनवी वारंवार
सुभानंत जोडोनी कर कथार्थ सादर परिसाव्या १०५
इती श्रीमन्महा भारथे भीष्मपर्वे रसाद्भुते
श्रीव्यासोक्त-महाग्रंथें करितां श्रवण तरती हें १०६

अध्याय ३०

नववा दिवस सूर्योदयीं घडला कैसा विचार तोही
धृतराष्ट्रासी सांगे संजयी रणांगणींचा जन्मेजया १
वैशंपायन म्हणे सादर परम तळमळी गांधार
चिंतातुर होवोनि विचार करितां तेव्हां चौघांसीं २
शकुनी आणी कर्ण अश्वत्थामा आणी दुःशासन
यांसी मेळवोनी तेक्षण म्हणे गहन कर्म हें कीं ३
प्रवर्तला नववा दिवस भीष्म युद्ध करीना विशेष
करितो युद्ध तें आळस जेणें जय शत्रूसी ४
प्रळयकाळ गंगानंदन नकरी कदा मनापासुन
पांडवांचें कल्याण त्याचें मन इच्छितें ५
कर्ण म्हणे गंगासुत जरी समरीं पावता मृत्य
कीं युद्ध सांडोनी पळत कीं शस्त्र टाकीत उबगोनी ६
तरी मी नलगतां क्षण पांचही पांडव संहारीन

मग भीष्माप्रती दुर्योधन येऊनी बोलत सक्रोधें ७
तुवां युद्ध केलें अभिनव तरी एक मेला नाहीं पांडव
माझिया कर्णे आजी सर्व मारिले असते समरंगणीं ८
महाराज तो गंगानंदन उगाच स्तब्ध नबोले वचन
क्रोधें आरक्त नयन दुःखें बोलत तेधवां ९
भीमार्जुनाचा पुरुषार्थी तूं जाणतोस कीं यथार्थी
गंधर्वी तुम्हां नेलें समस्तां तेव्हां का कर्ण पळाला १०
तूं क्षणक्षणा बोलतोसी न्यून काय मशक काढिला कर्ण
कोठें महावीर अर्जुन कौलिकपुत्र कोणीकडे ११
सरिता आणी समुद्र कोठें रजक कोठें रमावर
कवडी कल्पवृक्ष साचार समान कैसे सांग पां १२
दीप आणी दिनमणी इतर ओहळ आणी स्वर्धुनी
इतर पाषाण आणी चिंतामणी समान कैसे सांग पां १३
दुर्जन आणी सज्जन रंक आणी सहस्रनयन
तैसा कर्ण आणी श्वेतवाहन समान कैसे होती पां १४
ज्यासी साह्य हरि हर तुम्हां सर्वांचा करील संहार
ते नर नारायण अवतार मनुष्यरूपें अवतरले १५
फार करितोसी बखाना तरी युद्ध करितों पाहें नयना
तूं युद्धासी येई घेऊनि कर्णा पाहें कैसें होइल १६
आजी मी प्रळययुद्ध करीन पांडवसेना संहारीन
ऐसें बोलोनि गंगानंदन स्नानादि कर्मे सारिलीं १७
चिंता नकरीं अणुप्रमाण तुझिया कार्या वेचीन प्राण
नववा दिवस हा आजी जाण युद्ध निर्वाण करीन मी १८
ऐसें बोलोनियां राया म्हणे पार्थासी जिंकावया
सामर्थ्य नसे सहस्राक्ष्या तरी मी निर्वाण झूजेन १९

पृथ्वीमाजी पार्थ धनुर्धर स्वर्गी वास पांच संवत्सर
खांडवदहनीं सुरवर जेणें संग्रामीं जिंकिले २०
निवातकवच मारिले रणीं कार्तिकेय त्रासिले समरांगणीं
प्रसन्न करोनी शूळपाणी अस्त्र पाशुपत दीधलें २१
अष्टदिक्पाळीं दिधलीं अस्त्रें परमशीघ्रमंत दीधलीं शस्त्रें
त्याही सारथ्य करी चारुगात्रें जो पुरुष परात्पर नियंता २२
तो पार्थ सर्वार्थी समर्थ पराक्रमें पूर्ण विजयरथ
ध्वजीं साक्षात् मारुतसुत रुद्रावतार प्रतापी २३
त्या पार्थे मजला बोलिलें दुर्योधना सोडूं जातेवेळे
युद्ध सोडुनी नजाती भले म्हणोनी मातें बोलिला २४
तरी त्यासी कैसें युद्ध हेंची दावणें कीं प्रसिद्ध
म्हणोनी श्रीगुरु-भार्गव-पद आराधीत प्रेमभरें २५
मग तो देवव्रत भीष्माचारी श्रीगुरु-भार्गवाची पूजा करी
स्तवन करोनी म्हणे निर्धारी मरण सिद्धी पाववीजे २६
अर्जुन सर्वार्थी समर्थ सारथ्य करी श्रीअनंत
त्यातें पण बोलिलों तो सत्य तूंची करिसी गुरुराया २७
म्हणोनी गुरु-दत्त धनुष्यबाण त्याचीही पूजा करी गंगानंदन
नमस्कारोनी भावेंकरुन म्हणे सिद्ध पण तूं कर्ता २८
यावरी धनुष्य-बाण- कवचेंसी सिद्ध होउन
रथारूढ गंगानंदन वाद्यगजरें पैं आला २९
सकळसैन्यांसी रणांगणीं आली देखे कौरव-वाहिनी
तो वाद्य-नादही ऐकोनि श्रवणीं श्रीचक्रपाणी बोलत ३०
पार्थासी म्हणे शार्ङ्गधर आजी भीष्माकडे वाद्य-घोर
महाभयानक दिसे थोर आजी अनिवार भीष्माचारी ३१
तेव्हां जन्मेजय प्रश्न करी वैशंपायनासी निर्धारीं

म्हणे भार्गवराम कोणाउदरीं काय त्याची थोरी मज सांगा ३२
वैशंपायन म्हणे जन्मेजया सादर ऐकें श्रवणीं होऊनियां
समूळ कथीन त्याचिया जन्मठाया पासूनियां ३३
अग्निपुराणींचा कथार्थ तोची सांगतों यथार्थ
जो भार्गवाऽवतार समर्थ क्षत्रियनाशार्थ जन्मलासे ३४
कृतायुगीं अवतार चारी त्रेतायुगीं तीनी निर्धारीं
द्वापारीं एक ह्या कंसारी श्रीकृष्णराय चक्रधर ३५
त्यांत दोनी अवतार घेतले ब्राम्हणकुळीं जाणोनि भले
त्यांत भार्गव-कथा-चरित्र वहिलें ऐकें राया सादर ३६
एका एका चौकडीप्रती विष्णूचे दाहा अवतार होती
साधु-पालन-दुष्ट-दमनार्थीं अविचार दुर्मती माराव्या ३७
कृतायुगीं दैत्य दारुण जे मारी तेची क्षेत्री जन्मुन
त्रेतायुगीं माजले म्हणुन धरा सीणत त्याभारें ३८
तो कृतवीर्यात्मज निश्चिती सहस्रबाहो त्यासी म्हणती
त्याणें ग्रासिली सकळ क्षिती शंकरवरदार्थीं राजया ३९
त्याच्या दोषें ग्रासेंकरुन पृथ्वी उर्वीगोनी गेली शरण
गायत्रिवेषें ब्रम्ह्यालागुन तेणें नाभीवचन दीधलें ४०
मग तो चतुर्मुख आणी सुर पावले क्षीराब्धीचें तीर
म्हणती जयजय योगेश्वर ग्रासिलें आम्हांसीं क्षत्रियें ४१
जयजय क्षीराब्धिजा-वरा असुर-दमना मधुसुरहरा
जयजय अनादी दीनोद्धारा विश्वंभरा विश्वमूर्ती ४२
ऐसी स्तुति सुरांसहित म्हणती देव माजलेत
असुर दैत्य क्षेत्री जन्मत धरा पीडिती दुष्कर्में ४३
अनेक पापक्रिया पृथ्वीवरी ब्राम्हण-साधूची हेळणा करी
कुकर्म अधर्म करिताति भारी भुमी थरथरी दीनरूपें ४४

१ ग्रासोनि, कंटाळोनि.

देवा आम्हांसी व्यापारीं तूवां लाविलेंसे निर्धारीं
आणी योगनिद्रेभीतरी विसराविसरी आम्हांसी ४५
रसातळा पृथ्वी जात भयें थरथरां कांपत
तुजविण तारिता समर्थ कोणी नसे श्रीपती ४६
ऐसें गाराणें सांगुनी स्तविला श्रीचक्रपाणी
सुरवरीं चतुर्मुखें तेक्षणीं ऐके शेषशायनी श्रीविष्णु ४७
म्हणे मग वचन गंभीर नाभीतसां हो सुरवर
सर्वही ऐका हो उत्तर निर्भय साचार असावें ४८
ऐसी अंतरिक्ष होतां वाणी सादरें सर्वही ऐकती श्रवणीं
आणी बोलिले तेचिक्षणीं श्रीचक्रपाणी कृपाळु ४९
मी भृगुकुळीं जन्मतों साचार सकळ हरीन धराभार
दुष्ट नासोनी स्वधर्म स्थिर स्थापीन जाणा निर्धारें ५०
च्यवन भृगूचा नंदन च्यवनपुत्र रेचक जाण
तया रेचकाचा जमदग्न तो अवतरेल हररूपें ५१
ममाज्ञेनें तेथ जन्मती रेणुका तेची श्रीपार्वती
ते जमदग्नीची निश्चिती स्वधर्मपत्नि जाणिजे ५२
तेथ त्याचिये गर्भधामीं जन्म घेतों असे मी
मनुष्यकुक्षित गर्भीं मी नेघें जन्म निर्धारें ५३
ऐसी ऐकोनी दिव्य वाणी जन्मती सुरवर तेक्षणीं
संतोषें गेले स्वस्थानीं धरा निर्भय मनिं पैं झाली ५४
जमदग्नी ब्राह्मण गोदातीरीं जो अवतरला त्रिपुरारी
स्वधर्मपत्नि ते निर्धारीं रेणुकादेवी भगवती ५५
तिसी झाले चौघे सुत मग अवतरला भगवंत
म्हणोनियां सुरवर तेथ सदा तिष्ठत सेवेसी ५६
डोहाळे होती तियेसी जाण क्षेत्री मारावे म्हणोन

नित्य पुराण- श्रवण जागरण तेव्हां जनार्दन- धाम तें ५७
जैसा स्फटिकीं लाविला दीप आंत बाहेरी प्रभा अमूप
तैसें रेणुकेउदरीं रूप आदिपुरुषाचें शोभतें ५८
वैशाख- शुद्ध- त्रितीये दिवसीं जन्म झाला भार्गवावतारासी
सूर्य आला मध्यान्हासी भृगुपतीसी पहावया ५९
तेव्हां जातकर्म नामकर्म ब्राम्हण करिती सज्ञान उत्तम
जमदग्नी रेणुका परम पाहूनि पुत्र संतोषली ६०
भविष्य सांगती ऋषेश्वर हा अवतरला शार्ङ्गधर
करील क्षत्रियांचा संहार स्थापन करील धर्माचें ६१
जातकनाम तेंची पैं राम साधु-ब्राम्हणीं आराम
चालवील ब्रम्हचर्यनेम चिरंजीवी चंद्रार्कवरी ६२
ऐसें होतां प्रौढदिवसीं व्रतबंध केला रामासीं
वेद जटा क्रमादी पर्यैसीं सांग सिकोनी पैं झालें ६३
मातृपितृभक्त पूर्ण असे नुलंघी आज्ञा अशेषें
जाणोनी भविष्य निःशेषें स्वयें वर्ते श्रीहरी ६४
पितृआज्ञेनें मातृहनन करूनि तोषला जामदग्न्य
पुन्हा पितृवरें उठउन सावध केले माता बंधु ६५
तेव्हां क्रोध पापी म्हणून जमदग्नी टांकी जैसा वमन
क्रोधें नाशले क्षत्रियानंदन जाणोनी पूर्ण तेकाळीं ६६
निक्रोधी जमदग्नी होतां शांतरूपें असे वर्ततां
तों इंद्र आला अवचितां भेटीसी आश्रमा जाणोनी ६७
तों दिसोन आलें इंद्रासी अन्न-समृद्धी नसे आश्रमासी
मग जावोनी वसिष्ठापासीं कामधेनु मागोनी दीधली ६८
कामधेनु तृप्त करी अन्नें योगक्षेम चाले तेणें
वदशास्त्रें गुरवोद्गत म्हणें शस्त्राऽस्त्रविद्या सिकिजे ६९

मातापितयांसी पुसुनी राम निघाला तपालागोनी
महेंद्रपर्वत-स्वस्थासनीं दारुण तप केलें पैं ७०
मग प्रसन्न होउनी त्रिनयन म्हणे भार्गवरामा ऐक वचन
शस्त्रास्त्रविद्येकारण कैलासा येईं ममसंगें ७१
ऐसें बोलोनी भार्गवातें नेला आपुलिया सदनातें
गणेश-भार्गव दोघांतें शस्त्रविद्या सिकविल ७२
दोघेही विद्या सिकोनी दक्ष झाले शस्त्राऽस्त्र- साधनीं
शिवप्रसादें वरदानीं कामना पूर्ण पैं झाली ७३
क्षत्रियांचेनी निवारण नव्हे ऐसीं अस्त्रें दारुण
देवोनि तोषविला तत्क्षण भविष्य जाणोन सदाशिवें ७४
आपुलें जेकां धनुष्य बाण कृपेनें देत हर भगवान
तों ईकडे झालें महाविघ्न आश्रमीं पूर्ण तें ऐकें ७५
क्षत्रिय कृतवीर्यात्मज माहूरीपुरीं महाराज
कामना धरूनि सहज सिद्ध-लिंग आराधिलें ७६
नित्य सहस्त्रकमळें पूजन करी बहुकाळ सहस्त्रार्जुन
मग पाहावया तयाचें मन देवें कमळ एक केलें कमी ७७
एक कमळ न्यून होतां पूजार्चनीं नबोले- सर्वथा
तेव्हां हस्त-कमल तत्वता छेदूनि वाहिलें देवासी ७८
तेव्हां प्रसन्न होउनी दयाळ सिद्ध दत्तात्रेय तत्काळ
वर बोलिला तेवेळ सहस्त्र कर तुज होऊ ७९
आणी अजिंक्य तूं सर्वांतें तुज न जिंकवेल निश्चितें
ब्राम्हणासी विरोध चित्तें नकरीं जाण सर्वथा ८०
जरी करिसि विरोधु तरी त्यांहस्तें पावसीं वधु
ऐसा नेम वदोनी वरदु अदृश्य झाला तेकाळीं ८१
म्हणोनी सहस्त्र बाहु झाले पृथ्वीतळ सर्व जिंकिलें

अजिंक्य सर्वांसी बळें नाटोपेची कवणासी ८२
जिंकीत जातां नर्मदातीरीं तेथ पावला ते अवसरीं
त्यादिवसीं पर्वणी निर्धारीं पुण्यदिवस पैं राया ८३
तंव कुबेर-अळकावती-स्थान जिंकोनी आलासे रावण
नर्मदातीरीं स्नानाकारण उतरूनि लिंगार्चन पैं करी ८४
रावण पूजा करीत तीरासी तों सहस्रबाहो आला स्नानासी
जळीं उतरोनी जळक्रीडेसी करितां अपूर्व पैं झालें ८५
सहस्रकरांचा जैसा पर्वतु तैसा वीरबाहो स्नान करितु
कीं तो जळरोधनासी सेतु बांधीतसा पैं झालें ८६
नर्मदाजळ रोधोनी दोनी थडी चालिलें भरूनी
तेव्हां रावण क्रोधें करोनी बोलता झाला सेवकांसी ८७
म्हणे जळ रोधिलें कवणें जळ भरोनी चालिलें तेणें
पूजाभंग करावया येणें समर्थ कोण माजिये ८८
दूत धांवोनी चौंकडोनी पाहतां सहस्रबाहो नयनीं
स्नान करी तें पाहोनी आश्चर्य करिती तेकाळीं ८९
म्हणे रे दशमुख रावण वरी पूजेसी बैसला जाण
तुवां जळ रोधिलें म्हणुन पूजा भंग पावली असे ९०
तरी रावण झाला क्रोधाद्भुत म्हणे जळ रोधिलें कोणें किमर्थ
तरी तूं जाईं उठोनी त्वरित ऐकतां कोपत सहस्रबाहू ९१
म्हणे मज स्नानासी रावण नकरीं म्हणतो मूर्ख जाण
रावण-मशका लेखी कोण आज्ञा मज पूर्ण त्याची नसे ९२
तरी रावणासी सांगा सत्वर येथूनि जावें हें निर्धार
नजातां शिक्षा सत्वर पावसी म्हणोनी सांगिजे ९३
दूत रावणासी सांगत सहस्रबाहो स्नान करित
तुमची आज्ञा नमानित म्हणती निश्चिती तुम्हीं जावें ९४

ऐकोनि कोपला रावण म्हणे सन्निध करा सैन्य
सहस्त्रबाहूसी धरुन लंकेंत ठेवूं बंदीसी ९५
वाद्यें वाजविलीं तेकाळीं संग्रामासी आला राक्षसमेळीं
सहस्त्रबाहोही तेकाळीं सिद्ध झाला युद्धासी ९६
दाहा धनुष्यें घेउनी हस्तीं रावण बोले पुरुषार्थी
म्हणे सुरवर जिंकोनी निश्चिती दास करुनी ठेविले ९७
अरे सहस्त्रबाहो जाणें मनुष्य तेंची माझें खाणें
तूं नेणसी मूर्खपणें मजसीं रण माजविसी ९८
दाही धनुष्यांसी गुण चढवूनि रावण सोडी बाण
पुष्पकविमानीं सकळ सैन्य ताडिती सर्व सहस्त्रार्जुना ९९
मग तो कृतवीर्यात्मज पंचशत धनुष्यें करोनी सज्ज
म्हणे रे रावणा मूर्खा आज धीर धरीं रणरंगीं १००
तुवां सुरवर बंदी घातले तेव्हां जें रण माजविलें
तें येथें मजसीं नचले तरी जाइं वहिलें राक्षसा १०१
आजी तुझे रे प्राण कैसेनी वांचतील जाण
आतां सांभाळीं आले बाण घेतील प्राण पैं तुझे १०२
कृतवीर्यात्मजाची ऐसी वाणी रावण क्षोभला दशगुणी
रणासी मिसळले ऐकोनी कृतांताऐसे दोघेही १०३
काळाग्नी जपजपोन बाण सोडिता झाला सहस्त्रार्जुन
विमानासहितरावण पाडिला तळीं प्रतापें १०४
बाणोंकरूनि अर्जुनें जाण छत्रें मुकुट केलें चूर्ण
मग क्रोधें आवेशें रावण अर्जुन-धनुष्यें विभंडिलीं १०५
मग मिसळले मल्लयुद्धासी तळवे कोंपर मस्तक चपेटांसी
मारितां नादावले पृथ्वीसी पर्वतशिखरें थरथरती १०६
रावण पाढे वीस भुजेंकरुन उचलावयासी सहस्त्रार्जुन

तेव्हां वीसही भुज आकर्षोन दृढ उचलोनी घेतला १०७
व्याघ्रें उचलिजे जैसा वत्स तैसे रावणाचे आकळिले हस्त
बंधन करोनी नगरांत जयजयकारें परतला १०८
बंदी घातला रावण पायीं शृंखला ठोकुन
मग स्फुंदस्फुंदोन आक्रोशें रडे दशमुख १०९
ब्रम्हदेवासीं मनीं चिंतित वार्ता ऐकोन प्रधान प्रहस्त
शोक करूनि म्हणे लंकानाथ क्रूरबंधनीं सांपडला ११०
प्रहस्तें येवोनी मंदोदरीतें कथिलें रावणवृत्तांतातें
आतां बंदी-मोचन-उपायातें विचार चित्तीं योजिजे १११
ते पतिव्रता मंदोदरी विमानारूढ पौलस्तीघरीं
येवोनि वंदिला त्या अवसरीं म्हणे किमर्थ आलीस ११२
ऋषी म्हणे सांग मातें मंदोदरी म्हणे स्वश्रूरादीते
रावण पडलासे बंदीतें माहूरीस्थानीं अर्जुनाचे ११३
तरी आपण जावोनि माहुरी रावण मुक्त करावा निर्धारीं
दान मागोनी घ्यावया तरी तो देईल तुम्हातें ११४
मग आश्वासोनि तिये सुंदरी पौलस्ती गेलासे माहुरी
सहस्त्रार्जुनें तया अवसरीं उत्तमासनीं पूजिला ११५
ऋषी बोले आशीर्वादवचन राजा म्हणे काय अपेक्षी मन
तो म्हणे रावणासी दान करोनि मोचन मज दीजे ११६
षण्मास शीणला बंदीसी रावण मत्पौत्र परियेसीं
ऋषिवाक्यें रावणासी आणोनि दिधला त्यावेळीं ११७
पौलस्त्य म्हणे हो कल्याण संगें घेऊनियां रावण
रावण करूनि लंकेसि स्थापन ऋषी स्वस्थानापैं गेला ११८
ऐसा तो सहस्त्रार्जुन तेणें जिंकिलें सकळ भुवन
सोमवंशी सूर्यवंशी नृपगण करभार देती तयातें ११९

जें जें अपूर्व पृथ्वीवरी तें तें बळेंचि घेत दुराचारी
जिंकोनि घ्यावी अमरपुरी ऐसा संकल्प पैं केला १२०
तें जाणवलें देवेंद्रातें अर्जुन येतसे युद्धातें
चळ कंप सूटला सुरांतें तव नारद तेथें पातला १२१
नमस्कारोनि नारदासी सकळ सुरीं पूजिला ऋषी
नारद म्हणे सुरेंद्रासी चिंतिसी तें मी जाणतसें १२२
सहस्त्रबाहू क्षत्रियउन्मत्त इंद्रपद घेऊं इच्छित
तरी सुरेंद्रा चिंता मनांत सर्वथा न करीं जाणपां १२३
करावया क्षत्रिय संहार अवतरलासे शार्ङ्गधर
तो मज ठावका विचार असे साचार मी जाणें १२४
मी तया सूत्र लावीन निघालासे अभय देउन
नारद आला माहूरी-स्थान सुरेंद्र-मन सुखरूप १२५
वैशंपायन जन्मेजयासी सादरें ऐक म्हणोनी कथेसी
पुढें नारद-सूत्र निरूपणासी एकाग्रचित्तें ऐकिजे १२६
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर सुभानंतनामें किंकर
श्रोत्यांसी विनवी वारंवार कथा सादर ऐकावया १२७
इतीश्रीमन्महाभारते भीष्मपर्व व्यास-विरचिते
ऐकतां प्रेमें एकचित्तें तरती अनंत जीव पैं १२८

अध्याय ३१

सहस्त्रार्जुन सहपरिवारी महिकावतीराज्य करी
सुहृद पुत्र-पौत्रीं सहस्त्रावधी मैत्री नांदे १
जन्मेजयासी वैशंपायन म्हणे ऐकें सावधान
पृथ्वी सामर्थ्यें जिंकोन असे सुखसंपन्न राजया २

पारधी फिरोनी वनोपवनीं मृगांकूर नाहीं झाला अवनी
चिंता वर्तली राजया लागुनी तंव तेथें नारद पातला ३
हरिनाम सुखीं गात ब्रम्हवीणा करीं वाजवीत
ब्रम्हानंदें येत नाचत राय देखत दुरोनी ४
राजा घाली लोटांगण कनकासनीं मुनीचें पूजन
करोनि म्हणे मनोरथ पूर्ण झाला स्वामी तवदर्शनें ५
नारद म्हणे तुज सार्वभौमातें अटक काय सांगिजे मातें
भुज-बळें जिंकिलें रावणातें आणी राजांतें पृथिवीच्या ६
सुरांसहीत सुरेंद्र वृतें भीतसे मनीं निश्चितें
ऐसिया तुज चिंता कायतें सांग मातें पुरवीन ७
राजा म्हणे सर्व कृपे पूर्ण परी एक मास मांस-भोजनावीण
नारद म्हणे बहु मृगगण जमदग्न्याश्रमालागीं असे ८
मारोनि आणितां पैं तेथ तुजला कोण अटक करित
तव प्रधान म्हणती ऋषिवनांत न जावें राया सर्वथा ९
कोपिष्ठ जमदग्नी ऋषी शाप देईल निश्चयेंसी
तव नारद म्हणे परियेसीं जमदग्नें कोपा टाकिलें १०
कोप त्यागिला ऋषीनें जाण राया नारद म्हणे
सुखें जाउनी मृगगणें मारोनियां आणिजे ११
ऐकोनि नारदाचें वचन सैनिकां बोले सहस्त्रार्जुन
सिद्ध करा रे मृगये कारण जापें असे पैं सत्वर १२
जमदग्नीचे आश्रमापासीं म्हणे चाला सैनिकांसी
आपणं बैसोनी रथासी मैत्रियां प्रधानांसीं समवेत १३
चतुरंग-सैन्येंसीं नृपनाथ वाद्यगजरें निघाला त्वरित
पातला जमदग्न्याश्रम-वनांत मृग बहूत मारिले १४
राव मृगगण वधूनीं बैसलासे विश्रांतस्थानीं

तंव सूर्य आलासे मध्यान्हीं श्रमला वनीं म्हणोनी १५
जमदग्निऋषी आश्रमांत ऐकता झाला सर्व वृत्तांत
नृप आलासे मृगये निमित्त तरी आश्रमा त्वरित आणावा १६
भोजन करोनी जाइल कामधेनु प्रसाद पुरविल
ऐसें बोलोनि त्यावेळ आवंतूं जाय रायातें १७
रेणुका म्हणे तो नृपती आम्ही राहतों तापस-वृत्ती
व्यंगता पडतां नास निश्चिती करील विरोध आमंत्रणीं १८
आणी क्षत्रिय तो तामसी विचार न करीच मानसीं
कामधेनू हरावयासी कळी होईल आम्हातें १९
ऋषी म्हणे स्त्रियांची जाती अविश्वासी नष्ट अल्पमती
कामधेनू असतां चित्तीं दैन्य कस्री मानसीं २०
रायासि कमी काय म्हणोनी कामधेनु नेईल हिरोनी
ऐसें स्त्रियेसी म्हणोनी रायासि आवंतूं चालिला २१
रेणुका म्हणे होणारगती तैसेंचि होईल निश्चिती
त्यासारिखी सुचे युक्ती आपुलिये सुमतीकारणें २२
असो ऋषी गेला त्वरित रायापासीं म्हणे क्षुधित
श्रमलासी वनीं बहुत म्हणूनि आवंतूं पातलों २३
नमस्कारोनि नृपनाथें तुम्ही कोण कोठील येथें
नाम कोण स्वामी मातें सांगिजे मज आवडी २४
जमदग्नी म्हणे मी रैचक-सुत भृगूचा होय वंशजात
रेणुरायाचा जामात माझें नाम तें ऐकें २५
ऋषी म्हणे मी जमदग्नी राहतों कुटुंबें या वनीं
तूतें क्षेम कल्याण इछोनी आश्रमस्थानीं महाराजा २६
मग राजा म्हणे ऋषीतें तुम्हीं तापसवृत्ती राहतां येथें
आमचा समुदाय बहू निश्चितें अन्न पुरतें करिसी कसें २७

जमदग्नी म्हणे नृपनाथा काय करिसी अन्नचिंता
ईश्वर समर्थ अन्न पुरविता जाणा समस्ता नृपवर्या २८
मग अवश्य म्हणोनी नृपनाथ म्हणे नकळे ऋषीचें सामर्थ्य
आनंदोनी आश्रमांत येत जमदग्नी आपुल्या २९
रायें सकळांसी केली आज्ञा सर्व सैन्यासी पैं स्नाना
आपणें प्रवेश केला जीवना गंगोदकीं क्रीडेसी ३०
इकडे जमदग्नी आश्रमांत स्थळ विस्तीर्ण करीत
मंटप उभारोनी स्नान करीत कामधेनू पूजित आवडी ३१
म्हणे माते नृपनाथा भोजना पाचारिलें समस्ता
तरी सर्व सामग्री सिद्धता करिजे आतां निर्मोनी ३२
तों इकडे राजाज्ञेनें दूत येउनी पाहती आश्रमांत
तंव तेथें अग्नीही प्रदीप्त नदिसे कांहीं आइतें ३३
मग ऋषींसी पुसती सेवक तो म्हणे पाचारा नृप-नायक
दूत जाऊनि म्हणती देख आयती कांहींच दिसेना ३४
परी ऋषीनें आज्ञा केली यावें म्हणोनियां सकळीं
घरीं एक स्त्री चौघे पुत्र मेळीं पाहातां दुजा कोणी नसे ३५
कोठें नेणों पाकस्थान पुसिलिया म्हणे सिद्ध संपूर्ण
राजा आश्चर्य करी ऐकोन ऋषि-महिमान नकळे म्हणे ३६
मग राजा सहपरिवारीं आला असे आश्रमाभीतरीं
मुनी धेनूची प्रार्थना करी पुजोनी षोडशोपचारीं तेधवां ३७
गूढस्थानीं तिये धेनुसी पूजोनि विनविता तैसीं
प्रसादतांटें षड्रसीं निघालीं जाणा सुंदर ३८
आसनें उंच नीच समस्तां झालीं निर्माणें अवचितां
सर्व सुवर्णपात्रें समस्तां धेनुप्रसादें पैं झालीं ३९
चतुर्विध अन्नें स्वादकर अमृताहूनि गोड अपार

षड्रसें निर्मीन क्षीर जें जें इच्छीत तें होय ४०
मग मुनी बाहेरि येउनी रायासि बैसविला आसनीं
अधिकारें समस्तांलागीनी बैसवीलें आसनीं तें ४१
ब्रम्हार्पणें संकल्प सोडुन ऋषी म्हणे स्वस्थ कीजे भोजन
तेव्हां घेती आपोशान जेविती परमान्न स्वइच्छे ४२
कनक-ताटीं सप्तरत्न जें जेवणार इच्छित
तें तें तेथेंची प्रसवत गोडी अत्यंत जाण राया ४३
तें देखोनी सहस्रार्जुन म्हणे हें आश्चर्य पूर्ण
मग मनीं विचारून मम-गृहीं पूर्ण ऐसें नसे ४४
आम्हीं म्हणों ब्राम्हण दीन सुवर्ण-ताटें आणिलीं कोठुन
अकस्मात झालीं उत्पन्न हेंही आश्चर्य मज वाटे ४५
भोजनीं पदार्थ विशेष गोडी अधीक बहुवस
राजा म्हणे ऋषीस भोजनोत्तर पैं पुसों ४६
करितां राजा भोजन म्हणे आजवरी ऐसें अन्न
भक्षिलें नाहीं मिष्टान्न स्वादिष्ट परम अद्भुत ४७
जेविती प्रीती क्षुधातुर आर्तेकरूनी रुचिकर
तेथ मागणारा पूर्वीं सत्वर पदार्थ उत्पन्न पैं होती ४८
जे कामधेनूपासूनि उत्पत्ती पदार्थ अमृतातें हेळवीती
सकळां भोजनीं झाली तृप्ती हस्त प्रक्षाळिती सत्वर ४९
पुढती ताटें गणोनी घेतलीं तीं क्षणेंची अदृश्य झालीं
गंधाक्षत विडे भरोनी आलीं तींही अर्पिलीं समस्तांसी ५०
मग रेणुका-सहित भोजन करोनि उठिला जमदग्न
रायापासीं येऊनि जाण बैसला जाणोन तेक्षणीं ५१
मग राजा म्हणे ऋषीप्रती सत्य सांगावें जी मजप्रती
बैसवोनियां समीपगती परमप्रीती बोलत ५२

समीप बैसोनियां राजा परम-प्रीती पुसे द्विजा
म्हणे संशय मनीं माझ्या झाला ऋषिवर्या असे पैं ५३
पाककर्ता नदिसे कोण क्षणांत होय स्वादिष्ठ अन्न
अनेक सुवर्णताटें उत्पन्न केसीं झालीं सांग पैं ५४
तुम्ही दिसतां ब्राम्हण मजला नयनीं द्रव्यहीन
आणी मद्गृहीं नसे तें पूर्ण तव-गृहीं जाण अमोलिक ५५
तेंव्हां ऋषी म्हणे यथार्थ बोलतां घडती अपाय बहुत
परी सत्य न सोडीं मी निश्चित राजया जाण पैं आतां ५६
मेरुपार्श्वी वशिष्ठाप्रती असे कामधेनू निश्चिती
ते इंद्रें मागोनी मजप्रती दिधली योगसेमार्थ ५७
तीचेनी प्रसवलीं अमोल्य ताटें अन्नें स्वादकरें मिष्टें
तेंव्हा राजा बोले शेवटें मम-गृहीं धेनु ऐशी नसे ५८
तरी ते धेनू यावी मजप्रती ईच्या पालटें तुम्हाप्रती
कोटीवरी देतों निश्चिती साळंकृत धेनुवा ५९
मी सार्वभौम राजा असें परी ऐशी गाय मजकडे नसे
तेव्हां जमदग्नी म्हणतसे वसिष्ठ-धेनू न देववे ६०
तुम्हास्तव म्या मागोनी आणिली होती येक्षणीं
तरी तुम्ही वसिष्ठ प्रार्थोनी घ्यावी जाण महाराजा ६१
राजा म्हणे मी क्षितिपती कोण मागेल वसिष्ठाप्रती
तो याचक मी भूपती तरी तुम्ही मजप्रती देइजे ६२
जमदग्नी म्हणे माझेन ते न देववे सत्य जाण
राजा कोपला ऐकोन म्हणे नेईन बळेंची ६३
दूतांसी म्हणे धराधीश आणा येथें रे धेनुवेस
मज नेलिया विशेष पाहूं कोण वारिता ६४
धेनू आणा रे बांधोन म्हणतां धांवले सेवकजन

करिती दुष्ट बंधन तेव्हां ती मनीं उमजली ६५
बाहेर आणितां तेक्षणीं धेनू म्हणे आपुले मनीं
बळें नेती मजलागोनी म्हणूनि श्रृंगें ताडिलें ६६
दूत ताडिती दंडेंकरून धेनू बोभाये अक्रोशून
कोटिसंख्या धनुर्धरांकारण आकळितां ते नाकळे ६७
घेउनी पुसे ऋषीतें वसिष्ठाश्रमासी मी जातें
जमदग्नी रेणुका धेनूतें जाईं म्हणती स्वाश्रमा ६८
धेनूसी सर्वही धरिती दूत हाकित मारिती
हुंबरतां धेनू ते क्षिती क्रूर म्लेंच्छ जन्मले ६९
तिहीं शस्त्राअस्त्र घेउनी करीं राजदूत ताडिले ते अवसरीं
कोपें कोपले महाक्षत्री बाणीं ताडिती धेनूतें ७०
धेनू आंग झाडी कडकडां तंव अग्नि-वृष्टी झाली भडभडां
राज-सैन्य धडधडां जळोन भस्म पैं झालें ७१
पराभवोनी सैन्यातें धेनू गेली स्वर्ग-पंथें
कोप आला वीरबाहूतें पाहोनियां अत्यद्भुत ७२
म्हणे ऋषीनें कुमती करोनी धेनू धाडिली स्वर्गस्थानीं
सकळ सैन्यही जाळोनी टाकिलें क्षण नलगतां ७३
म्हणे या ऋषीनेंचि घात सकळ-सैन्याचा केला निःपात
क्रोधें खड्गासी घालोनि हात धांवला निश्चित ऋषीवरी ७४
प्रधान सांवरिती नृपातें परी तो नाटोपेची तयांतें
जमदग्नीसी खड्गहस्तें ताडी तेव्हां नृपनाथ ७५
कुळींच क्षत्रिय उन्मत्त त्यावरी क्रोधें झाला व्यास
तेपें ऋषीचा करितां घात रेणुका कांपत थरथरा ७६
जाऊनि भर्त्याच्या आंगावरी घाय चुकवावया निर्धारीं
तिजवरीही मारिले क्रूरीं एकवीस घाय तेक्षणीं ७७

क्रोधें केला वधुवरांचा घात क्रोधें तपस्वी झाले पुण्यहत
स्नान केलिया क्रोध स्पर्शत तरी पुनः स्नान वेद बोले ७८
ऐसें या दोघांतें मारुनी राजा गेलासे स्वस्थानीं
रेणुका कांहीं स्मृती येउनी बोभातसे रामातें ७९
देह झाला शतचूर्ण रेणुकेतें राहिलासे प्राण
धांव धांव रामा म्हणून स्मरण करीत पुत्राचें ८०
जमदग्नी-पुत्र चौघेजण त्यांसीं वधी सेवकजन
एक कनिष्ठ राम तो जाण शिव-भुवनातें राहिला ८१
तयासी बोभाये रेणुका म्हणे रामा झडकरीं ये कां
रायें वधिलेंसे सकळिकां अजूनि बाळका न येसी तूं ८२
तों शब्द राम-श्रवणीं कैलासीं ऐकिला तो ध्वनी
तेव्हां सदाशिवासी विनवोनी निरोप मागे भार्गव ८३
म्हणे माता बोभाय मातें सत्वर गेलें पाहिजे तेथें
सदाशिव उमजोनी चित्तें मग वरद-वाणी बोलिला ८४
आपुलें जें कां चाप बाण दिधले पैं अमूप
ज्यांसीं न निवारणा भूप क्षत्रियां सहसा न होय ८५
मंत्रोक्त जीं कां अस्त्रें शिव आपुलेनि सांगे वक्त्रें
अक्षय भाता देउनी त्रिनेत्रें गौरविला श्री भार्गव ८६
शिव भार्गवासी म्हणत निःक्षत्रिय मही निश्चित
करूनि विजयी होशी सत्य जाईं सत्वर पैं वेगें ८७
घेऊनि शिवाची पैं आज्ञा भार्गव आलासे सदना
तों देखिलीं असीं नयना प्रेतें बंधु-माता-पित्यांचीं ८८
रेणुका देखोन रामातें शोक केला तिणें तेथें
रामें नमस्कारोनी मातें म्हणे कवणें तुम्हातें वधिलेंसे ८९
भार्गवासी त्या वेळ माता निवेदी सकळ

अरे बाळा तो काळ वीरबाहू तो माझा ९०
त्यानेंचि वधिलें तुझिया पित्या तो दुष्ट करुनी आमुच्या घाता
गेलासे पुत्रा जाण तत्वतां माझेंनि कांहीं न बोलवे ९१
राम म्हणे हो माते आतां वीरबाहूच्या करीन घाता
तरी पुत्र तुझा तत्वता जाण सत्य मम अंबे ९२
जितुके घाय मारिले तूतें तितुके वेळ क्षत्रिय पृथ्वीतें
संहारीन निश्चयें माते तुझी आण नातरी ९३
आतां ऐकें एक वचन तुजकारणें उपाय करीन
अश्विनीदेवा बोलावुन वांचवीन तुज अंबे ९४
रेणुका म्हणे भार्गवाचिये आतां कासया म्या वाचणें
तरी पित्याचा सूड तुवां घेणें तर्पण करणें शोणितें पैं ९५
ऐसें बोलोनी तेक्षणीं प्राण त्यागी राम-जननी
पुत्रें शोक केला त्या स्थानीं अतिदुस्तर अनिवार जो ९६
ऐकोनि भार्गवाचा शोक-ध्वनीं महाऋषी आले धांवोनी
कश्यपादिक मुनी तेक्षणीं अध्यात्म-बोधें बुजाविती ९७
म्हणती रामा तूं आत्माराम असती अव्यय पुरुषोत्तम
तूं निर्विकार पूर्णब्रम्ह अवतरलासी महीवरी ९८
करावया क्षत्रिय-संहार पितरां निमित्त साचार
तेथ मारिता मरता अधिकार सर्व तुझा पैं असे ९९
ऐसें असतां किमर्थ शोक करिसी पैं अद्भुत
यापरी रेणुका-सुत बुजाविला ऋषीनीं १००
मग ते माता पित्यांचीं प्रेतें आणी चौघेही बंधूंचीं तेथें
दहन करोनी क्रिया कर्मातें कश्यपऋषिनतें संपादिलें१०१
शुद्ध स्नान केलिया दिनीं धनुष्य बाण घेउनी
अक्षय भाता पृष्ठी स्थानीं लावुनी चाले माहुरी १०२

पातला माहिकावती-भुवनीं नगर-प्रदेशीं धनुष्य चढवुनी
क्रोधें उसळों पाहे वन्ही नयन आरक्त ते झाले ३
शिंजिनी चढवितां शिव-चापातें नाद दुमदुमीन त्रैलोक्यातें
टाळी बैसली दिग्गज-कर्णातें कूर्म पृष्ठीतें सरसावित ४
तेणें स्त्रियांचे गर्भ-पात ध्वनी ऐकतां झाले बहुत
नगरीं जन भयाभीत होउनी पाहती चहूंकडे ५
धनुष्य-ठणत्काराचा ध्वनी पडला सहस्त्रार्जुनाचे कानी
म्हणे द्विभाग झाली धरणी कीं प्रळय मनीं झाला म्हणे
दूत पाहती काय अद्भुत तों द्वारप्रदेशीं ब्राम्हण-सुत
एकला असे नयन आरक्त करोनी बोलत राजदूतां ७
काय पाहतां रे येथ तों त्यासी दूत पुसत
म्हणती तूं कवणाचा सुत आलासी येथ कोणकार्या ८
धनुष्यासी गूण चढवुन वरी जोडूनियां बाण
ओढी ओढुनी आकर्ण कवणासीं रण करूं पाहसी ९
ठाण मांडिलेंसे अचळ दणकेनें हालविला भू-गोळ
वाटे ओतला क्रोधानळ कोणासि जाळूं पाहसी १०
भार्गव म्हणे मी कोण हें तुम्हासी न कळे आजून
तरी त्या सहस्त्रार्जुनाचा प्राण-हर्ता मी पूर्ण जाणतसां ११
अरे जमदग्नीचा मी सुत रेणुका माझी माता सत्य
मद्बंधूसहित तयांचा घात किमर्थ केला रे निरपराधें १२
तयाचा सूड घ्यावया मी येथ राम आलों म्हणोनी त्वरित
सहस्त्रार्जुन-दुष्टासि श्रुत करा जाउनी येक्षणीं १३
सिद्ध होउनी सहसैन्यीं युद्धासि पाचारा जाउनी
न सांगतां येच क्षणीं संहारीन समस्तां १४
ऐकोनि तयाची वाणी दूत धांवती रायालागोनी

१ दोरी.

श्रुत करिती तयाचे श्रवणीं भार्गवाचे पैं शब्द १
राजा म्हणे पुरुषार्थें काय सांगतां रे येथें
धरोनी आणा रे कुमरातें कैसा असे पाहूं पैं १
कायसा त्याचा पुरुषार्थ मजपुढें वानितां अद्भुत
म्या रणीं जिंकोनी लंकानाथ बंदी षण्मास घातला १
असतां ब्राम्हणाचें पोर काय तयाचा वडिवार
म्यां जिंकिले महा वीर क्षत्रिय-कुमर पराक्रमी १
ऐसें बोलोनी तेक्षणीं प्रधाना आज्ञापिली वाणी
धरोनी आणा किंवा मारोनी तेथेंचि टाका अविलंबें १
आज्ञा होतां सेनापती सिद्ध होउनी चालती
शस्त्रास्त्रें सिद्ध रण-पंथीं चालिलें सैन्य चतुरंग २
येउनी वेढिती रामातें चौंकोनीं टाकिती शस्त्रांतें
लक्षोनियां भार्गवातें हाणिती वीर एकदां २
अनेक शस्त्रास्त्रें प्रेरिती धनुर्धर वर्मे भेदिती
एक ब्राम्हण-कुमर म्हणती धरुनी नेऊं नगरांत २
एक म्हणती घायासरिसा[1] ब्राम्हणकुमर वांचेल कैसा
तेंव्हां रामें धनुष्यें भूसा तैसें पराभविलें शस्त्रें पैं २३
सैन्यें म्हणती ब्राम्हण-सुत मेला असेल निश्चित
सावध पाहतां निश्चित एकही शस्त्र नलगे त्या २
तेव्हां रामें धनुष्य-गुणीं कुराडें सोडिलें जोडुनी
ते जाउनी पडतां सैन्यीं क्षणीं संहारोनी टाकिलें २
शर सूटले अति तांतडी सेना मारिली लक्ष-कोडी
सेनापतीची मुरकुंडी यम-नगरीं धाडिली २
घायाळ गेले नृपाप्रती म्हणती पडला सेनापती
कोपें कोपलासे भूपती देखोनि घायाळ तेक्षणीं २

---

१ कौंडासें

म्हणे सिद्ध करा रे सकळ सैन्य म्हणतां सेनापती सिद्ध होउन
वाद्यगजरें राजा आपण रथारूढ पैं झाला २८
चतुरंग दळ अपरिमित चालिले नग्न शस्त्रें झेलित
अश्वारूढ गजारूढ गणीत कोण करीत महारथियां २९
बाबरझोटी शस्त्र-पाणी मदोन्मत कांळासही न गणी
धनुर्धर शर लावुनी गुणीं पातले रणीं महा-शूर ३०
पांचशत धनुष्यें सहस्रकरीं गुण चढवुनी बाण लाविले वरी
सहस्रार्जुन रथावरी क्रोधें थरथरी महाकोपें ३१
ऐसे पातले भार्गव जेथ वेढिला पायदळ प्रथम होत
वेढा त्यामागें अश्व-गज-रथ अनेक फेरीं वेढिला ३२
ऐसे अनंतफेरीं भृगुपती महा-शूर शस्त्रें मोकळिती
मेघधारा जैशा पतन होती तैसे भासती आकाशीं ३३
तो एकला ते बहुत परम झाला चिंताक्रांत
तेव्हां स्मरिला गणनाथ संकटनाशन गुरुबंधु ३४
गणेशनामें स्मरिलीं बारा तेव्हां जाणवलें विघ्नहरा
संकट माडलें भार्गव-वरा म्हणोनी सत्वर धांवला ३५
परशू दिधला रामाकरीं म्हणे घालीं हा सैन्यावरी
याउपरी तूतें निर्धारीं परशधर ऐसें म्हणतील ३६
परशू देऊनियां गुप्त अदृश्य झाला गणनाथ
मग परशू टाकी सैन्यांत धगधगीत सूर्यऐसा ३७
परशू सुटला अनावर जेवीं श्रीकृष्णकरींचें चक्र
तेणें पराभविला परिवार राजा वीरबाहूचा ३८
रथ मोडोनि केले चूर अश्वांचा झालासे संहार
गज कोसळती जेवीं गिरिवर पदाति भार विभांडिला ३९
परशू नव्हे तो झंझा मारुत सैन्य पाडिलें दशदिशांत

वरी वीरबाहू सूर्य तेथ . राहुवदनीं पडियेला ४०
परशू आला अर्जुनाप्रती भुजा तोडोनि टाकिल्या क्षिती
शाखा-रहित वृक्ष निगुती दंडप्राय बीभत्स दिसे ४१
सवेंचि सोडिला शिवदत्त बाण न्यासपूर्वक अभिमंत्रोन
वीरबाहूचे झांकले नयन कंठ छेदून टाकिला असे ४२
दोनी-भुजा-सहित शिर छेदून पाडिलें पृथ्वीवर
धड लंवडलें जैसें शिखर पडतां भूमी गाजली ४३
तेव्हां विमानीं सुरगण आनंदें दुंदुभी वाजवुन
जयजयकारें पुष्पवृष्टी करुन भार्गव-राम पूजिला ४४
मग भार्गवें पुत्र पौत्र वीरबाहूचे वधिले सर्वत्र
त्याहूनि क्षत्रिय अन्यत्र तेही रामें वधियेले ४५
तेथोनि देशोदेशीं सकळ संहारिलें क्षत्रिय-कुळ
ब्राम्हणासी पुजोनी तेवेळ पृथ्वी दान सर्व केली ४६
तर्पण केलें पितरांचें ब्रम्हास्त्रें गर्भ पुत्रांचे
संहारोनी क्षत्रियांचे त्यांत वेगळे तिघेजण ४७
जनक दशरथ रावण हे वेगळे करूनियां जाण
क्षत्रियकुळ संहारून पाताळा गेला परशुधर ४८
पाताळीं अनेक दैत्य वधी तेव्हां रेणुकासुत
भिन्न करोनी बळी तेथ आणी नागेंद्र दोघेही ४९
यापरी पृथ्वी भारातीत करोनी भार्गवराम जात
महेंद्र पर्वतीं डुल्लत समाधी-सुखें राजया ५०
ऐसें होतां कांहींकाळ राजस्त्रिया उरल्या तेवेळ
द्विजांसीं भोगितां क्षत्रियकुळ पुन्हा वृद्धीसी पावलें ५१
ते ब्रम्हक्षत्रिय ब्रम्हवीर्यें जाण होतां झाले उन्मत्त पूर्ण
तेणें ब्राम्हण-पृथ्वी हिरोन बळें भोगिती दुरात्मे ५२

ब्राम्हण-साधूंची हेळणा करिती अविचारी तेक्षणा
ब्राम्हण होउनी तेजहीना भृगुकुळराणा स्मरती मग १५३
तेव्हां समाधी मोडुनी क्षत्रिय संहारी मागुतेनी
याप्रकारें त्रय-सप्त-वेळा धरणी निःक्षत्र करुनी द्विजां अर्पिती
शस्त्राऽस्त्रविद्या द्विजांसी भार्गवराम सिकवी तयांसी
परी नयेची शस्त्रविद्या त्यांसी ऐसी क्षत्रियांसी न सिकवी
मग आपणासी बैसावया स्थान समुद्रीं मारोनियां तीव्र बाण
तेथें सप्त देश केले उत्पन्न कोंकणादीक जाण राया १५६
केराळ तुरुंग गोराष्ट्र कोंकण कऱ्हाटक कलाट
बर्बरनामें देश उद्भट श्रीमार्गकरा पासोनी १५७
ऐसें करितां भूमी भारतीत तेव्हां द्वापार झालें प्राप्त
मग सोमवंशी राजा विख्यात शंतनू झाला तेधवां १५८
त्याणें वरिलें गंगेतें ती प्रसवली अष्टवसूंतें
त्यांत एक भीष्म हा निश्चितें येर सप्तही स्वजळें मुक्त केले
त्या भीष्मासी गंगेनें भार्गवा हातीं विद्येकारणें
देउनी मग तो शंतनव तेणें आणोनी दिला भीष्मासी १६०
तेंव्हां भार्गवरामें शिवदत्त विद्या संपूर्ण सिकविली म्हणूनियां
तया गुरुसि भीष्में पुजोनियां सिद्ध झाला रणासी जाण पैं
आणी भार्गवें बहुत बाण शिवदत्त जें कां सायकासन
दीधलेंसे तेंची घेउन युद्धासि भीष्म गेला रणीं १६२
तुवां पुसिली भार्गवोत्पत्ती म्हणोनि कथिली असे कीर्ती
जे षष्ठ अवतार धरोन क्षिती भारतीत केली असे १६३
सप्तम-अवतारीं रामचंद्र अवतरोनी मारिला राक्षसेंद्र
रावण-कुंभकर्णादीक क्रूर निवटिले जाण रघुवीरें १६४
तया अवताराची पदवी वाला झाला वाल्मीकि कवी

जयानें अवताराचे पूर्वीं शतकोटिग्रंथें केलें भविष्य
तया रामावतारीं दुष्ट निशाचर मारोनी उतरिला असे भूभार
तेची क्षत्रयोनी तामसी क्रूर उत्पन्न झाले द्वापारीं १६६
तयांचा भार पृथ्वीवरी झाला म्हणोनी कंसारी
पूर्णब्रम्ह अवतरला हरी यादवेंद्र श्रीकृष्ण १६७
आणी नरावतारसहित जन्मलासे हा भगवंत
नर नारायण पैं निश्चित श्रीकृष्णार्जुन दोघेही १६८
तेची पांडवांसी साकारी होउनी भुमीचा भार हरी
जन्मेजयासी म्हणे पुढारीं कथार्थ सादर परिसिजे १६९
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर सुभानंत विनवी जोडुनी कर
श्रोत्यांसी म्हणे वारंवार निरंतर ऐका म्हणे १७०
इती श्रीसन्महाभारते श्रीगुरु व्यास विरचिते
भीष्मपर्व रसाळ श्रोते ऐकतां जन उद्धरती १७१

अध्याय ३२

संजय म्हणे प्रज्ञाचक्षुसी नवम-दिवसीं रणभूमीसी
काय काय रण कवणासी कैसें झालें परियेसीं तें १
तेंची कथीन म्हणे जन्मेजया वैशंपायन तया ठाया
कौरव-सैन्यासी सूर्योदया भीष्माचार्या समवेत २
तेव्हां पांडव सिद्ध होउन आले असती गजरें करुन
आपुल्याली स्थळें धरोन रणांगणीं उभे असती ३
त्यादिवसीं श्रीकृष्णातें बोलिलें पैं असें पार्थें
सत्वर लोटीं स्यंदनातें मारीन भीष्मातें म्हणोनी ४
तेव्हां कठीण जाणोन आंगीं कवच घालोन

म्हणे अर्जुनासी होतां निर्वाण सकळ संहारीन म्हणोनी ५
तैसीच वारुवांआगीं कवचें घालोनी हो हो म्हणे वाचे
चंचळ होतां मन त्यांचें स्वहस्तें साचें थापटीत ६
रूप सगुण मनोहर कमलपत्राक्ष श्रीयदुवीर
सुर-वर ज्याचे आज्ञा-धार तो ओढी दोर अश्वांचे ७
किरीट-कुंडलें-मंडित वदन कोटि-कंदर्प ओवाळुन
वरी टाकावे भाळीं चंदन कस्तुरी-मळवट रेखिला ८
भाळ विशाळ आकर्णनयन सरळ नासिक शोभायमान
बिंबाधर शोभे गुंजवर्ण मधें दंत-पंक्ती सतेज ९
विशाळ-वक्षस्थळावरी कळा शोभे महाकुसरी
चतुर्भुज भूषणें करीं कर-कमळ साजिरे १०
सरळ हस्त सरळ बोटें वरि नखें चंद्रची वाटे
नागर रूप सुंदर मोटें ना ठेंगणें समसमान ११
उदर त्रिवळीत नाभिस्थान वरी माज तो कटी पूर्ण
सरळ पोटरिया जाण कर्दळीस्तंभा सारिख्या १२
पद सुंदर सुरेखें विराजे भूषणें सूर्यासारिखें
ते पायधूळी ब्रह्मादिकें इच्छिती सदा सुर-वर १३
श्रीकृष्णें कृष्णारथीं हस्त देउनी चढवी वरती
बाप धन्य पांडव गती कोणे मती वदावें १४
मग रथ छोडिला तयेवेळीं सैन्यीं पातले पार्थ-वनमाळी
देखोनि भीष्म सुखसमेळीं प्रेमाश्रु नेत्रीं टाकित १५
धन्य वंश आमुचा क्षिती जो पांडवीं साह्य श्रीपती
धन्य पार्थ वीर त्रिजगती म्हणोनि तोषे देवव्रत १६
असो पार्थ तया दिवसीं तीव्र तरणी जैसा आकाशीं
तैसा दिसे नयनासी कौरव सैन्यासीं भयाभीत १७

गुरु-दत्त धनुष्यबाण घेउनी स्यंदनीं गंगा-नंदन
उभय कृष्णातें लक्षोन बोलता झाला राजया १८
तों अभिमन्यूनें कौरवसेना उडविली मोकळोनी बाणा
जे न आवरती तया सैन्या उडे सैन्य दश दिशां १९
जैसें भूस उडे वायूनें तैसें उडविलें निर्वाण बाणें
कोणीं न धारती त्या कारणें समरंगणीं युद्धासीं २०
सौभद्राचे वाई आण कृष्णें दीधले आपुले गुण
धैर्य शौर्य पराक्रम पूर्ण प्रती अर्जुन दूसरा २१
दोनी पक्ष ज्याचे पुण्यपावन देखून बोलिला गंगानंदन
म्हणे वंश धन्य जयाचेन पराक्रमी आन ऐसा नसे २२
म्हणोनी आनंदला तेथ भीष्माचार्य रणपंडित
तेव्हां जिकडे तिकडे म्हणत निर्वाण होत सकळांसीं २३
द्वंद्वयुद्धें माडिलीं अनेक विमानीं पाहती वृंदारक[1]
पार्थ-रथीं वैकुंठ-नायक वारू नाचवी कौशल्यें २४
कवच कुंडलें कोटीर[2] प्रभे व्यापिलें दिशांबर
तो श्रीकृष्ण यदुवीर करणे करितां असंग पैं २५
सर्व-सारथियांमाजी सुघड भक्तपालक जो कां उघड
तो द्वारकापुर-सुहाड पाटी राखत पार्थाची २६
मध्यान्हींचा जैसा चंडकिर्ण तैसा दिसे तीव्र अर्जुन
भीष्म म्हणे आजी निर्वाण तुझें जाण मजसवें २७
होत वाद्यांचा गजर वीर भिडती अपार
पडोनि देहाचा विसर नाचती शूर रणरंगीं २८
तुटोनि पडती पाद शिर धनुष्यांसहीत पडले कर
बाबरझोंटी पडले वीर ऐसें समर मांडलें २९
गज-अश्वा-सहित स्वार नग्न-शस्त्रें मंडित-कर

---

१ देव. २ मुकुट.

रथांसहीत धनुर्धर पायदळ अपार पाडियेलें ३०
यापरी प्रळय कौरवदळीं पांडवसैन्यीं केली होळी
रक्तगंगा-पूर खळाळी क्षार- सिंधूसंगमा ३१
तों झालेंसे मध्यान्ह वारू. रथींचे तृषित आपुन
तेव्हां कुरुक्षेत्रींचें जीवन पाजवी जगजीवन तेकाळीं ३२
हयकंडु खाजवी नरेंकरुन ओंजळी भरुनी उडवी जीवन
तें देखोनी देवर्षिगण आश्चर्य करिती मानसीं ३३
जे हस्त इछीत रमा उरीं देव इछिती मस्तकावरी
सदाशिव ध्यान करी न थारती तरी मानसीं ३४
ब्रम्हा जन्मलासे उदरीं तो दृढ आकळी हय- दोरी
तुरंग धांवोनी झडकरी रथास जुंपी लगबगें ३५
बाप पार्थाचें भाग्य गहन सकळही म्हणती पाहोन
वर्णूं न शके सहस्त्र-वदन ज्यासी श्रीकृष्ण स्वयें रक्षी ३६
पद-रज न मिळे आम्हा चरणामृतासी भुलली रमा
नाभिकमळीं झाला ब्रम्हा तोही इछीत पदधूळी ३७
ऐसें सुरवर बोलती तों रथीं चढला सुभद्रा-पती
नंदिघोक लोटिला क्षिती रणीं श्रीपती तेधवां ३८
यावरी तो गंगानंदन दिसे जैसा सूर्यनारायण
बोले श्रीकृष्णाऽर्जुनाकारणा तेंची ऐकें राजया ३९
हे प्रिय कृष्णा अर्जुना आजी निर्वाण झुंजेन रणा
सर्वेंची म्हणे नारायणा प्रतिज्ञा माझी अवधारीं ४०
तुझा नेम शस्त्र नधरीं तरी धरवीन आजी समरीं
कंसांतका मधुमुरारी प्रतिज्ञा खरी करीन मी ४१
हें जरी न करवे माझेनी तरी व्यर्थ प्रसवली स्वर्धुनी
शंतनुज हें आजिचेनी सर्वथा मी मानेना ४२

हें काय पृथेचें बाळक नेणेची भीष्म-बाण तंव एक
अधरीं दुग्ध दिसे ऐक तरी तूं सांभाळ करिसी पैं ४३
प्रतिज्ञा सत्य करीन कैसी तेही प्रमाण परियेसीं
भार्गवशिष्य मी हृषीकेशी भार्गव समरासी जिंकिला ४४
आणि विजय रथ विजय वीर विजयध्वजीं विजय वायुकुमर
हरिमय घोडे तूं हरी त्यावर तरी प्रतिज्ञा सत्वर करीन खरी
तूं सारथी जयावरी तया उद्देशें चक्र करीं
तुझ्या धरवीन मी तरी शंतनुज भीष्म असें ४६
तुझे चरणाहूनी उत्पन्न शिवमस्तकीं विराजे पूर्ण
त्या गंगेपोटीं जन्मलों असेन तरी मी धरवीन चक्र करीं ४७
ऐसें किमर्थ म्हणसी हरी तरी तूं पांडवपाळक निर्धारीं
हेचि प्रतिज्ञा करीन खरी तूं करिसी निर्धारीं पैं माझी ४८
असा तों प्रकार करीन जाण सांगतो हो मी जग-जीवन
या रणीं आजी मी पूर्ण काळही फोडीन निज-बाणीं ४९
विजयरथ करीन चूर्ण कपिवर ध्वज तळीं पाडिन
मग तूं करीं चक्र घेउन धांवसी हरी मजवरी ५०
अर्जुनासी मूर्छित करीन सकळ सेनेचीं शिरें पाडिन
तेव्हां क्रोधें चक्र घेउन धांवसी कीं मजवरी ५१
बाणें झांकीन रणक्षिती महावीर दशदिशां पळती
तेव्हां चक्र घेऊन श्रीपती मजवरी धांवसी न सांवरत ५२
आजी ही खरी करीन प्रतिज्ञा नातरी आण तुझी श्रीकृष्णा
माझा क्षात्रधर्म जनार्दना यावरी आतां अवलोकीं ५३
ऐसें देवव्रतें बोलोनी चाप टणत्कारिलें तेक्षणीं
झणत्कारिल्या लघुकिंकिणी ऐकोनि कर्णीं सर्व भ्याले ५४
प्रळयीं क्षोभे जैसा कृतांत तेवीं समरीं दिसे गंगासुत

शर वर्षला अपरिमित लेखा शेषातें न करवे ५५
लक्षांचीं लक्ष शिरें उडविलीं गंगाकुमरें
कीं ते कंदुक उडती त्वरें आकाशपंथें एकदांची ५६
वृक्षाग्रींचीं फळें लक्षून पक्षी येती झेंपावुन
तैसीं बाणीं शिरें उडवुन ऊर्ध्वपंथें बहू जाती ५७
पांडवदळीं हाहाकार असंख्य-वीरांचा केला संहार
अलातचक्रा ऐसा गंगाकुमर सेनें माजी धांवतसे ५८
बाण पर्जन्याच्या धारा त्यामाजी शिरें गारा
अश्रुद्नदीचे सत्वरां पूर चालिले चहूंकडे ५९
पळावया नाहीं ठाव नेदी लपावया पृथ्वी वाव
रथ गजां आड शूर सर्व पळतांही नउरती ६०
शर भीष्माचे तीक्ष्ण गज- कलेवरें फोडोन
सर्वेंची अश्व नर भेदून पृथ्वीमध्यें प्रवेशती ६१
उरले वीर सांडोनी समर भयें वरिती दिगंतर
महायोद्धे रणीं धीर न येती समोर भीष्माचे ६२
आकांत वर्तला थोर तों पार्थासी म्हणे यदुवीर
कोठें गेलें प्रतिज्ञोत्तर आजी तुझें समरंगणीं ६३
क्रोधें बोले अर्जुनु म्हणे हे श्रीकृष्ण जनार्दनु
लोटीं वेगें स्यंदनु भीष्मासमोर रणरंगीं ६४
म्हणतां त्रुटी न वाजतां श्रीकृष्णें लोटिलें रथा
भीष्मासमोर तत्वता उभा केला क्षणार्धें ६५
अर्जुनें धनुष्य चढवुनी बाण सोडिले तेक्षणीं
महाशर क्रोधें करोनी जे कां इंद्र-शिव-दत्त ६६
तेव्हां भीष्में बाणाचा पूर लाविलासे अर्जुनावर
जे कां भार्गवदत्त महाशर क्षत्रियां परिहार न होतसे ६७

अर्जुनें सोडिले जे बाण ते भीष्में नाशिले जाण
परी भीष्माचे जे शर निर्वाण न निवारती पार्थातें ६८
पूर्णप्रतापी देवव्रत पूर्वेसी दिसे क्षणात
क्षणेची उत्तरे रथ दक्षिणे जात क्षणें पैं ६९
पश्चिमेसी दिसे तेक्षणीं क्षणेंचि गुप्त न दिसे नयनीं
अंतरिक्ष क्षण मेदिनीं होउनी पार्था विंधीतसे ७०
निवारोनी पार्थ-शरांसी भीष्में ग्रासिलें पार्थासी
बाणें खिळिलें सर्वांगासी दिसे मयूरा सारिखा ७१
बाणपिच्छें करून जाण रथीं शोभे अर्जुन
अनिवार गंगा-नंदन क्षणही उगा न थारे ७२
पाठोपाठीं सूटती बाण अर्जुनासी न होय निवारण
मग ते महावीर संपूर्ण करिती निवारण तेसमयीं ७३
मुख्य धृष्टद्युम्न सेनापती अनेक राजे महारथी
परी भीष्म-बाण नावरती सवेग जाती पार्थावरी ७४
क्रोधें रगडोनी दांतीं अधर गदा घेऊनियां भीष्मावर
अनावरत धांवे वृकोदर देखोनि इतर पळाले ७५
गदा भंवडोनी तेक्षणा मारूं पाहे गंगानंदना
भीष्में सोडोनि तीव्रबाणा गदा तिळतुल्य पैं केली ७६
सवेंची सोडुनी दोनी शर उभाचि खिळिला वृकोदर
तेव्हां नकुळ सहदेव वीर भीमासि सोडिती बहुयत्नें ७७
परी अर्जुनावरी जे बाण मोकलिले ते अनिवारण
इतुकेही महावीर त्याकारण सामर्थ्य नसे पराभवुं ७८
विशेष भीष्म-बाणाचा प्रताप गळालें पार्थाचें गांडीव चाप
मूर्च्छा येउनी सकंप ध्वजस्तंभीं टेंकला ७९
रथ फेरिता जगन्मोहन पार्थाकडे पाहे परतोन

म्हणे कां रे न सोडिसी बाण तंव तेणें नयन झांकिले ८०
विकळ पाहोनी अर्जुन मनीं विचारी श्रीकृष्ण
म्या चक्र न धरितां ये क्षण मारील पार्थासी हा रणीं ८१
जरी म्या चक्र धरावें करीं तरी मजला आलीसे हारी
पुन्हा विचारी श्रीहरी धनंजय निर्धारीं प्राण माझा ८२
तया मरणाहूनी पण काय अधीक मजलागुन
अनेकपरी भक्त-रक्षण करावया पूर्ण अवतरतों ८३
अंबऋषीकारण म्यां जन्म घेतले पूर्ण
तया ब्रीदासी येईल हाण धनंजय मरण पावतां पैं ८४
यापरी भक्त-रक्षणासी अवतारलों मी हृषीकेशी
तेथ भीष्म-पण-हारीसी काय मजसीं गोणता ८५
म्या वृथा धरितां अभिमान तरी पार्थासी मारील गंगानंदन
ऐसा विचार करितां जगजीवन येती भीष्मबाण दारुण पैं ८६
पाहोनी अर्जुनाचें मुख कळवळिला वैकुंठ-नायक
म्हणे निर्दय भीष्म हा देख मारीन निःशंख यास रणीं ८७
क्रोधें आरक्त केले नयन अधर रगडिले दशनेंकरून
म्हणे संग्राम-धर्म कथन याणें केला मजसमक्ष ८८
तोचि हा भीष्म आतां अधर्मी झाला तत्वतां
अर्जुन मूर्छीत असतां बाण सोडी अधर्में ८९
तरी या भीष्मासी यावरी निश्चयें मारावें म्हणे समरीं
तेव्हां सुदर्शन-स्मरण करी क्रोधें श्रीहरी तप्त असे ९०
करितां सुदर्शनाचें स्मरण हातासी आलें नलगतां क्षण
उडी टाकी रथावरून जगजीवन लगबगें ९१
क्रोधें चालिला मुरारी चक्र घेऊनियां करीं
करीवरी धांवे जैसा हरी[1] तैसा श्रीहरी धांवला ९२

१ सिंह.

सांवरी पीतांबराचे झोगे वामकरें करुनी मागें
धांवतसे परमक्रोधागें लाग वेगें करूनियां ९३
उगवले नेणों सहस्र गभस्ती तैवीं झळके सुदर्शन हस्तीं
बिंबाधर रत्नदांतीं रगडोनियां तेसमयीं ९४
कौरवदळीं हाहाकार महाभयें घेती गिरिकंदर
रथासावीस महाशूर कांपती थरथर तेजें पैं ९५
वाटे सेनेचीं समग्र शिरें पाडील एकघायें निर्धारें
महाशूरांचीं शस्त्रें त्वरें गळोनी पडती करींची ९६
आतां कैंचा गंगानंदन झांकले सर्वांचे नयन
कौरव धाकें मूर्छा येउन पाळथे पडती पृथ्वीवरी ९७
परम क्रोधायमान श्रीधर ब्रम्हांड जाळील हें समग्र
दोनी दळीं आकांत थोर हाक एकची जाहली ९८
पृथ्वीतळ तडतडां उधळत अंबर थरथरां कांपत
वायु फिरों नलाहे तेथ सागर सप्त तप्त झाले ९९
सुदर्शन-तेजावर्ती चंद्र सूर्य बुचकळ्या देती
सृष्टी गेली गेली म्हणती सुर पळविती विमानें १००
चक्रवत् फिरवी सुदर्शन सावध पाहे गंगानंदन
म्हणे जगन्निवास मनमोहन धावें येई झडकरी १०१
हे द्वारका-नगर-विहारी हे मधु-मुर-नरक-कैटभारी
माझी प्रतिज्ञा झाली खरी मारीं यावरी मज आतां १०२
हे रविकर-वर-अंबरधरा विषकंठ-वंद्या गुणगंभीरा
छेदिं सत्वरें माझ्या शिरा सोडवीं संसारापासुनीं १०३
जन्मापासूनि आजपर्यंत आचरलों ब्रम्हचर्य व्रत
तें सफळ झालें समस्त पावेन मृत्यु हरिहस्तें १०४
दुर्जन-संगें करूनि जाण आजवरी शीणलें माझें मन

सोडवीं या देहापासून घे मिळवोन तुजमाजी १०५
भक्तजन-संताप-नाशका इंदिरावरा त्रिनेत्र-सुख-दायका
पांडवजन-प्रतिपाळका सोड वेगीं कां सुदर्शन १०६
सावध होउनी अर्जुन रथीं पाहे तों जगजीवन
नदिसे तेव्हां म्हणून भीष्माकडे विलोकी १०७
तंव सुदर्शन करीं घेउन भीष्मावरी धांवे श्रीकृष्ण
पाहतां रथाखालीं अर्जुन उडी टाकून धांवतसे १०८
लागवेगें हरीपाटीं[1] धांवुनी गेलासे निकटीं
घालुनि हरिजघनीं मिठी म्हणे जगजेठी थारथार १०९
परम क्रोधायमान श्रीधर पार्थासी झिडकावी दूर
पुन्हा धांवोनि सुभद्रावर धरी चरण आवडी ११०
म्हणे मज सोडीं सत्वर भीष्माचें छेदूं दे शिर
चरण न सोडी सुभद्रावर स्तवन अपार करितसे १११
माझे हातें कंसारी हें कौरव-दळ संहारीं
भीष्मासीं न मारीं यावरी चला रथावरी श्रीरंगा ११२
ऐसें अर्जुनें अनुवादोन हातीं धरूनि रुक्मिणी-रमण
निज-रथावरी बैसवोन वरी आपण आरूढला ११३
हरिइच्छे करूनि जाणा सुदर्शन गेलें स्वस्थाना
अर्जुन वर्षला त्या बाणा सहस्र-वदना न गणवे ११४
मोडोनी रथ कुंजर उरीं शिरीं भेदिती वीर
अश्वांसहीत पडले स्वार शस्त्रेंसीं कर तुटले ११५
मांडली एकची रण-धुमाळी रक्त-नदी गर्जितें चालिली
अनेक प्रेतें वाहूनि गेलीं सागरीं मत्स्य जयापरी ११६
पार्थाचें संधान पाहून भीष्म झाला आनंदघन
म्हणे धन्य वीर अर्जुन वंश पावन याचेनी ११७.

---

१ हरीच्याकमरेस.

बाणीं बुजिला भीष्म-रथ दाहा धनुष्यें छेदिलीं तेथ
भीष्म हातींचीं क्षणांत देवव्रत म्हणत तेसमयीं ११८
म्हणे अर्जुना तुजसमान नाहीं वीर दुजा आन
तुझेनी साजिरा संपूर्ण हा कुरुवंश आमुचा ११९
तव गदा घेऊनि वृकोदर संहारीत जात कुंजर
कुंभस्थळें फोडितां अपार मुक्त बाहेर उसळती १२०
शुंडा-दंड पिळोन कित्येक पाडिले उलथोन
कितेकांचे दंत मोडोन झोडिले अपार वीर तेणें १२१
पळतां गजपायीं धरी आपटोनी भूमी मारी
पुच्छें धरोनी चक्राकारीं भंवडोनी टाकी अपार १२२
मग मारिली अद्भूत हाक तेव्हां महावीरीं घेतला धाक
भीम नव्हे तो कृतांत देख सैन्यासी अंतक ओढवला १२३
तेव्हां भीष्माचिया पाठीसी येउनी दडती परियेसी
कित्येक म्हणती भीष्मासी धांवा धांवा देवव्रता १२४
तेव्हां भीष्में भीमातें पराभविलें सामर्थ्यें
मग अस्त झालें सूर्यातें पावलीं सिबिरातें दूयदळें १२५
धर्मराज आपुल्या सिबिरीं श्रीहरीशीं विचार करी
सचिंत होउनी अंतरीं खेद करीत तेक्षणीं १२६
भीष्मापासोनी कदां जय आम्हांसी कवण-काळीं न होय
माझे बंधू आणि हे राय भीष्मासी पराभवूं न शकती १२७
तरी आइकें श्रीकृष्णनाथा मज राज्य नलगे हें सर्वथा
मी वनामाजी तत्वता जाऊनि तप आचरेन १२८
श्रीकृष्ण म्हणे चौघे बंधू तुझे असती बळसिंधू
आणी पराक्रमी राजे प्रबुद्ध राया असती तव-संगीं १२९
त्यासी जरी आटोपेना तरी मजप्रती देईं आज्ञा

सुदर्शन सोडोनी येक्षणीं संहारीन दुष्टांसी १३०
मी भक्तजन-सहाकारी प्रल्हाद रक्षिला नानापरी
दावाग्नी गिळिला निर्धारीं रक्षिले गाइ गोपाळ म्या १३१
शिळाधारीं सहस्रनयन जेव्हां वर्षला गोकुळीं घन
अंगुळीवरी गोवर्द्धन सप्तदीन धरिला म्या १३२
रात्रीमाजी मथुरापुरी नेली द्वारावतीमाझारीं
मग धर्म म्हणे तेअवसरीं तुझेन निर्धारीं पैं आम्हीं १३३
तूं अनाथनाथ हृषीकेशी निजांगें भक्तांसी रक्षिसी.
अवतार धरुनी पृथ्वीसी संकटीं धांवसी आम्हातें १३४
तुझेनी श्लाघ्य आम्ही पूर्ण तेव्हां म्हणे जगजीवन
युद्धापूर्वी तुम्हांकारण काय गंगा-नंदन बोलिला १३५
धर्म म्हणे जी जगजीवना पुढें येई भेटीकारणा
जयप्राप्तीच्या ते खुणा सांगेन ऐसें म्हणोनी १३६
तरी भीष्म-भेटीसी आतां धर्म म्हणे जावें तत्वता
जयप्राप्ती श्रीकृष्णनाथा भीष्मालागीं पैं पुसूं १३७
तेव्हां धर्म भीम अर्जुन नकुल सहदेव श्रीकृष्ण
रजनीमाजी साहीजण भीष्म-शिबिरा पातले १३८
भीष्म पाहोनी पंडुनंदन घालिती पांचही लोटांगण
भीष्में मस्तक आघ्राणोन उठविलें तेव्हां पांचांसी १३९
भीष्में श्रीकृष्ण पाहोन उठोनि घाली लोटांगण
चरणीं मस्तक ठेवुन प्रेमें पूजन पैं केलें १४०
मग भीष्म अपार स्तवन करुनी म्हणे हे जगजीवन
श्रमविलें तुज चक्र धरवुन रणांगणीं दयाळा १४१
तो अपराध क्षमा करुनी मज क्षेम दीजे चक्रपाणी
श्रीकृष्ण म्हणे भीष्मालागोनी खेंवा कवळोनी चहूंभुजें १४२

श्रीकृष्ण म्हणे गंगासुता मज श्रम नसे सर्वथा
त्यांतही क्षात्रधर्म तत्वता विहीत रणीं पैं असे १४३
आणी भक्तजन मी सहाकारी जैसी इच्छा असे ज्या अंतरीं
तैसी सिद्धी पाववीं मी हरी अपराध निर्धारीं नाहीं तुझा१४४
आणी म्हणे सर्वेश्वर धन्य तूं एक महाशूर
तुजऐसा या पृथ्वीवर आन वीर होईना १४५
मग भीष्म म्हणे पूतनारी माझीं पांचही बाळें जतनकरीं
वेल्हाळ माझे श्रमले समरीं युद्धकरितां बहुतांसीं १४६
वर्सें वनवासीं श्रमलीं सर्वेची युद्धावरपड झालीं
असा धर्म बद्धांजुळी उभा ठाके भीष्मापुढें १४७
धर्म म्हणे आम्हांसी जय महाराजा कैसा प्राप्त होय
तूं महावीर प्रतापसूर्य आकळसी कैसा आम्हातें १४८
मग भीष्म म्हणे जय जाण कृतांतासी नव्हे मजपासून
मग इतरांसी प्राप्त कैसेन होईल समरीं सांग पैं १४९
परी एक मार्गेकरूनी सत्य तुम्हांसी जय होईल प्राप्त
तोही सांगतसें निश्चित समरागारीं युद्धीं पैं १५०
शिखंडीसी पुढें करुन पाठीसी असावा अर्जुन
समरीं मजवरी टाकितां बाण जय-प्राप्तीस कारण हेंचि पैं५१
मी शिखंडीशीं युद्ध नकरीं सहसा बाण न टाकीं त्यावरी
पूर्वद्वेषें जाण निर्द्धारीं भार्गव वर दे त्यातें १५२
आणी प्रथम स्त्री मग षंढ ऐसियावरी नसोडीं प्रचंड
मी सहसा बाण धर्मा उघड हेंचि गूढ वर्म जाण पैं१५३
तेव्हां जन्मेजय मुनीतें म्हणे शिखंडी-द्वेष भीष्मातें
भार्गवें शापिलें कोणनिमित्तें तें मज निश्चितें सांगिजे१५४
ते कथेच्या कथार्थ सांगिजेल पुढें निश्चित

तेव्हां भीष्मासी वंदुनी पंडूसुत स्वशिबिरातें पावले १९६
धृतराष्ट्रासी म्हणे संजय ऋषी ऐसें वर्तलें रण- भूमीसी
आजिचे या नवमदिवसीं पुढें परियेसीं कुरुराया
जन्मेजयासी सांगे मुनी पुढें भीष्म शरपंजर श्रवणीं
प्रेमें ऐकतां कलिमलां धोणी होऊनि जाय क्षणार्धे १९७
श्रीगुरु प्रभु विश्वंभर सुभानंत तयाचा किंकर
श्रोतयां विनवी जोडोनी कर कथार्थ सादर श्रवणार्थ १९८
इतीश्री मन्महा भारथे श्रीव्यासगुरु विरचिते
भीष्मपर्व रसाळ-ग्रंथें श्रवणसुखें प्यावें पैं १९९

अध्याय ३३

जन्मेजयासी म्हणे ऋषी वैशंपायन ज्ञानरासी
शिखंडीजन्म आणी भीष्मासी परियेसीं त्यासीं द्वेष झाला १
शिखंडी-हस्तें भीष्मासी निधन म्हणोनी शापावयासी
भार्गवें कोणें निमित्तेंसी तेंही सादरें श्रवण करीं २
प्रतीपरायाचा नंदन तो भीष्म-पिता परियेसीं जाण
पूर्वज तुमचा शंतनू पूर्ण पराक्रमी आन तैसा नसे ३
त्याणे वरिलें गंगेसी प्रथमसबंधीं परियेसीं
अष्टवसू तिच्या गर्भासीं आले जाण पैं राया ४
त्यांत एक भीष्म ठेविला येर सातांचा उद्धार केला
स्वर्गे स्वतोयीं तेवेळा उत्पन्न होतांची जाण पैं ५
तया शंतनूशी भीष्मातें देऊन जान्हवी अदृश्य तेथें
झाली तेव्हां शंतनुतें गंगाविरहें ग्रासिलें ६
राज्यवैभवें सुख नव्हे जाण म्हणुनी वसे महाकानन

गंगा-सुरतदुःरव आठवून होय उदासीन क्षणक्षणां ७
तेव्हां भीष्मासी भार्गवाहातीं जान्हवी ओपी विद्येनिमित्तीं
भार्गवें धनुर्वेदादी भीष्माप्रती सिकविले प्रीतीकरोनियां ८
प्रौढ होतां भीष्मासी राज्य चालवीतसे न्यायेंसी
शंतनूनें विरहज्वरासी प्राप्त होउनी वनीं फिरे ९
दाही दिशा हिंडे राजेश्वर दाशकन्या सत्यवती सुंदर
तीसी पाहोनी केला विचार कवणाची कोण वर्ण म्हणोनी१०
ती म्हणे मी दाशराजकन्या ऐकोनी शंतनु तीजकारणा
म्हणे मज वरुनी माझ्या सदना राहें सुंदरी वैभवें ११
तेव्हां सत्यवती म्हणे पित्यासीं राया विचार पुसें परियेसीं
मग शंतनु जाऊनि दाशासी म्हणे सत्यवतीसी मज अर्पी १२
कैवर्तकें शंतनुसी तेक्षणीं पूजोनि बैसविलें आसनीं
म्हणे राया एक संशय मनीं माझे येतसे महाराया १३
ते निरसीं तरी माझी कन्या सुगंधी वरील तुज मान्या
आणी चक्रवर्ती तूं भूरमणा इच्छिसी तें येक्षणीं मिळे १४
मग शंतनु म्हणे कैवर्तका कायसी तुजला आशंका
दाश म्हणे स्वामी नरनायका सांगतों ऐका नेम असे १५
ममकन्येउदरीं तववीर्यें पुत्र होतील जे निश्चयें
ते वंशधर आणी ऐक्येंं राज्यधरही त्यां कीजे १६
हें जरी करूनि देसी भाक तरी हा विचार घडेल देख
ऐकतां शंतनु निःशेख नबोले वाक्य एकही १७
मग विचारी शंतनू मनीं म्हणे भीष्म वडील गुणी
टाकूनी कनिष्ठ राज्यासनीं बैसवितां जनीं अपकीर्ती १८
आणी भीष्मबुद्धि चतुर असोनि पितृभक्त उदार
त्याहीवरी भार्गवें धनुर्धर विद्येसी निपुण पैं केला १९

ऐसिया भीष्मातें उपेक्षूनी कैसी कनिष्ठासी राजधानी
देऊं म्हणोनी आपुले मनीं विचारीत शंतनु असे १२०
मग उठोनी चालिला नृपनाथ परी सुगंधीसी वेधलें चित्त
सुरतसंग आठवुनी भ्रमित होय क्षणांत शंतनु पैं २१
टाकिला राज्यकारभार सदा राहे चिंतातुर
भोजन-पानादी विचार करितां अव्यवस्थित पैं दिसे २२
क्षणीं पुत्रासी उमज पडेल म्हणोनी राजा सादर तेवेळ
परी स्त्रीकामें करी तळमळ होतसे विव्हळ सर्वांची पैं २३
तेव्हां भीष्म पित्यासी नमूनि म्हणे काय चिंतिसी
वारंवार उदास होसी किमर्थ मजसीं सांग राया २४
ऐकोनी भीष्माचे बोल राजा उगा राहे तेवेळ
मग तो भीष्म बुद्धिकुशल उमजला नृपाळ मनींचें २५
म्हणे पित्यासी गंगा-विरह झाला तेणें राजा बाद्य
नबोले मजसीं हा निश्चय करुनी विचारी मानसीं २६
तेव्हां भीष्म म्हणे पित्यातें काय विचारिसी आपुल्या चित्तें
तें सांगावें जी मातें तें मी निश्चितें करीन २७
जें अजिंक्य असे सुरवरां तें आणीन मी सत्वरा
पितृकाजास्तव मी सुरा देहाचाही करीन २८
जें जें सांगसील मज राजा तैसें करीन निश्चय माझा
ऐकोनी पुत्र-वचन सहजां शंतनु राजा बोलत २९
म्हणे पुत्रा ऐक वचन मज चिंता वाटे गहन
भारतीवंश हाची पूर्ण मंडप थोर मज वाटे ३०
त्यासी तूं एक स्तंभ जाण म्हणोनी खेदभरित माझें मन
तरी तुज पाठिराखे बंधुगण नाहींत म्हणोन बहू चिंता ३१
जरी तुज मागें सहोदर असते तरी मी सुखनिर्भर

भारथीकुळ शोभतें तर बहू थोर जाण पुत्रा ३२
मग भीष्म म्हणे द्विजांकारण प्रधानासमवेत तेक्षण
राजपुत्री शोध करुन पित्याकारण आणावी ३३
ऐकोनी भीष्माची वाणी पिता संतोषे आपुले मनीं
मग ते द्विजासी बोलावुनी सांगे शांतनु तेधवां ३४
म्हणे राजकन्या किमर्थ शोध करणे नलगे हो सत्य
कैवर्तक-दाश-गृहीं निश्चित असे कन्या सुगंधी पैं ३५
ब्राम्हण म्हणती भीष्मासी कन्या असे दाशगृहासी
राजा वेधलासे तियेसी जे सुगंधीनामें जाण पैं ३६
मग भीष्म प्रधानजनेसी आणी ब्राम्हण ज्योतिषी
संगें घेउनी दाश-गृहासी गेला असे सत्वरें ३७
दाशें करोनी आसन उपचार म्हणे किमर्थ आलेत जी साचार
भीष्म म्हणे तव कन्या सुंदर सुगंधी मत्पित्यासी देइजे ३८
कैवर्तक म्हणे भीष्मातें मम कन्या शांतनुतें
दिधलिया मज निश्चितें संतोष चितें माझ्याही ३९
परी एक असे मजला आर्त ती पुरवावी देउनी शपथ
भीष्म म्हणे मज सांग सत्य पुरवीन निश्चित दाशराजा ४०
कैवर्तक म्हणे भीष्मासी मम-कन्या-पुत्र राज्यधर वंशीं
ऐसें जरी तूं करिसी तरी तव पित्यासी देइन कन्या ४१
आणी तुजसमान तुझे पुत्र होती बळियाढे विचित्र
तेही बळें हरुनी भू सर्वत्र मत्कन्यापुत्रां त्रासिती ४२
तरी यासी भीष्मा अवधारीं भाक द्यावी माझे करीं
मग भीष्म म्हणे ते अवसरीं दाशकैवर्तकासी राजया ४३
मत्पित्याकारणें आजिपेनी मी व्रतस्थ राहेन हे अवनी
सकळ स्त्रिया त्याजननी जान्हवीसरी पैं मातें ४४

आणी तव-कन्या-पुत्रासी राज्यीं स्थापीन परियेसीं
राज्यधर वंशाधर निश्चयेंसी तेची करीन घे भाक ४५
ऐसें प्रमाण दासकरीं देऊनि घेतली कुमारी
सुमुहूर्ते ते अवसरीं शांतनुसीं लग्न झालें ४६
तेव्हां भीष्में प्रमाण दासासी दीधलें तें श्रुत शांतनुसी
परम उल्हासें भीष्मासी वरद वदला शांतनु ४७
म्हणे पुत्रा मजकारणें नेम नेमिला तुवां कठिणें
तरी घेइं कां वरदानें जेकां सुरवरां अलोट पैं ४८
तूं इच्छामरणी पैं होसी स्वबळें शार्ङ्गधर जिंकिसी
स्वमुखें वर्णील हृषीकेशी तुझिये कीर्ती-बळ-शौर्या ४९
आणी हरिसन्मुख मुक्ती भीष्मा तुज घडेल निश्चिती
यापरी भीष्मासी वरदोक्ती शांतनुरायें दीधली ५०
असो शांतनुवीर्यें सत्यवती- उदरीं दोनी पुत्र झाले असती
चित्रांगद विचित्रवीर्य क्षिती बाळकें निश्चिती पैं असतां ५१
प्रौढ नहोतां दोघे पुत्र शांतनु पावला परत्र
कर्म क्रियादी सर्वत्र . भीष्में केलें तेधवां ५२
बंधु प्रौढ होय तंववरी भीष्में राज्य रक्षिलें वरी
प्रौढ होतां चित्रांगदकरी गंधर्वें समरीं वधिलें तया ५३
मग विचित्रवीर्य राज्यीं स्थापिला तेव्हां लग्ननिश्चय मांडिला
भीष्में तिघी कन्या तेवेळां जिंकोनि आणिल्या स्वयंवरीं५४
काशिरायाच्या तिघी कन्या बंधुसी योजिती तयां धन्या
एक अमान्य दोघी मान्या अंबिका आणी अंबाळिका ५५
तिसरी ते अंबा भीष्मासी म्हणे विचार एक परियेसीं
म्या मनीं वरिलें शाल्वासी वरितां विचित्रवीर्यासी व्यभिचार घडे
ते सती शिबिकारूढ तेक्षणीं शाल्व-नगरीं धाडिली बहुमानीं

तेव्हां अंबिका अंबाळिका दोनी,विचित्रवीर्यासी वरियेल्या ५७
अंबा जाउनी शाल्वाप्रती म्हणे ऐकें शाल्व भूपती
तुज वरावें म्हणोनि चित्तीं संकल्प करुनी पैं आलें. ५८
शाल्व म्हणे तिजकारणें भीष्में जिंकिलें तुजला पणें
त्या वरितां तुज दोषी होणें म्हणोनी तेणें धिःक्कारिली ५९
मग ते शोक करी तेअवसरीं आलीअसे हस्तनापुरीं
भीष्मासी म्हणे मधुरोत्तरीं शाल्व नवरी पैं मातें ६०
म्हणे तुवां जिंकिला माझा पण तरी तूं अंगिकारीं मजलागुन
भीष्म म्हणे भलतें वचन येउनी जल्पसी मजपुढें ६१
धिक्कारितांची भीष्म देवें अंबा तपोवनीं मग भंवे
खेद अद्भूत होऊनियां जिवें म्लान वदनें दुःख करी ६२
मग ते भार्गवा शरण गेली मानसीक व्यथा निवेदिली
भार्गव म्हणे चिंता बाळी सहसा नकरीं पैं आतां ६३
भीष्म माझा शिष्य असे तुज भ्रतार करीन निःशेषें
नायके.जरी तो वचन ऐसें तरी त्यासरिसे प्राण घेऊं ६४
तेव्हां भार्गव गेला गजपुरा भीष्मासी म्हणे वरीं हे दारा
भीष्में नमुनी भार्गव-वरा म्हणे अवधारा गुरुमूर्ती ६५
त्या पितृकाजें व्रताचरण ब्रम्हचर्य धरिलें निर्वाण
तें असत्य गेलिया प्राण नकरीं जाण गुरुवर्या ६६
ऐकतां क्षोभला क्षत्रियअरी म्हणे भीष्मा ऐक निर्धारीं
अविलंबें इजला वरीं नातरीं समरीं हो उभा ६७
मग भीष्में वंदुनी गुरु-चरण म्हणे सिद्ध होतों माजवा रण
तेव्हां भीष्में सकळ सैन्य चालविलें जाण कुरुक्षेत्रा ६८
तेव्हां दोघेही संग्रामा करिती निर्वाण राजोत्तमा
सप्तदिनपर्यंत गरिमा युद्धसीमा पैं झाली ६९

स्वर्गीहूनी भीष्मासी शांतनु देत शस्त्रासी
आणी वदला भीष्मासी समरीं पावसी जय पूर्ण ७०
अनावर युद्ध सप्तदिन होतां दोघांसी निर्वाण
तेव्हां भीष्में निर्वाणबाण शांतनुदत्त घेतला ७१
म्हणे भार्गवा गुरुमूर्ती तुवां त्रयसप्तवेळा निश्चिती
निःक्षत्री केली असे क्षिती तरी तें मजप्रती नचाले ७२
म्हणोनी तो बाण गुणीं लावुनी ओढिलासे कर्णी
मंत्रबीजें उच्चारोनी लक्षिला भार्गव तेधवां ७३
बाण नव्हे तो कृतांत काळ कीं महाविषाचे खकाळ
कीं वासुकीसुरवींचा विषानळ कीं तें हळाहळ नेणवे ७४
तया बाणाचें तेज अद्भुत नेणो ब्रम्हांड ग्रास करीत
सुरवरां वर्तला आकांत विमानें समस्त लपविती ७५
तेव्हां भार्गवाचे पूर्वज भार्गवासी म्हणती युद्धकाज
भीष्मासीं नकरीं तुज जय प्राप्त नव्हे कधीं ७६
भीष्म बाण सोडुं पाहात तों नारद आला असे तेथ
भीष्माचा धरिला हस्त अकस्मात तेक्षणीं ७७
म्हणे भीष्मा करिसी काये भार्गव तुझा गुरु होये
असतां निर्वाण अस्त्र पाहें गुरुवरी सहसा नटाकीं ७८
मग भीष्में आवरिलें अस्त्र पूर्वजवचनें भार्गव नेत्र
क्रोधें रक्तवर्ण करोनी वक्र शापशस्त्र मोकली ७९
म्हणे भीष्मा इच्छा हस्तें मृत्यु पावसील निश्चितें
भार्गव म्हणे अंबे समरातें जयही नाहीं मजला पैं ८०
मग उद्विग्नमनें अंबा तेथ शोक करी अलद्भुत
तेव्हां निश्चय करोनी जात तपश्चर्ये महावनीं ८१
बहुकाळपर्यंत तपश्चर्या करितां गंगातीर-टाया

तेव्हां जान्हवी येऊनियां प्रत्यक्ष अनुवादे अंबेतें ८२
म्हणे किमर्थ येथें सुंदरी तपश्चर्या करिसी निर्धारीं
सांग म्हणतां ते अवसरीं अंबा बोले तिजप्रती ८३
भीष्म-हनन माझेनि हातें व्हावें म्हणुनी तप निश्चितें
करितें बहुकाळ मी येथें ऐकोनि गंगेतें कोप आला ८४
म्हणे एक माझा नंदन त्यासी करूं भावीत हनन
तरी घेईं कां शापवचन एकतपपर्यंत निर्दये ८५
महाभयंकर होई ओहळ षण्मास जळ षण्मास निर्जळ
महाभयंकर होसी तत्काळ म्हणोनी गुप्त झाली गंगा ८६
द्वादशवर्षे भयानक नदी भोगिले तीणें शाप शब्दीं
मग ते पूर्वरूप पावोनी तधीं तपश्चर्या आचरत ८७
यापरी तिणें तयाक्षणीं विफळ मनोरथ जाणोनी
देह टाकी चेतवोनी अग्नी परी भार्गव-वरें नजळे पैं ८८
तेव्हां अग्नी तीतें रक्षित कांहींकाळें वर्तलेंसे अद्भुत
द्रोण-दुःखें द्रुपद जात याजउपयाजा शरण ८९
द्रोण-हननाच्या मिसें यज्ञ आरंभिला परियेसें
यज्ञवेदीपासोनी विशेषें पुत्र कन्या पैं झाली ९०
द्रौपदी आणी धृष्टद्युम्न तेथ झाले पैं निर्माण
तैसेंची शिखंडी उत्पन्न संतोषोन अग्न देतसे ९१
द्रुपदामनीं आल्हाद थोर आशीर्वाद देती ऋषेश्वर
तेव्हां अशरीरिणी[1] वदे गंभीर द्रुपदासी सादर ऐक म्हणे ९२
म्हणे तिघें झालीं निर्माण ऋषीकृपे यज्ञवेदीपासोन
ऐक त्यांचें गुण-नाम-करण सभाग्य पूर्ण तूं राया ९३
धृष्टद्युम्न वधील द्रोणा द्रौपदी वरील पंडुनंदना

---

१ आकाशवाणी-

शिखंडीहस्तें गंगानंदना मृत्यु जाण भविष्य असे ९४
ऐसें बोलोनी तेक्षणीं तटस्थ झाली पैं अशरीरिणी
द्रुपद अंतरीं आल्हादोनी गौरविले ऋषी मानी धनी ९५
वैशंपायन म्हणे राजयातें शिखंडीजन्म कथिलें तूतें
आणी भीष्मभार्गवातें वैरही निश्चितें कथिलें ९६
तुझिया प्रश्ननिमित्तेंकरुन पुन्हा कथिलें तुजलागोन
आदिपर्वीं हें पूर्वकथन केलें असे तुज राया ९७
असो पुढें भीष्म-शर-पंजर राया ऐकें होउनी सादर
दाहावा दिन प्राप्त झाल्यावर घडला विचार तो ऐकें ९८
सूर्योदयीं स्व-धर्माचार सत्कर्में सारोनी सकळ वीर
गर्जीत वाद्यगजरें सत्वर सेना पातल्या कुरुक्षेत्रीं ९९
मार्गशीर्ष कृष्णसप्तमी दानें देउनी द्विजा नेमी
युद्धासी पातला पराक्रमी भीष्माचार्य प्रतापें १००
सकळपरिवारें वेष्टित बारी समाहारथियां- समवेत
वाद्यें वाजवोनी अत्यद्भुत भाट बिरुदें वानिती १०१
नवदिवस युद्ध होउन सैन्यासी गणिलें असे जाण
तीन अक्षौहिणी पांडव-सैन्य मृत्यु पावलें जाण राया १०२
पांच अक्षौहिणी कौरवांचें मेलें म्हणे संजय वाचे
एवं आठ अक्षौहिणी साचें दोंहीं दळींचे नासलें १०३
राहिलें तें सकळही सैन्य घेऊनि पातले कौरवगण
भीष्माचार्यासी पुढें करुन रणांगणासी पैं आले १०४
पांडवीं नमुनी श्रीकृष्ण-चरण तूं माय पिता गोत गण
तुझेन आम्हीं सुखसंपन्न तूंचि जीवन जीवांचें १०५
सव्य घालोनी प्रदक्षिणा सेना पातली समरंगणा
नंदिघोष रथ तेक्षणा हय जुंपित श्रीधर १०६

वरी चढोनी लक्ष्मीवर कर देउनी रथीं सत्वर
पार्थासी चढविला उपर लोटिला रहंवर अतिवेगीं १०७
धन्य धन्य पांडव देखा भाग्य नवर्णवे सहस्त्र मुखा
पार्थरथीं द्वारकानायका सारथ्यपणें मिरवे कीं १०८
आपुलिया दासांचें नीच कर्म स्वयें करीत पुरुषोत्तम
आळस टाकोनी परम हरिखें करीत निजांगें [1] १०९
जो शेषशाई आदिनारायण तो स्वहस्तीं आकळी हयगुण
जो पूर्णब्रम्ह अनादी निर्गुण तोची सगुण पार्थ-सारथी ११०
जो शुक-सनकादिकां ध्यान शिव विरंची ध्याती जयालागुन
जो रुक्मिणी-हृदयाब्ज निधान तो आनंदघन पार्थरथीं १११
हय हांकीत समर-भूमीसीं सेना-भार चालतां नभासी
धूळी भरली तेणें सूर्यासी पाहातां कोणें नदिसे ११२
शिखंडीसी पुढें करुन वेगें निघाले पंडुनंदन
द्रुपद पांचाळ धृष्टद्युम्न रक्षिती सर्वही पाठीसी ११३
मांडिलें थोर युद्धकंदन शिखंडी करीन म्हणे भीष्म-हनन
वाद्यें वाजविती गजरें करुन नाद गगनीं न समाय ११४
कौरव-सेनेचा संहार करिते झाले पंडुकुमर
तें देखोनी गंगापुत्र वेगीं रहंवर प्रेरिला ११५
भीष्माचें हस्त-लाघव गहन देखुनी स्तविती पंडुनंदन
शिखंडी म्हणे भीष्मालागुन आजि मारीन तुजला रणीं ११६
भीष्म नेदीत प्रत्युत्तर त्यावरी नटाकी कदां शर
शिखंडीस म्हणे पार्थ वीर तुझे पाठीस मी आहें ११७
सर्व कौरव मी आवरीन तूं घालीं भीष्मावरी तीव्र बाण
आजी सोडूं नको जाण जीवेंसीं प्राण घे त्याचा ११८

1 घोडयांच्यादोन्या.

तंव येरीकडे गंगानंदन पाडीत शरांचा पर्जन्य
गंगात्मजें हाक देवोन दोनी दळें गाजविलीं ११९
दाहासहस्त्र कुंजर लक्ष पायदळ भयंकर
इतुक्याचा भीष्में संहार करितां हाहाकार पांडव-दळीं १२०
ठाईं ठाईं युद्ध मांडलें कौरववीर सर्वही गोविले
महा अपशकुन तयेवेळे भीष्मालागीं जाणविती १२१
पार्थ म्हणे शिखंडीलागुन भय नधरीं वेगीं सोडीं बाण
आम्ही सर्वही मिळून तुज भोंवते संरक्षं १२२
दुर्योधनाचीं दैवतें रडती सिंहासनासमोरें बोभाती
वातघातें मोडोनी क्षिती छत्र दुर्योधनाचें पडलें १२३
दुःशासन पाहे मुकुर[1] त्यांत नदिसे आपुलें शिर
दुर्योधनाच्या वोरवटें धरावर अपवित्र रिघसा घुंघु करी १२४
दुर्योधनाच्या स्त्रिया स्वप्न देखती विधवा स्त्रिया येउन
मृत्तिका रक्षा हस्तीं घेउन ओंटी भरिती आग्रहें १२५
मंगळदायक दिव्य शकुन धर्मासी दाविती जय कल्याण
असो भीष्मावरी शिखंडी बाण क्रोधें टाकीत अतिवेगें १२६
महाप्रळय भीष्म करी पांडवदळ तेव्हां संहारी
धर्मा ऐक म्हणे ते अवसरीं देवव्रत बोलतसे १२७
हे मी शर टाकीन जाण अच्युतपदाप्रती जाइन
तुम्ही अवघे वीर मिळोन मजवरी शर टाकावे १२८
शिखंडी टाकीत बाण उगाच सोसीत गंगानंदन
त्यासी आडुनी अर्जुन तीक्ष्ण मार्गण मोकलीत १२९
पांडवदळींचीं रितीं वाहनें बहूत केलीं गंगानंदनें
न थारत भीष्माचिया भेणें वीर पळती दशदिशा १३०

१ आरसा.

शिखंडीचे हळवार बाण लागतां हांसे गंगानंदन
मग दिव्यास्त्र महा दारुण भीष्में बाणीं स्थापिलें १३१
तें अस्त्र देखोनी गहन शिखंडीआड लपे अर्जुन
मग देवव्रतें आवरुन निजस्थानीं ठेविलें १३२
कल्पांतींचा भास्कर तैसा दिसे गंगाकुमर
मग पार्थे टाकुनी तीव्रशर सर्वांगीं तो खिळियेला १३३
भीष्म आंगींचें कवच पुण्यरूप गळोनि पडलें आपेंआप
शिखंडी होवोनी सकोप दहा बाण सोडिले १३४
ते खडतरले भीष्माच्या हृदयीं सारथी रथ छेदिला तेसमयीं
ध्वज घोडे तेही लवलाहीं शिखंडीनें मारिले १३५
एकाच बाण-घायेंकरुन पांच-पांडवांचीं शिरें छेदुन
क्षणांत टाकणार गंगानंदन परी तें मनीं नधरीच पैं १३६
पुढें द्यावया तिलांजुली एवढेच उरतील कुळीं
ऐसें जाणुनी हृदयकमळीं भीष्म नमारी तयांतें १३७
येतां शिखंडीचे बाण म्हणे हे लागती जैसे तृण
हे पार्थाचे बाण परम तीक्ष्ण शरीर भेदोनी पुढें जाती १३८
प्रसूति-समयीं मृगेंद्री देखा पृष्ठी फोडोनी निघे शावका
तैसे पार्थाचे बाण निःशेखा भेदूनि जात कळेवरा १३९
शंतनुरायाचा वर जाण स्वइच्छेनें पावसी मरण
म्हणोनी तो गंगानंदन अवध्य वीर सर्वांसी १४०
तंव अष्टवसु आणी सप्तऋषी गुप्त आले भीष्मापासीं
म्हणती आतां ज्ञानराशी सीमा युद्धाची कीं झाली १४१
महायोगिया वीरा भीष्मा आतां चालावें निजधामा
विमानाहोनी सुत्रामा[1] सुमन-संभार वर्षती १४२

१ इंद्र-

तों क्रोध आणी मद मत्सर भीष्में टाकिला सत्वर
देव करिती जयजयकार तेव्हां नव शर सोडी शिखंडी १४३
पार्थे वीस टाकिले बाण परी आनंदरूप गंगानंदन
तंव दहावा दिवस संपूर्ण झाला ऐसें पाहिलें १४४
पार्थाच्या रथाकडे पाहुन हृदयीं रेखिलें श्रीकृष्णध्यान
किरिट-कुंडलें-मंडित वदन झळकत स्यंदन दिव्य तेजें १४५
कौस्तुभ अपार वनमाळा पीतवसन कटीं मेखळा
चतुर्भुज घनसांवळा हृदयीं रेखिला भीष्मदेवें १४६
सूर्यास्तमानीं जाण भीष्में स्तवन अपार करोन
वारंवार हरिवदन पाहोन होत आनंदघन रणभूमीं १४७
मग स्मरिला पितृवरदा मुखीं वर्णीत गुणानुवादा
द्वारकाविहारिया आनंदकंदा पांडवरक्षका कमळेशा १४८
ऐसे अनेक गुण आठवुन हरिरूपीं भ्रमरप्राय मन
वारंवार सद्गद होउन निहाळीत वदन पुनःपुना १४९
तों सूर्यास अस्तमान झाला तैसा भीष्म रथाखालीं पडला
शरपंजरीं पहुडला कंपित झाला भूगोळ तेव्हां १५०
सोडावा जों प्राण तरी थोडें उरलें दक्षिणायन
अंतरिक्ष ध्वनी झाली पूर्ण आतांच शरीर सोडुं नको १५१
मग चाप बाण तेवेळें भीष्में भूमीवरी टेविलें
तों महर्षी सर्वही धांविनले भीष्म दर्शन घ्यावया १५२
गुप्तरूपें ऋषी येउन भीष्मासी करिती प्रदक्षण
विमानाहोनी देवगण पुष्पें टाकीत क्षणक्षणा १५३
इकडे कौरव-दळीं आकांत द्रोणाचार्य शरहत
दुर्योधनादी राजे समस्त शोकार्णवीं बुडाले १५४
वाटे बुडालें समय त्रिभुवनीं पडला आंधार

पांडवदळीं आनंद थोर वाद्यध्वनी एकघोषें १५५
भीमें मारिली आरोळी दोनी दळीं गडबड झाली
भीष्मालागीं पांडवदळीं शोक करिती सर्वही १५६
जो भक्ति-ज्ञान-वैराग्य-युक्त ब्रम्हचारी जैसा शुक हनुमंत
पुण्यपरायण रणपंडित ऐसा पुन्हा नहोय कीं १५७
म्हणती जळो हा क्षात्रधर्म पडला महाराज वीर भीष्म
ज्याचें प्रातःकाळीं घेतां नाम महापातकें भस्म होती १५८
चिंताग्नींत आहळला कर्ण म्हणे गेलें भीष्मासारिखें निधान
दुर्योधन आणी दुःशासन अश्रु गळविती अधोवदनें १५९
कौरव पांडव शस्त्रें टेवुनी आले भीष्माप्रती तेक्षणीं
पाय मस्तकीं वंदोनी करिती शोकें प्रदक्षिणा १६०
धर्म आणी दुर्योधन स्फुंद स्फुंदती अधोवदन
नकुल सहदेव भीमार्जुन नेत्रीं जीवन तुळिती कीं १६१
तेव्हां श्रीकृष्ण दृष्टीसी देखुन करीत वारंवार भीष्म नमन
हरी म्हणे तूं धन्य धन्य जासी उद्दरून देवव्रता १६२
तूवां जिंकिलें इंद्रियांसी तूं प्रल्हादासम मज होसी
तूं व्रतस्थांमाजी व्रती असती धन्य तूं एक वंशीं भारथीं १६३
ऐसा गौरव करून बोलतां भीष्म म्हणे जी दीनानाथा
समरीं प्राण तुज देखतां जातां मोक्ष शाश्वत असे १६४
शरपंजरीं देवव्रत परी शीर खालीं लोंबत
म्हणे मज उशी घारे त्वरित शिरासी टेंकण येधवां १६५
उत्तम उशी आणी दुर्योधन पाहोनि बोले गंगानंदन
म्हणे पाहा माझें आंथुरण उशी आणुन तैशीच द्या १६६
भीष्में पार्थाकडे पाहोनी म्हणे कृष्णसख्या मजलागोनी
तूंतरी उशी दे आणुनी ग्रीवा धरणी लोंबती रे १६७

मग पार्थे गांडीव चढवुन तीनबाणांची तिकटी करुन
क्षणमात्रें शर सोडुन ग्रीवा उंचलोन सांवरिली १६८
भीष्म म्हणे सुलक्षणा अर्जुना उत्तम उसी दीधली सुजाणा
विजय-कल्याण-वैकुंठराणा तुजला रक्षू सर्वदाही १६९
स्वसत्ता स्वयें उत्तरायण तंववरी मी नसोडीं प्राण
ऐसें बोलतां गंगानंदन ऐकोनि धन्य म्हणती सर्व १७०
तेव्हां दुर्योधन वैद्य आणित पाहोनि हांसे देवव्रत
मी समरंगणीं झालों मुक्त आतां वैद्य कासया यें १७१
दोहीं दळींचे नृपवर भीष्मासी अर्पिती पूजासंभार
प्रदक्षिणादीक नमस्कार करोनि जाती स्वस्थाना १७२
सकळ प्रजा अठरा याती भीष्मदेवा येउनी नमिती
गांवोगावींच्या नर युवती पाहों येती महाराज तो १७३
भीष्म होउनी तृषाक्रांत कौरवांसीं उदक मागत
तंव ते सुगंध उदक आणित नघेची देवव्रत तें तेव्हां७४
म्हणे बोलावा रे अर्जुन तों उभा ठाकला तो येउन
म्हणे सखया पाजवीं जीवन म्हणतां बाण लावी गुप्ती१७५
भीष्मासमीप दक्षिणभाग पाहून धरणी फोडिली मारोनि बाण
भागीरथीचें दिव्य जीवन कारंजा तेथें लाविला १७६
धार मुखीं पडतां तात्काळ तेणें सर्वांग झालें शीतळ
जान्हवीतोय औषधी निर्मळ दुःख सकळ विसरला १७७
भीष्म म्हणे रे पार्था अमित-तेज-गुण-भरिता
श्रीरंगप्रिय सुभद्राकांता धन्य वंश तुझेनी १७८
दुर्योधन पापेंकरुनी स्वकुळ टाकिल जाळुनी
तुम्ही पांच पंडुतनय गुणी भय नाहीं काहीं तुम्हातें १७९
सुयोधनासी म्हणे देवव्रत अजोनीतरी करीं स्वहित

मित्र करोनी पंडुसुत सुखरूप नांदें कां १८०
दुर्योधन दुराचार सहसा नेदी प्रत्युत्तर
असो मग तो गंगाकुमर नाममाळा जप करी १८१
तेव्हां अर्जुनाचें स्तवन राजे करिती अवघेजण
भयें आणी आश्चर्येंकरुन कौरव तेव्हां कोंदले १८२
असो यावरी तो महाराज कर्ण पहावया आला भीष्मालागुन
कंठ दाटला नेत्रीं जीवन म्हणे तुजसीं स्पर्धा वाढविली १८३
मग डोळे उघडोनी देवव्रत कर्णासी करें कुरवाळित
तूं मज भेटलासी येउनी येथ इतुकेन तृप्त झालों मी १८४
मज नारदें सांगितलें येउनी कूंतीपुत्र तूं सूर्य-वीर्यें करुनी
तूं नीचाश्रयें निंदिसी वदनीं भगवद्भक्तां पांडवां १८५
येरवीं तुजसारिखा पवित्र उदार सगुण गुणगंभीर
तूं महाराज प्रताप-समुद्र प्रतिअर्जुन दुसरा पैं १८६
तरी तूं पांडवांकडे जायीं कर्ण म्हणे नघडे काळत्रयीं
मज हें वर्तमान सर्वही पूर्वींच श्रीकृष्णें श्रुत केलें १८७
पांडवां सांभाळी द्वारका-नायक तैसा मी कौरवांचा रक्षक
आम्हां क्षत्रियांचें भाग्य देख समरंगणीं पडावें पैं १८८
आतां पांडवांतें जिंकीन कीं समरंगणीं देईन प्राण
माझे अपराध भीष्मा पूर्ण क्षमा करीं आतां यावरी १८९
मग नमुनी भीष्मचरण स्वस्थळा गेला उदार कर्ण
तैसेचि कौरव संपूर्ण स्वशिबिरातें पैं गेले १९०
मग तो श्रीकृष्ण द्वारकावासी भीष्मासी म्हणे हृषीकेशी
शिष्यावीण गती कोणासी नाहीं तरी वचन ऐक १९१
तुजप्रती मंत्रास्त्रविद्या आहे ती पार्थासी अर्पीं पाहें
सच्छिष्य अर्जुन नरावतार हें, म्हणोनि सांगणें तुज वेदमतें १९२

ऐसें बोलतां श्रीकृष्णरायें मग पार्थासी बोलाविलें भीष्माचार्यें
मंत्रास्त्रविद्या सर्व पाहें अर्जुनातें दीधली १९३
भीष्म म्हणे श्रीकृष्णातें त्वां अंगिकारिलें पांडवांतें
तरी राज्यीं स्थापिल्या धर्मातें त्याहस्तें क्रिया करवीं माझी ९४
धर्मराज तो माझा प्राण कीं धर्ममार्गें याचें वर्तन
तूं कौरवांचें करिसी हनन तें वर्म गहन मी जाणें १९५
युधिष्टिर-प्रतिष्ठापन साधूंचें करिसी प्रतिपालन
अवतरलासी मधुसूदन दुष्टदंडन करावया १९६
ऐसी ऐकोनी भीष्मस्तुती प्रसन्न झाला लक्ष्मीपती
म्हणे भीष्मा घेईं वरदोक्ती अक्षय मुक्ती तुज होऊ १९७
भीष्म म्हणे कमलापती त्वां वर दीधला मजप्रती
तरी पूर्वीं कोणासी जाळिली क्षिती मज तेथें यदुपती जाळूं नको ९८
बरवें म्हणोनी जनार्दन भीष्मासी दीधलें भाकदान
हें पुढां सांगिजेल तुजलागोन शांतिपर्वीं जाण राया १९९
भीष्म-स्तवराज अनुस्मृती सहस्त्रनाम धर्मनीती
धर्म-भीष्म-संवादोक्ती शांतिपर्वीं सर्वही कथिजेल २००
भक्तांमाजी भक्त परम भागवतीं जयाचें नाम
जयामुखींचें सहस्त्रनाम पठन करितां जन उद्धरती २०१
व्रतियांमाजी श्रेष्ठ व्रती ब्रम्हचर्य चालविलें नृपती
ऐकतां परमाश्चर्य चित्तीं करीत भूपती जन्मेजय २०२
शूरांमाजी समर्थ शूर तो हा भीष्म म्हणे व्यास योगींद्र
नैराश्य भागवतीं प्रियकर वचन यदुवीर पाळी ज्याचें २०३
संजय म्हणे धृतराष्ट्रासी आजी पडला भीष्म रणासी
पूर्ण पराक्रमी कौरवांसी ज्याणें दशदिन रक्षिलें २०४
ऐकतां संजयाची वाणी प्रज्ञाचक्षु शोक करी तेक्षणीं

गांधारीही म्हणे आक्रोशोनी नवांचती कोणी पुत्र माझे २०५
धृतराष्ट्र गांधारी करिती शोक म्हणती भीष्माऐसा गेला देख
याहीहुनी कायकाय आणिक देखणें आम्हासी नेणों कीं २०६
शोक करावया सर्वार्थी आम्हीं वांचलोंसे निश्चिती
यदर्थी सांडोनी गेली सत्यवती बद्रिकाश्रमीं स्नुषांसहित २०७
ऐसियापरी करितां शोक मग विदुर संजय म्हणती देख
राया नैश्वर सर्वही लोक यया मृत्युभुवनीं सत्य पैं २०८
आणी सर्वांसीं जन्म मरण वारंवार होतसे जाण
ऐसियासी तूं विचक्षण राया शोक किमर्थ करिसी २०९
भीष्में पराक्रमें जिंकिले शूर आणि श्रीकृष्णासी केला चक्रधर
ऐसा पराक्रम केल्यावर मरतां सत्वर मुक्ती होय २१०
ऐसा क्षत्रियांसी रणांगणीं बोलिला धर्म म्हणोनी
धर्मयुद्धीं गंगानंदन ह्यानी पावतां मृत्यु तो नव्हे २११
ययापरी अनेक-दृष्टांतें संबोखिलें धृतराष्ट्रगांधारीतें
येथोनी भीष्मपर्व निश्चितें संपूर्ण म्हणे संजय २१२
जन्मेजयासि म्हणे वैशंपायन शरपंजरीं पडला गंगानंदन
रात्री होतांचि बोलिला वचन श्रीकृष्णासमवेत तेधवां २१३
म्हणे सर्वही श्रवण करा आतां दक्षिणायन होय जों पुरा
तोंकाळ प्राण नसोडी निर्धारा पाहेन युद्धासी सकळांच्या २१४
इतकियांत उत्तरायण होईल तेव्हां सोडीन प्राण
हरिइच्छे मुक्तीस जाइन पुढें जनार्दन भेटतां २१५
आतां करितों मी हरिस्मरण मज विक्षेप नकरावा म्हणुन
ऐकतां मग पांडुनंदन स्थाणुकेश्वरीं रक्षिला २१६
गूढस्थान निर्मोनि तेक्षणीं भीष्म रक्षिला त्यास्थानीं
रक्षक विचक्षण ठेवोनी गेले स्वस्थानीं पांडव २१७

वारंवार समाचार घेती पंडुनंदन तथा क्षिती
ऐसें क्षणक्षणीं येउनी प्रीती जाण भेटती भीष्मासी २१८
येथोनी भीष्मपर्व समाप्ती झाली जन्मेजया नृपती
नैमिषारण्यीं ऋषींप्रती सूत सांगे कथा हे २१९
एकशत चारी अध्याय यया भीष्मपर्वाचे होय
ते हे तेतीस अध्यायीं अन्वय भावार्थे भावार्थ काढिला२२०
पुढां लागलें द्रोणपर्व येथोनी संपलें भीष्मपर्व
जे होय अपूर्वा अपूर्व सात्वीक अनुभव जाणती २२१
हें पर्व वाचितां श्रवण करितां शत्रु-क्षय होती तत्वता
संपती संतती श्रवणें आर्तता अंतीं सायुज्यता प्राप्त होय२२२
ब्राम्हणासी विद्या प्राप्त क्षत्रियां आगळें शूरत्व
वैश्यासी धन अद्भुत इच्छिलें पावत शूद्रही २२३
श्रवणें होय रोगहरण स्त्रियांसीं सौभाग्य संपूर्ण
ऐसें बोलिला वैशंपायन महासत्कारण पर्व हें २२४
प्रभु-विश्वंभर-प्रसादें श्रवणेंद्रियां नीपती दोंदें
सुभानंत प्रेमानंदें संतचरणीं विनटला २२५
इति श्रीमन्महाभारथे भीष्मपर्व सभाग्य श्रोते
व्यासोक्त ऐकतां निश्चितें तरती श्रोते संसारभव २२६

समाप्त.